

AYNA BABAZADƏ

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİ:
TARİXİ GERÇƏKLİK
VƏ BƏDİİ TƏSVİR

AYNA BABAZADƏ

**ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİ:
TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ BƏDİİ TƏSVİR**

Bakı – 2024

**Elmi redaktoru və
ön sözün müəllifi :**

Bədirxan Əhmədli,
filologiya elmləri
doktoru, professor

Texniki redaktoru və nəşiri:

Turan İbrahimov

**Ayna Babazadə. Əzizə Cəfərzadə nəsrli: tarixi gerçəklik
və bədii təsvir. / Bakı: Elm və Təhsil, 2024, 302 səh.**

Monoqrafiyada xalq yazıçısı, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əzizə Cəfərzadə (1921-2003) nəsrində tarixi həqiqət və gerçəkliyi, tarixi hadisələrin əks olunmasında mənbə və bədii təxəyyülün rolu araşdırılmış, yazıçının yaradıcılığında tarixi mövzuların yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN

@Ayna Babazadə, 2024.

MİLLİ TARİXİN BƏDİİ İNTERPRETASIYASI

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının böyük hissəsi tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə həsr olunub. Onun təkcə roman yaradıcılığı deyil, hətta hekayələrində də tarixiliklə bədii təxəyyülün vəhdətini aydın şəkildə görmək olar. Yazıçını tarixə müraciət etməyə vadar edən səbəblər nədir? Yaradıcılığa yeni başlayan gənc yazıçı olmasına rəğmən, nədən hələ də sovet dövrü ideologiyasının heç də birmənalı yanaşmadığı bu məsələyə bu qədər aludəliklə bağlanır və ömrünün sonuna kimi milli tarixi bədii düşüncəyə gətirməklə məşğul olur. Başqa sözlə, Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında milli tariximizin böyük bir dövrünün hadisə və şəxsiyyətlərinin inikası orijinal bədii interpretasiya ilə müşahidə olunur. Azərbaycan bədii düşüncəsində hələ tarixin oturuşmadığı, milli tarixin interpretasiyası prosesində müxtəlif ziddiyyətlərin ortaya çıxdığı, üstəlik, mövcud sistemin və ideoloji baryerlərin ən kəskin şəkildə aldığı bir dövrdə yazıçının bu janra müraciətinin gizlinlərini milli tarix sevgisində və tarixə baxışın zərurliyində axtarmaq lazım gəlir. Yazıçının bədii təxəyyülü tarixi həqiqətlə sintez yaradaraq yeni bir mətn yaradır ki, bu da yeni bir alternativ tarixə çevrilmiş olur. Yazıçının faktlara münasibətində yaradıcı olması yeni bədii interpretasiyaya meydan açır. Fransız yazıçısı O.Balzak tarixiliklə bədii təxəyyülün vəhdətini "Əsl tarixçi fransız cəmiyyətidir, mən isə ancaq katibiyəm. ...Mən tarixçilərin unudduğu adət-ənənələr tarixini bəlkə də yaza bilərəm".

Yazıçı tarixi faktlardan bir məqsəd üçün istifadə edir və

tarixdə yarımçıq qalmış ideya və fikirləri tamamlamağa çalışır. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzəminli, A.Zöhrəbəyov, M.İbrahimov, İ.Hüseynov, Ç.Hüseynovun yaradıcılığında tarixin müxtəlif hadisələrinə münasibət bildirilib. Bu münasibətdə mümkün olduğu qədər tarixi gerçəkliyə sadıq qaldıqları kimi, bədii təxəyyülün gücündən də istifadə etmişlər. Onlardan sonra yaradıcılıq prosesinə qoşulan və ya onların bir neçəsi ilə eyni zaman kəsiyində tarixə baxışda yeni düşüncədən çıxış edən Ə.Cəfərzadə müasirlərinin tarixə baxışına münasibətdən fərqli olaraq çox zaman kəskin tənqiddə də məruz qalıb. Əlbəttə, yazıçı yaradıcılığına sovet dövrü tənqidində haqlı cəhətlər də var idi, lakin bütövlükdə bu tənqidlər bəzən kəskin xarakter alır və yazıçının tarixi interpretasiyasını düzgün qiymətləndirmir, ya da qəsdən təhrif edirdi. Bunu müəyyən dərəcədə tarixi roman janrının hələ kifayət qədər özünün elmi-nəzəri təhlilini tapmaması və ya mövcud ideoloji ilə tərs gələn məsələlərlə də bağlamaq olardı. Lakin elə məsələlər də var idi ki, bu, yazıçının tarixə baxışından və onu yaradıcı şəkildə interpretasiya cəhdlərindən asılı olurdu.

Zaman bütün məsələlərdə olmasa da, bəzi məsələlərdə yazıçının tarixə baxışının, milli tarixin interpretasiyasında yazıçı münasibətinin doğru yolda olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, Ə.Cəfərzadə tarixi romanları ənənə üzərində dayanmaqla yanaşı, tarixi roman janrına yeni çalarlar, prinsiplər də əlavə etmiş və tarixi romanın poetikasını zənginləşdirmiş, ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Yazıçıya olan tənqidlərin bir çoxu da məhz yazıçının tarixi hadisə və

şəxsiyyətlərə etdiyi interpretasiyanın orijinallığı, yeniliyi və özünəməxsusluğundan irəli gəlirdi. Ə.Cəfərzadəyə qədər Azərbaycan tarixi romanlarının söykəndiyi rus tarixi romanı böyük bir ənənə üzərində dayanırdı. Artıq, necə deyərlər, tarixi romanın xüsusiyyətləri aşkara çıxarılaraq genetik sərhədlərini tərtib edilmiş və kanonları müəyyən edilmişdi. Sovet dövründə yazılan tarixi romanlar da məhz bu prinsiplər kontekstində yazılırdı.

Əzizə Cəfərzadəni tarixi düşüncəyə gətirib çıxaran amillər arasında bəzi həyati faktların da köməyi olmuşdur. Belə ki, ilk hekayəsi "Əzrayıl"da (1937) dövrünün sosial mənzərəsinin yaradılması onun sonrakı yaradıcılığına da təsir göstərmişdir. Çağdaş dövrədən yazılan əsər olduğuna baxmayaraq, ideoloji meyillərdən uzaq idi. Bu isə mövcud bədii düşüncə prinsiplərinə uyğun gəlmirdi. Bu faktor yazıçının 1948-ci ildə "Azərnəşr"də çap olunan "Hekayələr" ilk kitabında özünü göstərdi. Kitab geniş oxucu kütləsinə çatdırılmadan məhv edilmişdir. Kitabın bu aqibəti müxtəlif amillərlə (zoşşenkoçuluq, axmatovşınaçılıq, salon ədəbiyyatı və s.) yanaşı, həm də müasir həyatdan yazan yazıçının mövcud ideologiyaya meyil etməməsi olmuşdur. Məhz bu amil yazıçını bir neçə il yaradıcılıq prosesindən kənarda saxlamış və yalnız 1963-cü ildə "Natəvan haqqında hekayələr" kitabı ilə yenidən oxucularına qovuşur. Bu hekayələrin tarixi mövzuda yazılması gənc yazıçıya məhv edilmiş ilk kitabından dərs çıxarmağa və müasir mövzudan qaçaraq tarixi mövzuya müraciət etməsinə səbəb olmuşdur. Lakin tarixi mövzuya müraciətin də öz çətinlikləri vardı. Mövcud sistem hər bir tarixi hadisə və şəxsiyyətləri ədəbi düşüncəyə

gətirməyin əleyhinə idi. Bu amil rus ədəbiyyatında da özünü göstərirdi. Milli ədəbiyyatlarda isə tarixin hər hansı bir dövrünü və tarixi şəxsiyyətlərini gətirməkdə idi. Bolşevik düşüncəsi xalqların tarixini daha çox inqilabla bağlayır, onların keçmişinə müraciətin qarşısını alır, şanlı tarixi dövrlərinin, şəxsiyyətlərinin olmasına müsbət yanaşmırdı. Yazıçıya qədər dərc edilən tarixi mövzular isə daha çox ədəbi şəxsiyyətləri əhatə edirdi. Yazıçı da bu yoldan kənara çıxmayaq, ilk hekayələrini şair Xurşidbanu Natəvana həsr etmişdi. Hekayə tarixi düşüncənin interpretasiyası üçün məqbul və effektiv janr olmasa da, yazıçı burada özünü ifadə etməyə çalışaraq şairin həyatı və taleyini verməyə çalışır. Yazıçı 15 hekayədən ibarət bu silsilədə Xan qızı haqqında keçmiş bilikləri sistemləşdirərək onun bədii obrazını yaratmağa nail oldu. Sonralar romanlarında gen-bol istifadə etdiyi yeni tarixi yanaşma da elə ibtidai şəkildə burada ortaya çıxdı. Yazıçı yanaşmasında ortaya çıxan tarixçilik anlayışı keçmiş, indiki və gələcək arasında davamlılıq və ayrılmaz əlaqə ideyasını ifadə etdi. Yazıçı yaradıcılığındakı bu yanaşmanı ilk dəfə hiss edən tənqidçi Məsud Əlioğlu yazırdı: "Əzizə bu hekayələrində başlıca olaraq Natəvanın şəxsi həyatı, bədii yaradıcılığı və ictimai xidmətləri ilə əlaqədar təfərrüatlardan çox zaman da şair haqqında yayılmış və mənbəyini real həqiqətdən alan rəvayətlərdən istifadə etmişdir" qənaətinə gəldi.

Artıq bu hekayələr vasitəsilə Ə.Cəfərzadənin bədii təfəkküründə yeni tarix anlayışı formalaşmaqda idi. O, dərk edir ki, yazıçı tarixçi kimi tarixi hadisələrin təkcə ümumi ictimai münasibətlərini deyil, dövrün psixologiyasını, etno-

qrafik mənzərəsini, xalq ruhunun ifadəsini əks etdirməlidir. Yəni yazıçı tarixçi kimi, tarixdə nələr olduğundan daha çox (əlbəttə, bunlar öz yerində!), "nələr ola bilərdi" sualına cavab tapmağa çalışmalıdır. Tarixi roman anlayışının hələ kifayət qədər aydın olmadığı bir zamanda yazıçının bu düşüncəyə gəlməsi onun tarixə öz baxışını əks etdirirdi. Çünki rəsmi ideologiya milli tarixləri danmaq və bu xalqların tarixini "inqilabdan" sonraya aid etmək yolunda müəyyən cəba xərcləyir və ideoloji strategiya müəyyənləşdirmişdi. Rəsmi ideologiyayı isə ancaq xalqın tarixinin müxtəlif hadisə və şəxsiyyətlərini bədii düşüncə orbitinə gətirməklə təkzib etmək mümkün idi. Tarixin plastikliyi və elastikliyi yazıçı üçün milli oxucuda yaranan suallara cavab verməyə ən yaxşı vasitə idi. Lakin bunun üçün epik vüsəti, tarixi hadisələri bütün genişliyi ilə təsvir edəcək bir forma tələb olunurdu. Əzizə Cəfərzadənin müasir həyat hadisələrinə münasibəti, cəmiyyətdəki ziddiyyət və mürəkkəblikləri təsvir etməsi fikri onun üzünü tarixə yönəltdi və cəmiyyətin tarixdəki "ehtirasları" təbii olaraq hisslərin intensivliyinə uyğun optimal ədəbi forma axtarışında cəmləşdirdi. Tarixi roman ədəbiyyatda qonşu intellektual sferalarda baş verən ağılların mayalanmasına "simmetrik" cavab olaraq ortaya çıxdı. Bundan sonra yazıçının diqqəti tarixdəki hadisə və şəxsiyyətləri ən yaxşı ifadə edə biləcək tarixi roman janrına yönəldi. Yazıçı xalqın milli tarixinin gizlində qalan hadisə və şəxsiyyətlərini tanıtmmaq və tarix mədəniyyətini bədii düşüncədən keçirmək yolunu tutdu və belə demək mümkünsə, milli tarixə yeni ədəbi dizayn verməyə çalışdı. Bunun üçün tarixi roman ən yaxşı və uğurlu forma

kimi yazıçının ən çox müraciət etdiyi janr oldu.

Əzizə Cəfərzadə sonralar "Şirvan trilogiyası" adı ilə məşhur olan "Vətənə qayıt", "Aləmdə səsim var mənim", "Yad et məni" ilk tarixi romanlarında uzaq tarixə deyil, yaxın dövrə və özünün də içindən çıxdığı Şirvan həyatına bədii həyat verdi. Yazıçı trilogiyasının hər üç qəhrəmanı ədəbi şəxsiyyətlər olmuşdur. Bu romanlarında tarixi roman janrının mövzu ilə bağlı mövcud prinsiplərindən kənara çıxa bilməsə də (yəni yazıçı özündən əvvəlkilər kimi, tarixi romana qəhrəman olaraq ədəbi şəxsiyyətləri seçmişdir), tarixin bədii interpretasiyası baxımından tarixi roman janrının "dizaynına" yeni əlavələr etmişdir. Yazıçı bu romanlarda tarixi roman anlayışına Valter Skott məktəbinin gətirdiyi gündəlik tarixi hadisələrin məişətçilik səviyyəsində təsviri, özəl və etnoqrafik detallara meyil göstərməsi ilə fərqləndi. Yazıçı tarixi roman təfəkküründə bütöv bir dövrün həyatını, məişətini və mədəniyyətini təsvir etməyə çalışdı. Roman təfəkkürü yazıçıya Şirvanın tarixi keçmişi, həyatı və mədəniyyəti, eləcə də siyasi vəziyyətini dərk etmək və interpretasiyası üçün geniş imkanlar açır. Bu ədəbi-tarixi silsilədə Şirvanın təxminən iki yüz illik bir dövrünün panoraması canlandırılır. Halbuki yazıçının müraciət etdiyi zaman və məkanla bağlı xeyli çətinliklər də yox deyildi. Xüsusilə, Nişat Şirvani ilə bağlı mənbələrin azlığı, yaddaşın yoxsulluğu, siyasi və tarixi hadisələrin zəifliyi yazıçıya müəyyən çətinliklər yaradırdı. Buna baxmayaraq, yazıçı həyatı təfərrüatlara getməklə bu çətinliyi aradan qaldıra bildi, keçmişin təfərrüatlarını dəlillərlə, detallarla xatırlatdı. Burada yazıçıya tədqiqatçılığı da kömək etdi. Çünki o bir

yazıçı kimi həmin dövrün aşiq və şair qadınlarının, eləcə də Şirvanın üç şairinin (Nutqi Şirvani, Nişat Şirvani, Ağaməsih Şirvani), Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu mövzularını araşdırmış və müəyyən təsəvvürə malik idi. Yazıçının bu şairlərin həyatına müraciətində başlıca prinsip dövrün, şəxsiyyətin mahiyyətini açmaq və yazıçının bizə məlum olmayan tərəflərini göstərmək idi. Bu romanların bir özəlliyi də geniş oxucu kütləsinə hesablanması idi. Yəni müasirlərinin tarixi romanlarından fərqli olaraq, Ə.Cəfərzadənin romanları maraqlı süjet əsasında qurulur, tarixi xronologiyaya deyil, insan münasibətlərinin təsvirinə geniş yer verilirdi.

Bu əsərlər göstərir ki, yazıçı heç də ədəbi qəhrəmanın məlum tərcümeyi-halını olduğu kimi bədii düşüncəyə gətirməmiş, dövrün hadisələrinə yön verən faktlara müraciət etmiş və onu interpretasiya etmişdir. Tarixi romanlar üçün bu nəzəri prinsip yazıçının sonrakı əsərlərində də bir daha təsdiq olunur. "Yad et məni" əsərində də yazıçı tarixi gerçəkliyi görümlü edir, dövrün ruhunu canlandıra bilir. Yazıçı bilərəkdən tarixin xronoloji gedişatından imtina edərək, yadda qalan hadisə və süjetlərə müraciət edir. Əslində bununla yazıçı dövrün tarixini yenidən bərpa etməyə çalışır. Dövrün tarixi bərpası isə tarixləri və hadisələri xronoloji cəhətdən yan-yanı düzməklə deyil, dövrün ruhunu canlandırmaqla ortaya çıxır. 1902-ci ildə baş verən Şamaxı zəlzələsinin təsvirində canlılıq və detallılıq fəlakət mənzərəsini bütün gerçəkliyi ilə əhatə edir: "Hacı Soltan Hüseyn hamamı həmin gün qadınlara işləyirdi. Uçqun altında qalmış arvadlardan sağ qalanı hələ bir gün sonra da

satıl döyüb haray çəkir, nicat gözləyirdi. Elələri də var idi ki, çılpalıq həyasından səsinə çıxarıb, yerini nişan vermir, naməhrəm gözlərə görünmək istəmirdi. Bəlkə elə buna görə də, bəzisi havasızlıqdan, aclıqdan məhv olub gedirdi".

Azərbaycan tarixi romançılığında tarixi şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyətini romanın baş qəhrəmanına çevirən ilk yazıçılardan biri Ə.Cəfərzadə olur. Artıq sosialist realizmi əvvəlki kimi ədəbi prosesə nəzarət edə bilmirdi. Xalqın tarixində onun keçmiş və gələcəyi üçün son dərəcə mühüm tarixi hadisələri bədii düşüncəyə gətirməyin zamanı idi. "Bakı - 1501" (1981) romanı belə bir tarixi gerçəkliyə və özündə tarixi sərkərdəliklə ədəbi şəxsiyyəti birləşdirən Şah İsmayıl Xətəidən bəhs edirdi. Məhz Ə.Cəfərzadənin xalqın XVI əsr tarixinə bu müraciətindən sonra F.Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" (1982), "Çaldıran döyüşü" (1987), Ə.Nicatin "Qızılbaşlar" (1983) romanları yazılır. Bu romanlar bir qədər sonra başlayacaq xalqın öz tarixinə sahib olma və milli müstəqillik uğrunda mübarizə düşüncəsinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Milli ədəbi prosesdə xalqın tarixinin müəyyən bir dövründə bir hökmdar kimi böyük rol oynayan Xətai haqqında tarixi gerçəkliyin yazılması ədəbi tənqidin də diqqətini çəkir. İndiyədək yazıçının tarixi dərk etməsi yönündə özünəməxsus yolu olan yazıçıya bir qədər də laqeyd qalan ədəbi tənqid öz baxışına korrektələr etdi. Tənqidçi Akif Hüseynov yazırdı: "Şah İsmayılın xarakterini canlandırarkən nəinki birtərəflilikdən, aludəçilikdən uzaqlaşa bilmiş, obrazın məziyyətləri, fəaliyyətinin pozitiv cəhətləri ilə yanaşı, qüsurlarını da göstərmişdir, həm də qəhrəmanın milli şüurunun, vətənpərvərlik duyğularının

inikasına ciddi diqqət yetirmişdir. Romanda Şah İsmayıl Azərbaycan hökmdarı, Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi səciyyələndirilir".

Ə.Cəfərzadənin Şah İsmayıl Xətai obrazı qısa ömründə xalqın gələcəyi üçün gördüyü böyük işlər tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq anladılır. Yazıçı Xətaini "parça-parça olmuş" vətəni qılınıcı ilə birləşdirən, "dilimizi, qeyrətimizi və vətənimizi" qoruyan bir sərkərdə kimi təsvir edir. Əlbəttə, Xətainin yaşadığı dövrdə mürəkkəbliklər və ziddiyyətlər də yox deyildi. Elə Xətainin özü haqqında da müxtəlif və bir-birinə zidd məlumatlar mənbələrdə öz əksini tapır. Lakin yazıçının böyüklüyü Xətainin dövlətçilik tarixində gördüyü işi çatdırmaq olduğundan hadisələri bədii şəkildə doğru interpretasiya etməsindədir. Baxmayaraq ki, bu əsərdə də tənqidçidən bizim tanıdığımız Xətaini görə bilməməyimizlə bağlı kəskin tənqidlər də səsləndi. Bu tənqidlər yazıçı interpretasiyasında yeni Xətai obrazının yaradılması və tarix kitablarından bizə məlum olmayan xarakter cizgilərinin verilməsində idi. Bütövlükdə, Ə.Cəfərzadənin bu əsərləri yalnız tarixi keçmişə təsvir etməklə qalmayıb, milli özünüdərkini formalaşması, tarixin yeni interpretasiyada dərk edilməsi baxımından bir mərhələ oldu.

Tarix, xalqın keçmişə Ə.Cəfərzadə üçün yalnız öyrənmə mövzusu deyil, həm də onun bədii düşüncədə dərk və əks etdirilməsidir. Bu cəhətdən yazıçının tarixi dərk etmə düşüncə tərzində dinamikanın trayektoriyası diqqət çəkir. "Nəvəvan haqqında hekayələr"dən "Şirvan" trilogiyasına, oradan isə XVI əsr tarixi şəxsiyyəti və sərkərdəsi Xətainin dövlətçilik yolunda mücadiləsindən sonra keçmişin daha

dərin və müxtəlif qatlarına enir. XX yüzilin sonlarına doğru Azərbaycanın milli istiqlal mübarizəsi yazıçını Rusiya işğalının tarixinə aparır. Milli istiqlala çatmaq üçün, hər şeydən əvvəl, işğal faktını düzgün dəyərləndirmək və nəticələr çıxarmaq lazım idi. Ə.Cəfərzadənin bədii düşüncə meyarları rus işğalına yönəlir və "Gülüstandan öncə" tarixi romanı ilə XIX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan xanlarının zəif və köməksizliyindən istifadə edən Rusiyanın işğal faktorlarının bədii interpretasiyasını tarixləşdirir. Yazıçı Gülüstan sazişindən öncə bizə az məlum olan Kürəkçay sazişi ətrafında gedən tarixi gerçəkliklərə münasibət bildirir. Əvvəlki romanlarında olduğu kimi, bu əsərində də tarixi irəli aparan hadisələrlə yanaşı, şəxsiyyətlərin də obrazı yaradılır.

Ə.Cəfərzadənin 90-cı illərdə yazdığı "Eldən elə", "İşığa doğru" (1998), "Zərrintac Tahirə" (1996) əsərlərində bədii interpretasiya yönünü tariximizin ideoloji istiqamətləri – ələvilik, nemətullahilik, bəktəşilik, babilik, bəhailik kimi təlimlər təşkil edir. Doğrudur, burada da bəzi şəxsiyyətlərin obrazı yaradılır. Ancaq bütövlükdə yazıçı islam daxilində olan bu təriqətlərin bədii dərkinə yönəldir və islamla dünyəviliyi qovuşdurmaq məqsədi daşıyırdı. "Cəlaliyyə", "Bəla" (2001), "Qobustan çökəkləri" (1983-86), "Rübabə sultanım" (2001), "Eşq sultanı", "Xəzərin göz yaşları" (2003) və s. roman və povestlərində tarixin müxtəlif dövrlərində yaşamış fərdlərin, baş vermiş hadisələrin, gerçəkliyin bədii inikasını ilə qarşılaşırıq. "Hun dağı" povestində isə mənsub olduğu xalqın köklərini qədim dövrlərə aparır və onun türk kökənli xalq olduğunu təsdiq edir. Əsərin sovet dövründə (1981) yazılması mövcud sistemdə tarixşünaslığın hələ

müəyyən qənaətə gəlmədiyi və ya tam olaraq təsdiq olunmadığı tarixi gerçəkliyə bədii düşüncədə haqq qazandırır. Bu əsərlərin hər biri tarixi roman janrının poetikası baxımından araşdırmağa zəngin material verir. Yazıçı milli tarixi keçmişimizin ən zəruri tarixi hadisələrini və şəxsiyyətlərini zəngin bədii interpretasiya yolu ilə yenidən yaradır və özünün bədii alternativ tarixini ortaya qoyur. Yazıçı yaradıcılığında özünü göstərən şərtlilik, bədii interpretasiyada, tarixi gerçəkliyə uğunluq və s. üslubi zənginlik tarixi keçmişimizin yenidən dərk edilməsinə və tarixin bərpasına yönəlmişdir. Bütün bunlar yazıçının əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş şərhinə deyil, tarixi hadisələrin bədii interpretasiyasına və bərpasına əsaslanır. Bütün hallarda yazıçı dövrün, zamanın, hadisələrin və şəxsiyyətin ruhunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır.

....

Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığı çoxcəhətli və çoxşəxəlidir; bu keyfiyyət onun bədii nəsrini daim tənqid və ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində saxlayır. Zaman keçdikcə yazıçının bədii nəsrinə daha çox müraciət edilir. Hətta, çağdaş ədəbiyyatşünaslıq onun yaradıcılığına daha tez-tez müraciət edir. Belə demək mümkünsə, çağdaş dövrdə yazıçı bədii nəsrinin alt suxurlarına enilir. Bu o deməkdir ki, hər gələn yeni nəsil tənqidçi və ədəbiyyatşünaslıq yazıçı bədii nəsrinin indiyədək məlum olmyan problemlərini görür və yeni interpretasiyada təqdim edir. Bu da bir tərəfdən yazıçı bədii nəsrinin zənginliyini, digər tərəfdən isə yeni tədqiqatçılar nəslinin milli və tarixi kontekstə önəm vermələrindən irəli gəlir. Ə.Cəfərzadə sovet dönəmində tarixi mövzuda ən

çox yazan yazıçılarımızdandır. Baxmayaraq ki, bu zaman tarixi mövzuda yazmaq o qədər də münasib görünmürdü. Tarixi mövzuya müraciət edən yazıçılarımız barmaqla sayılacaq qədər az idi. Ə.Cəfərzadə isə bilərəkdən bütün yaradıcılığını (bəzi istisnalarla!), demək olar tarixi gerçəkliyə həsr etmişdi. Özü də onun əsərləri sosrealizmin çərçivələrində sığışmır, yeni tendensiyanı əka etdirirdi. Sovet dövründə xalqın keçmişinə münasibətdə sosialist realizmi prizmasından baxılmasını nəzərə almış olsaq, Ə.Cəfərzadənin bir yazıçı kimi nə qədər çətinliklər çəkdiyini görmək olar. Məsələ yalnız tarixi hadisələri təsvir etməkdən ibarət deyil, həm də bu hadisələrə müasirlik mövqeyindən yanaşmaq, hadisələri bədii gerçəklik baxımından inikas etdirməkdir. Bu mənada, Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarını janrın inkişafında yeni mərhələ də adlandırmaq olar. Vaxtilə yazıçının tarixi hadisələrə olan bu sərbəst yanaşmaları ədəbi tənqid tərəfindən təkpi ilə qarşılasa da, tarixi romanın sonrakı inkişaf yolu yazıçının doğru yolda olduğunu bir daha təsdiq etmiş oldu. Gənc ədəbiyyatşünas Ayna Babazadənin bu monoqrafiyası da bu cür araşdırmalardandır. Çünki tədqiqatçı yazıçı yaradıcılığına tarixi həqiqət və bədii gerçəklik kontekstindən baxır. Monoqrafiyada tarixi roman janrının məhz bu vacib faktorları araşdırma obyektı olur. Yazıçının tarixi romanlarında bədii gerçəklik probleminə həsr olunmuş ayrıca bir tədqiqatın olmaması da (ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslığımızda tarixi romanlarda tarixlə bədii gerçəkliyin sintezi problemi də işlənilməmişdir) tədqiqat əsərinin elmi-nəzəri əhəmiyyətini artırır.

Monoqrafiyada paraqrafların qoyuluşu tədqiqatçıya problemin daha geniş və əhatəli tədqiqinə imkan verir. Tədqiqatçı Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi gerçəklik və bədii həqiqətin sərhədləri probleminə nəzəri baxış əks etdirir. Bunu aydınlaşdırmaq ona görə vacibdir ki, ədəbiyyatşünaslıqda bu problem dərinlən işlənmədiyi kimi, Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında da qabarıq təzahür edən məsələlərdəndir. Tədqiqatçı burada yalnız keçmişə müraciətin səbəbləri, tarixi gerçəkliklə bədii həqiqətin sərhədləri barədə nəzəri məlumat vermir, yazıçı ilə tarixçinin baxış bucaqlarını da aydınlaşdırır və yazıçının keçmişə daha çox bədii təxəyyülün gözü ilə baxmasını, tarixi məna və məzmun daşıyan hadisə və faktlara yeni don geyindirməsini məqbul hesab edir. Tədqiqatçı çox doğru olaraq, o məntiqə söykənir ki, yazıçı tarixi olduğu kimi göstərməkdən daha çox, yaşanmış tarixə yeni məna və ruh verməli və müasir dövrlə bağlamalıdır. Çünki tarixə müraciət hadisələrin mənasını daha dərinlən açmaq və anlamaq üçündür. Tədqiqatçının bu nəzəri araşdırmaları monoqrafiyanın sonrakı paraqraflarında qoyulan problemlərin həlli üçün nəzəri baza rolunu oynayır. M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəminli, İ.Hüseynov, F.Kərimzadə və başqalarının tarixi romanın inkişaf yolundakı əsərlərinin bu kontekstdən təhlili, nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda qoyulan problemə yeni münasibəti ifadə etmiş olur.

Tədqiqatçı Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi gerçəkliyin bədii dərkində axtarışlarını yazıçının ilk hekayə və povestlərində də aparaaraq yaradıcılığının ilkin mərhələsində yazdığı "Sahibsiz ev", "Şəkil", "Şəfqət bacısı", "Ana", "Pencək" və s. hekayələrindəki bədii təxəyyül, "Natəvan haqqında

hekayələr” silsiləsində tarixə müraciətləri tədqiqatçı tarixiliklə bədiiliyin vəhdətinin inkişaf yolu kimi tədqim edir. Yaxşı haldır ki, romanlarının özünü də mövzu və problem baxımından bir neçə yerə bölür və həmin problemlər üzrə araşdırmağa üstünlük verir. “Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi hadisələrin bədii inikası” probleminin araşdırılması bu cəhətdən cəhətdən təqdirəlayiqdir. “Şirvan trilogiyası”nda tarixilik və bədii həqiqət” paraqrafı özünün araşdırma arealı, problemə yanaşma və gəlidiyi nəticələr baxımından olduqca mükəmməldir. “Sabir” romanının da bu trilogiyaya daxil edilməsinin əsaslandırılmasını tədqiqatçının uğuru kimi qiymətləndirmək olar. “Müxtəlif tarixi hadisələrin sosial, bədii dərki problemi” adlanan ikinci paraqrafında isə Ə.Cəfərzadənin bioqrafik, etnoqrafik və tarixi aspektin üstünlük təşkil etdiyi tarixi romanları tədqiqata cəlb edilir. “Hun dağı”, “Bəla”, “Zərrintac Tahirə”, “İşığa doğru” və s. romanlarında tarixiliklə bədiiliyin vəhdəti faktlarla üzə çıxarılır.

Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında həm də dövrün və qəhrəmanın xarakteri problemi təhlil edilir. “Roman və povestlərində dövrün və tarixi şəxsiyyətlərin obrazı” adlı paraqrafda yazıçının roman və povestləri əsasında dövrün və qəhrəmanın xarakterinin təhlili yaradıcılığının görünməyən tərəflərinə işıq tutur. Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzuda yazdığı əsərlərin digər müəlliflərin tarixi əsərlərindən üslub, tarixə baxış, gerçəkliklə bədii təxəyyülün sintezi baxımından fərqlərinə geniş yer verilir. Məlumdur ki, sovet dövründə Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı və onun tarixə baxışı kəskin tənqidlərə məruz qalmışdı. Tədqiqatçı bu tənqidlərin səbəb-

lərini araşdırarkən yazıçının mövzu və problem baxımından sərbəst hərəkət etməsi, tarixiliklə bədiliyin sintezini özünəməxsus şəkildə həll etməsi kontekstindən çıxış edərək doğru elmi nəticələrə gəlir. Xüsusilə, tarixin təhrif edilməsi məsələsinə həm nəzəri kontekstdə, həm də Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı müstəvisində nəzəri və praktik baxışı ədəbiyyatşünaslığımız üçün yeni yanaşma hesab etmək olar.

A.Babazadənin monoqrafiyası bu problemə həsr olunmuş ilk tədqiqat əsəri olduğundan yenidir və yazıçının bütün yaradıcılığını əhatə edir. Bununla yanaşı, həm də Azərbaycan tarixi romanının müəyyən bir dövrünün inkişaf yolunu da müəyyənləşdirməyə çalışır. Tədqiqatçı qarşıya qoyduğu məqsədinə çatmaq üçün ədəbiyyatşünaslığımızda çox işlənilməmiş bir çox problemləri təhlil edərək yeni qənaətlər əldə edir. Tarixi hadisələrin təsvirində mənbə və bədii təxəyyülün rolunu müəyyənləşdirməyə nail olur. Ədəbi şəxsiyyətlərlə tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının təhlilində və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində elmi yanaşma sərgiləyir. Ədəbiyyatşünasın Ə.Cəfərzadənin sovet və müstəqillik dövründəki yaradıcılığına fərqli aspektlərdən baxması və bu istiqamətdə araşdırmalar aparması işin əhəmiyyətini bir qədər də artırır.

A.Babazadə Ə.Cəfərzadə yaradıcılığına kompleks yanaşır; tarixi romanlarını hər cəhətdən araşdırmağa nail olur. Bu zaman tədqiqatçı həm dövrün ədəbi tənqidi olunmuş ədəbiyyatşünaslıq araşdırmalarına müraciətlər edir. Tədqiqatçı tarixi roman və onun nəzəri problemləri, eləcə də Ə.Cəfərzadə romanları haqqında yazılan heç bir araşdırmanı nəzərdən qaçırmır, yeri gəldikcə bu fikirlərə öz müna-

sibətini bildirir. Qeyd edim ki, bir çox hallarda tədqiqatçı problemə özünün müstəqil münasibətini bildirməyə, fikir söyləməyə müvəffəq olur. Onun tarixi roman janrının nəzəri problemlərini yaxşı bilməsi təhlillərində özünü göstərir. Deyim ki, bu gənc tədqiqatçılar üçün olduqca yaxşı keyfiyyətdir və onun gələcəyinin uğurlu olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biridir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünas A.Babazadə tarixi romanın nəzəri və praktik məsələlərini yaxşı öyrənməklə yanaşı, Ə.Cəfərzadənin həyatını, mühitini, yaradıcılığını da öyrənmiş, problemi bütün parametrləri üzrə araşdıraraq ədəbiyyatşünaslığımız üçün uğurlu nəticələrə gəlmişdir. Monoqrafiyada qoyulan problemlərə yanaşma, təhlil və gəldiyi qənaətlər onun yaxşı bir ədəbiyyatşünas kimi formalaşmasından xəbər verir. Tədqiqatçı problemə nəzəri cəhətdən yanaşır və təhlil edir, müqayisələrində yetərinə elmi yanaşma sərgiləyir. Bir çox problemlərin müzakirəsi zamanı cəsarətli görünür, ona bu cəsarəti verən yazdıqlarının elmiliyi və sistemliliyidir. İnanırıq ki, ədəbiyyatşünas Ayna Babazadənin bu monoqrafiyası yazıçı Ə.Cəfərzadə bədii nəsrinin tarixi gerçəklik və bədii həqiqət kontekstini üzə çıxaran ən yaxşı tədqiqat əsərlərindən biri kimi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızı zənginləşdirəcək.

Bədirxan Əhmədli,
filologiya elmləri doktoru,
professor

GİRİŞ

Məlumdur ki, tarixi keçmişə müraciət hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Keçmişdə baş vermiş hadisələr, adət-ənənələr, milli-mənəvi dəyərlər və s. hər zaman ədiblərimizin maraq dairəsində olmuş və tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XX əsrin 30-cu illərinin başlanğıcında M.S.Ordubadi və Y.V.Çəmən-zəminli ilə yola çıxan tarixi roman janrı çox az müddətdə böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Anatoli Zöhrabbəyov, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Ənvər Məmmədخانlı, Əyyub Abbasov, Çingiz Hüseynov, İsmayıl Sıxlı, İsa Hüseynov, Fərman Kərimzadə, Əlisə Nicat, Cəlal Bərgüşad, Mövlud Süleymanlı, Mahmud İsmayılov və b. tərəfindən davam və inkişaf etdirilən bu janr məzmun, forma, süjet, struktur baxımdan dəyişmiş və yenilənmişdir. Bu yazıçıların əsərlərində xalqın milli tarixi düşüncəsinin ən mühüm hadisə və şəxsiyyətlərinin obrazı yaradılmışdır. M.S.Ordubadinin “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Y.V.Çəmən-zəminlinin “Qızlar bulağı”, “Qan içində”, A.Zöhrabbəyovun “Odlu diyar”, M.İbrahimovun “Gələcək gün”, “Pərvanə”, M.Cəlalın “Yolumuz hayandır”, Ə.Abbasovun “Zəngəzur”, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi”, İ.Hüseynovun “Məhşər”, İ.Sıxlının “Dəli Kür”, Ə.Məmmədخانlının “Babək”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü”, Elçinin “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü”, F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm”, C.Bərgüşadın “Sıyrılmış qılınc”, Ə.Nicatın “Mirzə Şəfi Vazeh”, “Qızılbaşlar”, M.İsmayılovun “Xaqani”, “İki

od arasında", "Uzun Həsən", M.Süleymanlının "Köç", S.Rüstəmxanlının "Difai fədailəri", "Şair və şər", "Göy tanrı" və s. əsərlərində bu və ya digər şəkildə tarixə müraciət olunmuşdur. Ümumilikdə götürdükdə, roman janrının təşəkkülündə, bütün ziqzaqlara, ideoloji sapıntılara baxmayaraq, yola saldıığımız əsr böyük bir mərhələ hesab olunur. Bu əsərlərdə tariximizin minillikləri, dövrün ayrı-ayrı hadisə və şəxsiyyətləri bədii tədqiq obyektinə çevrilmiş, ruhu, məzmunu, fəlsəfəsi, xalqın məişəti təsvir edilmişdir. Xalqın düşüncəsi, həyat tərz, mənəvi-əxlaqi problemləri, etnoqrafik xüsusiyyətləri tarixilik və bədiilik kontekstində yenidən canlandırılmışdır. Yazıçılar əsərlərində vətən tarixinin yadda qalan hadisəsini, xalqın tarixi taleyində rol oynayan məsələləri bədii cəhətdən işıqlandırmışlar. Bu əsərlərə kompleks yanaşdıqda keçmişimizin tarixi xronikasının ədəbi-bədii mənzərəsinin xronoloji ardıcılığını aydın görmək olar.

Tarixə, xalqın keçmişinə müraciət son bir əsrdə yazıçılar üçün ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Bu, həm də sovet siyasi sistemində unudurulmağa çalışılan tariximizin yenidən bədii şəkildə yazılması, tarixi-bədii salnaməsinin yaradılması deməkdir. Sovet hakimiyyəti illərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən Azərbaycan rəhbəri Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında tarixi mövzuda yazmağın ciddiliyini önə çəkərək demişdir: *"...tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır"* [73, s.2].

Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq xalqımızın tarixi

keçmiş ilə sıx bağlı olan və buna dair dərin araşdırmalar apararaq əsərlər yazan yazıçılardan biri də Əzizə Cəfərzadədir (1921-2003). Onun nəsrində tarixi mövzulu əsərlər daha geniş yer tutur. Məhz elə bu səbəbdən yazıçı ədəbiyyatımızda daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınır. Ömrünün altmış ildən çoxunu yaradıcılığa, yaradıcılığını isə tarixi mövzuya həsr edən yazıçı iyirmiyə qədər tarixi səpkili əsərin müəllifidir. Bu əsərlərin yazılmasında roman və povest janrlarına müraciət etməsi yazıçının qarşısında daha geniş imkanlar açmış, ona böyük uğurlar gətirmişdir. "Aləmdə səsim var mənim" (1973-1978), "Vətənə qayıt" (1977), "Bakı-1501" (1981), "Cəlaliyyə" (1983), "Sabir" (1989), "Gülüstandan öncə" (1996), "Eldən-elə" (1992), "Bir səsin faciəsi" (1995), "Zərrintac-Tahirə" (1996), "İşığa doğru" (1998), "Rübabə Sultanım" (2001) və s. tarixi romanlarında Ə.Cəfərzadə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini, tarixi, hadisələrini, ədəbi şəxsiyyətlərini təsvir edir. Yazıçı bu nəsr nümunələrində tarixin qaranlıq səhifələrini vərəqləmiş, tarixi qəhrəmanları, baş vermiş hadisələri, gerçəklikləri əsərlərində yaşadaraq onlara bədii həyat vermişdir. Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi və bədii gerçəkliyin araşdırılması, dəyərləndirilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Yazıçının tarixi əsərləri bədii xüsusiyyətlərinə və sənətkarlıq məsələlərinə görə seçilir. Təkcə ideya, məzmun və sosioloji səciyyəsi ilə deyil, həmçinin bədii-estetik ruhu ilə də müasirliyini qoruyub saxlayır.

Ə.Cəfərzadənin həyatı, tarixi romanları, əsərlərindəki obrazlar, xarakterlər aləmi və ümumiyyətlə, ədəbi-tarixi

fəaliyyəti haqqında çox az yazılmışdır. Dövrün ədəbi tənqidi onun əsərləri, yaradıcılığı haqqında çox az hallarda ayrıca məqalə, yaxud araşdırma həsr etmişdir. Yalnız tarixi əsərlər haqqında yazılan məqalələrdə onun əsərlərinə müəyyən yer verilmişdir. Lakin bu məqalələrdə yazıçı çox zaman tənqid edilmişdir. Bu tənqidlər yazıçı yaradıcılığında bədii həqiqətin zəifliyi, tarixin təhrifi, etnoqrafizmin bolluğu kimi məsələləri əhatə etmişdir. Əlbəttə, demək olmaz ki, ədəbi tənqid bu məsələdə tamamilə haqsız olmuşdur, bəzi haqlı cəhətləri yox deyil, ancaq bütövlükdə götürdükdə, yazıçı yaradıcılığında, tarixi romanlarında tarixilik-bədiilik prinsipinə əməl etməməkdə tənqid hədəfi olmuşdur. Yazıçının tarixi roman janrına gətirdiyi sərbəstlik, yenilik, bədii təxəyyülə üstünlük vermək (tarixi roman janrının sonrakı inkişaf xətti yazıçının nə qədər haqlı olduğunu göstərdi) konseptinə kompleks yanaşma və dəyərləndirmə bəzən doğru başa düşülmürdü. Lakin ədəbi tənqidin yazıçı yaradıcılığına bu münasibəti sonrakı dövrdə qismən aradan qaldırılmışdır. Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarını ayrı-ayrı dövrlərdə Yavuz Axundlu, Akif Hüseynov, Vaqif Sultanlı, Vilayət Quliyev, Nazif Qəhrəmanlı və digər ədəbiyyatşünas və tənqidçilər müxtəlif problemlər baxımından təhlil etmiş və qiymətləndirmişlər. İfrat Əliyevanın “El anası – Əzizə Cəfərzadə” (2001), Arif Zeynallının “Qüdrətli sənətkar” (2001), Pərvanə Bayramın “Azize Caferzade həyatı, ədəbi şəxsiyyəti, hikayələrinin incelenməsi” (2013) və “Azərbaycanın usta kəlemi Azize Caferzade” (2023), Əli Həşimin “Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında tarixi povest” (2017), Əhməd Sami Elaydinin “Müstəqillik dövrü Azər-

baycan ədəbiyyatı" (2017) və digər kitablarda Əzizə xanımın tarixi əsərlərinə bu və ya digər dərəcədə yer verilmişdir. Asifə Telman qızı Əliyeva "Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı" adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında yazıçının yaradıcılığını ümumi təhlil obyektinə çevirmişdi. Həmçinin Murat Dəğər adlı türk tədqiqatçısının "Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman janrının inkişafında və formalaşmasında rolu" adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında məşhur türk yazıçısı Semiha Ayverdinin tarixi romanları ilə Ə.Cəfərzadənin tarixi romanları paralel şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqata cəlb edilən əsərlərlə bağlı ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif məqalələr yazılmışdır. Ə.Cəfərzadənin ev arxivində həmin əsərlərlə bağlı rəy səciyyəsi daşıyan yazılar da qorunub saxlanılmaqdadır. Yazıçıya məxsus əlyazmalar, qovluqlar, haqqında yazılan məqalələr, qəzet və jurnal materialları, əsərləri haqqında rəylər, fotosəkillər və s. oğlu Turan İbrahimov tərəfindən elektron formaya salınmış və arxivdən bizi maraqlandıran yazılar elektron şəkildə təqdim edilmişdir. Elmi işinin üzərində çalışarkən biz həm arxiv materiallarının əsli, həm də elektron formaları üzərində iş aparmışıq.

Ə.Cəfərzadə nəsrinin böyük bir qismini təşkil edən tarixi əsərlər tarixi və bədii gerçəklik kontekstində məqsədyönlü şəkildə araşdırılmamışdır. Monoqrafiyada məhz bu kimi səciyyəvi məsələlər sistemli olaraq tədqiqata cəlb edilir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığı boyu milli tarixə önəm verməsi və tariximizin müxtəlif mərhələlərinin bədii səlnaməsini

yaratmasıdır.

Kitabda XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əzizə Cəfərzadənin bədii nəsrinə tədqiq edilmişdir. Yazıçı öz yaradıcılığında tarixiliklə bədii gerçəkliyi sintez şəklində yaradıcılıqla verə bilmişdir. Buna görə də tədqiqat işimizdə Ə.Cəfərzadə nəsrində bədii nəsrə yaradıcı şəkildə istifadə edilmiş tarixi gerçəklik və bədii həqiqət problemi əsas tədqiqat predmeti kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Məqsədımız Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi həqiqət və bədii gerçəkliyi, tarixi hadisələrin əks olunmasında mənbə və bədii təxəyyülün rolunu araşdırmaq, yazıçının yaradıcılığında tarixi mövzuların yerini və mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Kitabda əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr ön plana çəkilir:

- Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi gerçəklik və bədii həqiqət problemini elmi-nəzəri kontekstdə araşdırmaq;

- Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında tarixi mövzunun yeri və mövqeyini müəyyənləşdirmək;

- Yazıçının hekayə və povestlərində tarixi gerçəklik və bədii həqiqət problemini araşdırmaq;

- Tarixi hadisələrin təsvirində mənbə və bədii təxəyyülün rolunu araşdırmaq;

- “Şirvan” trilogiyasında tarixi hadisə və bədii həqiqət problemini araşdırmaq;

- Yazıçının nəsrində ədəbi və tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını tədqiq etmək;

- Ə.Cəfərzadənin müstəqillik dövrü nəsrində tarixi hadisələrin bədii əksini təhlil obyektinə çevirmək;

- Sovet gerçəkliyinin təsvirində tarixilik və bədiiliyin

sintezini müəyyən etmək və s.

Tədqiqat işində tarixi-müqayisəli və analitik metodlara üstünlük verilmişdir. Bu metodla yazıçının əsərlərində tarixilik və bədii gerçəklik problemi tədqiq və təhlil olunmuşdur. Tarixilik və bədii həqiqət yalnız praktik deyil, həm də nəzəri kontekstdən öyrənilir. Ə.Cəfərzadə tarixi romanlarının janr xüsusiyyətləri və tipologiyası bu əsərləri tarixi materiala yazıçı münasibəti kontekstində araşdırmağa imkan verir. Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarında tarixi varlığın mahiyyəti, epoxanın ruhu, hadisələrə münasibətdə bədii təxəyyülün rolu kimi problemlər müqayisəli və nəzəri şəkildə ortaya çıxır.

Monoqrafiyada Əzizə Cəfərzadənin tarixi səpkili əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Əsas məsələ yazıçının əsərlərindəki tarixi faktların tarixi mənbələrlə üst-üstə düşməsinə və ya yazıçının qələmə aldığı hadisələrin bədii təxəyyülünün məhsulu olmasını, gerçəkliyə bədii yanaşmasını aşkarlamaqdır. Yazıçının tarixi mövzuda daha çox romanlar yazmasına baxmayaraq, onun bu səpkidə hekayə və povestləri də var ki, həmin əsərlər də tədqiqata cəlb edilmişdir. Yazıçının bütün yaradıcılığını əhatə etməklə aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

- Bədii nəsrə tarixi gerçəklik və bədii həqiqət probleminə nəzəri baxış.

- Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzulu əsərlərinin tarixilik və bədii baxımından tədqiqi.

- Hadisə və obrazların traktovkasında tarixi gerçəklik və bədii həqiqətin sintezi.

- Əsərdə tarixin təhrifi probleminə yeni baxış.

- Tarixi romanların janr xüsusiyyətlərinin tədqiqi.
- Sovet gerçəkliyinin təsvirində tarixi yaddaşın bərpası.
- “Şirvan” trilogiyasında tarixi hadisə və obrazların tədqiqi.

Ə.Cəfərzadə nəsrinə haqqında zamanla o qədər də çox olmayan müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, məqalələr, kitablar, dissertasiyalar yazılmışdır. Ancaq bu, yazıçının nəsrini tarixi və bədii gerçəklik problemi baxımından araşdıran ilk sistemli tədqiqat işidir. İlk dəfə olaraq ədibin bədii nəsrini təşkil edən tarixi əsərlər qeyd olunan problem baxımından əhatəli, sistemli şəkildə elmi, nəzəri cəhətdən araşdırılmışdır.

Əsərin elmi yeniliyi onunla şərtlənir ki, ilk dəfə olaraq yazıçının tarixi mövzulu əsərləri ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilə cəlb edilir və müxtəlif nəticələrə gəlinir. Belə bir qənaət ortaya çıxır ki, vaxtilə ədəbi tənqidin yazıçının həddən artıq bədiiyyə və yaxud tarixiliyyə meyil etməkdə günahlandırmasının əsasında tarixi roman janrının yenidən formalaşmaqda olan xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Tarixi əsərdə bədii təxəyyülə sərbəstlik tarixi romanın sonrakı inkişaf prosesində özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Tədqiqatımızın elmi yeniliklərindən biri də, yazıçının tarixi faktlara yanaşmasını, hadisə və şəxsiyyətlərin təsvirində tarixiliklə bədii təxəyyüldən istifadənin tənəşübünü təhlillər əsasında ortaya çıxarmaqdır.

Apardığımız tədqiqat işi həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Bu işdə həm yazıçının tarixi hadisələri əks etdirməsi, ona münasibəti, həm də bədii gerçəklik problemi araşdırılır. Bu problemlər Azərbaycan ədəbiyya-

tında nəzəri baxımdan az işlənilmişdir. Həm Azərbaycan tarixi romanlarında, həm də Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında problemə kompleks baxış tədqiqatımızın nəzəri əhəmiyyətini artırır.

Kitabımız həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tarixi şəxsiyyətləri tarixin, ədəbi şəxsiyyətləri ədəbiyyatın tədrisi prosesində əsas mənbələrdən biri kimi istifadə etmək olar. Tədqiqat işi yazıçı və tarix, tarixi roman, tarixi təhrif, bədii əsərdə tarixə baxış, keçmişin təsvirində bədii təxəyyülün rolu, tarixi gerçəklik və bədii həqiqət kimi məsələlərdə əhəmiyyətli mənbə ola bilər.

Tədqiqat işindən ali məktəblərdə ədəbiyyatın tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT PROBLEMI

1.1. Tarixi gerçəklik və bədii həqiqətin sərhədləri

Bədii ədəbiyyatda keçmişə müraciət tarixin bütün dövrlərində bu və ya digər şəkildə mövcud olub. Zaman-zaman şair və yazıçılar tarixi hadisələrə müraciət edərək keçmişi təsvir etmiş, yaxud ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin obrazını yaratmağa çalışmışlar. Şərq ədəbiyyatında Ə.Firdovsinin “Şahnamə”, N.Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” əsərlərində bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətlər bədii təxəyyülün köməyi ilə canlandırılmış, dövrün və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin bədii xarakteri yaradılmışdır. Şərq ədəbiyyatında keçmişə münasibətin bir səbəbi də çağdaş dövr haqqında cəsarətli əsərlərin az yazılması, çağdaş mövzuya müraciətin çətinliyi idi. Çağdaş gerçəklikləri sənətkarlar çox zaman tarixi mövzuda ifadə etməyə çalışır, keçmişə müraciətlə özlərini sığortalamağa çalışırdılar. Əlbəttə, tarixə müraciətin əsasında yalnız bu amil yer tutmur, həm də tarixə müasirlik gözündən baxmaq faktoru dayanmışdır. Dünya ədəbiyyatında da keçmişə müraciət həmişə baş vermiş, bu mövzuda onlarla əsərlər yazılmışdır. Təkcə V.Şekspirin (1564-1616) yaradıcılığını qeyd etmək kifayətdir. “Kral Lir”, “TV Henri” faciələri ilə tarixə müraciət edərək özünün bədii gerçəkliyini təqdim etmişdir. Bədii düşüncənin tarixə, keçmişə marağı, hər şeydən əvvəl, keçmiş hadisələrin yenicən canlandırılmasından, ona müasir həyati gerçəkliklər

kontekstindən baxılmasından irəli gəlmişdir. Çünki tarixi romanda yazıçının əsas məqsədi qələmə aldığı dövrün, hadisənin mahiyyətini, eləcə də, həmin dövrün aparıcı meyllərinin əsas xüsusiyyətlərini təsvir etmək, başqa sözlə, keçmişə bu günün gözü ilə baxmaqdan ibarətdir.

Tarixə lokal, yaxud epizodik münasibət zaman keçdikcə bədii ədəbiyyatın əsas mövzularından birinə çevrilmiş və tarixi roman janrını formalaşdırmışdır. Tarixə müraciət çox qədimlərə getsə də, tarixi roman janrı XIX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayır. Valter Skottun (1771-1832) "Marmion" əsərində şotlandların ingilislər əleyhinə mübarizəsi tarixi gerçəkliyə uyğun təsvir olunurdu. Poemalarında tarixə müraciəti tezliklə onu tarixi roman janrına gətirib çıxarır. Yazıçının "Ueverli" əsəri tarixi mövzuda yazdığı ilk əsəri olur. Bunun ardınca yazdığı "Qay Monnerinq" (1815), "Anttervar" (1816), "Puritanlar" (1816), "Rob Roy" (1817) və b. romanlarında tarixi sənədlərə istinadlar etməsi və tarixi hadisələri canlandırması, ona yeni məna verməsi janrın sonrakı inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Rus yazıçılarından Lev Tolstoy, Aleksey Tolstoy, Vasili Yan və b. əsərlərilə janrın dünya ədəbiyyatındakı inkişafını daha da zənginləşdirdilər.

Tarixi roman janrının az bir zaman içərisində bu qədər mühüm yer tutmasının bir neçə səbəbi vardı. Yazıçı keçmişə daha çox bədii təxəyyülün gözü ilə baxır, tarixi məna və məzmun daşıyan hadisə və faktlara yeni don geyindirirdi. Yəni yazıçı tarixi olduğu kimi göstərməkdən daha çox, yaşanmış tarixə yeni məna və ruh verərək müasirlərinə çatdırırdı. Burada tənqidçi V.Q.Belinskinin V.Skott haqqın-

da dediyi *“tarixin yaylarını açıb göstərir”* [23, s.67] fikrini ümumən bütün tarixi əsərlərə verilmiş tarixi romanların əsas xüsusiyyəti kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Hər bir xalq özünün keçmişinə müraciət etməklə həm də bugününü və gələcəyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Ancaq bunu etmək də hər yazıçıya müyəssər olmur. Bunun üçün hər şeydən əvvəl, tarixə kompleks yanaşma və müasir baxış lazım gəlir. Keçmişdən yazmaq heç də yalnız keçmişə öyrənmək mənasına gəlmir (bunun üçün tarixşünaslıq və tarixçilər vardır!), həm də tarixi hadisələri müasir dövrlə sintez etmək, tarixin, hadisənin mahiyyətini, fəlsəfəsini açmağı şərtləndirir. Tarixi romanlara münasibətdə Y.Andreyev, S.Bronevskiy, Q.Lenobl, V.Oskotski və digərlərinin maraqlı yanaşmaları var. Məsələn, Polşa yazıçısı Tadueş Qolıya görə tarixə müraciət müasir hadisələrin mənasını daha dərinləndirən açmaq və anlamaq üçündür. Onun *“Keçmiş dövrə ona görə müraciət edirəm ki, müasir həyatı daha yaxşı dərk edirəm və həyatda öz yerimi tuta bilim”* [156, s.247-248], – fikirlərində böyük bir həqiqət vardır. Fikrimizcə, yazıcının bu fikrində tarixi roman janrının mahiyyəti ən yaxşı şəkildə ifadə edilir.

Hər hansı bir tarixi mövzuda əsər yazarkən yazıçı, həmin dövrün tarixi hadisələrini, mühiti, yaxud həmin şəxsiyyətlə bağlı mənbələri hərtərəfli öyrənməklə kifayətlənmir, bu tarixi hadisələrə yeni həyat, yeni məzmun və can verir. Məsələn, ilk tarixi roman müəllifi V.Skott əsərlərini yazmazdan əvvəl yazdığı dövrə, hadisələrə aid sənədlər, faktlar toplayır, yalnız bundan sonra əsərini yazmağa başlayırdı. M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzməlinli kimi ilk

klassik tarixi romançılarımız da eyni yolla getmişlər. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanının yazılması zamanı tarixi faktlara müraciəti bunu deməyə əsas verir. Y.V.Çəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” əsəri də tarixi araşdırmaların bədii təxəyyüldə ifadəsi kimi ortaya çıxır. Əlbəttə, yazıçı bununla heç də hər hansı bir tarixçinin vəzifəsini öz öhdəsinə götürmək fikrinə düşmür. Heç belə bir məqsədi də yoxdur. Çünki onun məqsədi tarixi təkrar etməkdən, tarixi xronoloji cəhətdən təsvir edərək onun surətini çıxarmaqdan ibarət deyil. Yazıçının əsas məqsədi həyat hadisələrinə sadıq qalmaq, dövrü doğru-düzgün təsvir etməkdir. Elə yazıçını da tarixçidən, yaxud tədqiqatçıdan fərqləndirən məhz budur. Yazıçı çalışır ki, tarixi həqiqətlərə mümkün olduğu qədər sadıq qalsın, tarixin fəlsəfi, etnoqrafik, etnopsixoloji dərkini reallıqla göstərə bilsin. Onun keçmişi təsvir edərkən tarixə aid mənbələrə baş vurmaı da məhz buradan irəli gəlir. Tarixi mənbələr, yaxud faktlar və sənədlər yazıçıya bu zaman bir istinad nöqtəsi olur, onun keçmişə baxışına işıq tutur. Rus ədəbiyyatşünası V.Oskotski yazıçının tarixə müraciətində tarixi faktların, sənədlərin roluna böyük əhəmiyyət verərək yazır: *“Sənədlərə arxalanmaq tarixi romanın mahiyyətini, təbiətini dərk etmək üçün həqiqətən çox şey verir”* [160, s.35]. Yazıçıların tarixi roman yazarkən sənədlərə baş vurma-sının, tarixi mənbələri öyrənməsinin əsasında da məhz bu amil dayanırdı. Ancaq bunu da hələ hər şey hesab etmək doğru olmaz, çünki tarixi əsər yalnız tarixi hadisələrin xronoloji ardıcılığından ibarət olmayıb, bədii təxəyyülün sintezini də özündə ən yaxşı şəkildə ehtiva etməlidir.

Bədii təxəyyüldən istifadə zamanı əsas məsələlərdən biri də oxucunu inandırmaqdır. Postmodern romanlarla bağlı geniş araşdırmalar müəllifi olan prof. Opperman Serpil yazır: *“Həqiqi rəvayətin ən mühüm xüsusiyyəti yaradılmış illüziyanın etibarlılığındadır. Başqa sözlə, müəllif tarixi hadisəni ən inandırıcı şəkildə nəql etməklə ustalıqla uydurulmuş bədii əsər yazır. İnsanları tarixi romanların qurduğu fantaziya dünyasının aldadıcı reallığına inandırmaqdır”* [151, s.66].

Tarixi romana nəzəri yanaşma bir çox sualları ortaya çıxarır; hər şeydən əvvəl, yazıçı ilə tarixçinin problemə eyni çərçivədən baxmadığı, fərqli baxış bucaqlarından yanaşdığını aydın şəkildə görmək olar. Eyni zamanda, belə bir həqiqəti ortaya qoyur ki, tarixin bədii düşüncəyə nüfuzu böyük olsa da, tarixi həqiqətlə bədii təxəyyülün sərhədlərini bir-birilə qarışdırmaq olmaz. Bundan başqa, tarixi gerçəkliyin, sənədlərin özünün də bədii ədəbiyyatda inikası problemi hər zaman yüksək sənətkarlıqla baş vermir. Çünki çox az sənətkarlar tarixi həqiqətlə bədii gerçəkliyi öz yaradıcılığında uğurla sintez edə bilir. Roman isə obrazlı düşüncə məhsulu olduğundan həmişə bədii həqiqətə, təsvir və ifadə vasitələrinə söykənir. Əgər tarix elmi keçmişin öyrənilməsində faktoqrafiyaya, sənədlərə və rəqəmlərə üstünlük verirsə, ədəbiyyat, tarixi roman obrazlı təfəkkürün bir sahəsi olaraq tarixdə baş verən hadisə və şəxsiyyətlərə münasibətini bildirir. Yazıçı əsərdə bədii təxəyyülün gücü ilə keçmişin üstünü örtən zülmət pərdəsini götürərək, tarixin ziddiyyətli, mürəkkəb və dolaşlıq hadisələrinin üzərinə işıq salır, bədii təsvir yolu ilə tarixi canlandırmağa, göz önünə gətirməyə nail olur. Bu mənada tarix və ədəbiy-

yat sahəsinin tədqiqat obyektində müştərək cəhətlər də vardır. Lakin tarixçi ilə yazıçının obyektləri bir olsa da, əllərindəki təsvir imkanları, formaları müxtəlifdir; tarixçi faktlara, yazıçı isə faktlarla yanaşı, bədii təxəyyülə söykənir. Burada tarixçi ilə yazıçının, tarixlə bədii təxəyyülün sərhədləri müəyyənləşir. Tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri bədii materiala çevirməyin əsas meyarlarından biri tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri canlandırmaq, onların arzu və istəklərini təsvir etmək, etdikləri ilə yanaşı etmədiklərini, olmuşlarla yanaşı olacaqları da göstərmək, həyata, hadisələrə baxışını dürüst göstərmək bacarığıdır [76, s.6]. Demək lazımdır ki, artıq yüz ilə yaxındır ki, davamlı olaraq Azərbaycan bədii düşüncəsində tarixi mövzulara müraciət olunduğu kimi, tarixi gerçəklik və bədii həqiqət vəhdətinə də əməl olunur. M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənzəminli, A.Zöhrəbəyov, M.Cəlal, M.Hüseyn, İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, Ə.Cəfərzadə, F.Kərimzadə, Ə.Nicat, C.Bərgüşad, M.İsmayılov, Ç.Hüseynov və b. yazıçılar tarixi düşüncə vüsətinin təsvirinə üstünlük vermişlər. Bu proses müstəqillik dövründə daha da dərinləşmiş, yeni tarixi əsərlər yazılmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ də tarixi gerçəkliklə bədii həqiqət problemi geniş tədqiqat obyektini olmamışdır. Problemin tam olaraq aydınlaşdırılmaması hər yeni tarixi əsər yazılarkən tarixçi ilə yazıçı, yaxud yazıçı ilə tədqiqatçı arasında mübahisə yaratmış olur. Deməli, ədəbiyyatşünaslıqda hələ ki, tarixçi ilə tarixi roman müəllifi arasında mübahisələr mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Tarixi mövzu nədir, tarixçi ilə yazıçı (yaxud şair, dramaturq!) hansı məqamda birləşir, hansı məqamda

ayrılırlar? Tarixi mövzunun araşdırılması üçün bu suallara da aydınlıq gətirmək lazım gəlir.

Bütün zamanlarda tarixi roman müəlliflərinin qarşısında xalqın keçmişini, onun həyatında yer tutan maraqlı tarixi şəxsiyyətləri və ziddiyyətli hadisələri təsvir etmək durur. Bu hadisə və şəxsiyyətləri bədii düşüncəyə gətirməklə həm tarixi müasir dövrə gətirir, həm də müasirlərimizi keçmişə apararaq tarixlə müasirliyin vəhdətini yaratmış olur. İki yüz ilə yaxın işğal altında qalan xalqın şəxsiyyətlərini özünə tanımaq, təqdim olunmuş tarixdəki uyğunsuzluğu, şübhələri aradan qaldırmaq və qaranlıqlardan xilas etmək üçün bədii düşüncənin rolu daha da artır. Böyük şəxsiyyətlərin, onun keçmişində baş verən hadisələrin obyektiv şəkildə müasir nəsə çatdırılması, şübhəsiz ki, tarix elminin üzərinə düşür. Lakin bütöv bir xalqın haqqını özünə qaytarmaq, onun keçmiş və gələcək arzularını, planlarını, böyük şəxsiyyətlərin zaman, xalq qarşısındakı xidmətlərini düzgün şərh etmək, qiymətləndirmək məsuliyyəti həm də yazıçıların üzərinə düşür. Bütün bunlar tarix elmi ilə yanaşı bədii düşüncəni də elə tarix elmi qədər məşğul edir, çağdaş nəsli geriye baxmağa vadar etdiyi kimi, irəliyə baxmaq üçün də mövcud təcrübə ortaya qoyur. Deməliyə ki, hər hansı bir tarixi hadisəni kontekstdən çıxararaq bugünün baxımından təqdim etmək təcrübəsinə bu gün də rast gəlmək olur.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi roman yarandıqdan dərhal sonra ədəbi əsərdə gerçəkliyin təhrif olunması ilə bağlı müəyyən fikirlər də səslənir. M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, xüsusən də “Qılınc və qələm” romanları

tarixi düşüncəni bədii şəkildə təsvir etmək baxımından müəyyən bir təcrübə olmaqla, elmi-nəzəri mübahisəyə də yol açmışdır. M.Hüseynin həm “Yazıçı və tarix” [85, c.9], həm də “Qılınç və qələm” romanı ilə bağlı yazdığı “Qılınç və qələm haqqında qeydlər” [84, s.98-115] məqalələri tarixi romanda gerçəklik və bədii həqiqət problemini öyrənmək baxımından zəngin nəzəri istiqamət verir. Hərçənd o zaman heç Rusiyanın özündə də tarixi romanda gerçəklik və bədii həqiqət problemi özünün elmi həllini tapmamışdı. M.Hüseyn “Yazıçı və tarix” məqaləsində bədii düşüncə ilə tarixi faktlar arasındakı münasibətləri bir tənqidçi kimi düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir. Tənqidçi yazıçı ilə tarixçinin mövcud materialının bir-birindən fərqləndiyini, tarixi faktlarla yanaşı, bədii həqiqətin də xüsusiyyətlərini nəzərə almağın gərəkliliyinə diqqət çəkirdi. Deməli ki, hələ tarixi roman haqqında nəzəri fikirlərin oturmadığı bir zamanda tənqidçinin bu fikirləri olduqca əhəmiyyətli idi. Burada tarix və bədii təxəyyül, tarixçi və yazıçı tandemləri müqayisə olunaraq müəyyən qənaətlərə gəlinirdi. Tənqidçi ilk tarixi romanlar müəllifi M.S.Ordu-badi kimi böyük yazıçıya bəzi iradlarını da bildirirdi. Qeyd edək ki, bu iradlar ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda nəzəri cəhətdən çox əhəmiyyətli olub, tarixi gerçəklik və bədii həqiqət problemini özündə birləşdirir. Tənqidçi yazıçının Nizami obrazını modernləşdirməsinə, Şimali və Cənubi Azərbaycan ifadəsinin işlənməsinə etirazını bildirir və yazıçını *“tarixi hadisələrə münasibətdə real tənəsübü pozmaqda”* [85, s.105] ittiham edirdi. M.Hüseyn yazırdı: *“Məlumdur ki, tarixi şəxsiyyət olmaq etibarilə Nizaminin bütün*

xüsusiyyətlərini öz əsrinin məhsulu kimi götürmək, tarixi roman müəllifinin başlıca vəzifələrindən biridir. Yəni Nizamini bu günün tələbinə modernizə etmək, onu müasirləşdirmək olmaz. Möhtərəm ədibimiz Ordubadi öz qəhrəmanını çox zaman dövrünün konkret tarixi şəraitindən ayrı təsvir etməklə və öz görüşlərinin ifadəçisinə çevirməklə müəyyən dərəcədə saxtalaşdırmış və beləliklə də, romanın tarixi dürüstlüyünə xələl gətirmişdir” [84, s.107]. Fikrimizcə, M.Hüseynin bu fikirlərində müəyyən həqiqət vardır; həqiqət isə ondan ibarətdir ki, burada dövrün tənəsübü pozulmuşdur, dünənki hadisələrdə bu günün reallığını həll etmək, yaxud təsvir etmək çətinidir. Əlbəttə, bu zaman tarixi romanın ilk nümunələri yarandığından bəzi məsələlərə yanaşmalarda müəyyən səhvlər də olurdu. Bu yanaşmalar sonrakı dövrlərdə də davam etmiş, yazıçı ilə tarixçi arasında mübahisələr olmuşdur. Yazıçı -tarixçi, yazıçı-tənqidçi arasında gedən polemik müzakirələrdə Azərbaycan tarixi romanları yazıldığı dövrdən bu günə qədər müxtəlif tənqidlərə məruz qalmışdır ki, bunun da əsas səbəbi ədəbiyyatşünaslığımızda problemin elmi-nəzəri cəhətdən hələ öz həllini tapmaması olmuşdur.

Azərbaycan tarixi romanı özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, dünya ədəbiyyatına daha çox integrasiya olunaraq tarixi gerçəkliyin ifadəsində yeni yanaşma formalaşıdır bilmişdir. Ötən əsrin 60-cı illərindən tarixi mövzuya artan maraq ədəbiyyatşünaslığın da diqqətini onun araşdırılmasına yönəltməliydi. Çünki tarixi nəsrin bu illərdən başlayan kəmiyyət uğurları ədəbiyyatçıların, tənqidçilərin, tarixçilərin, etnoqrafların da diqqətini bu janra yönəltməli və tarixlə bədii düşüncənin sərhədlərini müəyyən etməli idi. Tarixi

romanların artmasına rəğmən, onun araşdırılmasında adekvatlıq o qədər də müşahidə olunmur. Lakin bir müddət sonra tarixi janr ən məhsuldar bədii ifadə formalarından birinə çevrilir. Bu zaman tarixi janrın tipologiyası müxtəlifləşdiyi kimi, tarixi konsepsiya və fəlsəfi baxışın bucağı da zənginləşir. F.e.d. Tofiq Abbasov bu problemi araşdırarkən maraqlı nəticəyə gəlir: *"...ədəbiyyat da obrazlı təfəkkür sahəsi kimi, dolayısı yolla da olsa, bu məsələlərə öz münasibətini bildirir, keçmişin zülmət pərdəsi ilə örtülən mürəkkəb və dolaşq hadisələrini bədii təsvir yolu ilə hərtərəfli işıqlandırır. Bu mənada hər iki elm sahəsinin (tarix və ədəbiyyat nəzərdə tutulur – B.A.) tədqiqat obyektində müştərək cəhətlər çoxdur. Elə buna görə də tarixi mövzuda əsər yazan sənətkar öz üzərinə olduqca məsuliyyətli, lakin şərəfli bir vəzifə götürmüş olur"* [1, s.52].

Tənqidçi və ədəbiyyatşünaslardan prof. Y.Axundlu, prof. A.Hüseynov, prof. N.Qəhrəmanlı, prof. B.Əhmədov, f.e.d. B.Əsgərov və b. gerçəklik və bədii həqiqət probleminin inikası ilə bağlı maraqlı tədqiqatlar aparmış, bəzi nəzəri fikirlər söyləmişlər. Demək lazımdır ki, bu istiqamətdə sistemli araşdırmalar prof.Yavuz Axundluya aiddir. Onun M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmənəzəminli, A.Zöhrəbəyov, M.İbrahimov, İ.Şıxlı, F.Kərimzadə, Ç.Hüseynov, Ə.Nicat, Ə.Cəfərzadə, Ə.Məmmədخانlı və b. tarixi romanları ilə bağlı çoxlu sayda yazdığı məqalələrində problemə bu və ya digər dərəcədə münasibət bildirmişdir. "Azərbaycan tarixi romanı; mərhələlər, problemlər" monoqrafiyası və "Seçilmiş əsərləri"ndə problemə kompleks şəkildə yanaşır. Tədqiqatçı bu araşdırmalarında yazıcının həm tarixi gerçəkliyə əsaslanmalı, həm də bədii həqiqəti əks etdirməli olduğunu

müdafinə edərək sonda belə bir nəticəyə gəlir: *“...müasir tarixi romanda tarixdə həlledici əhəmiyyətə malik dönüş nöqtəsi olan konkret hadisələr, xalqın taleyində böyük rol oynamış real tarixi şəxsiyyətlər mənbələrə və sənədlərə istinadən qələmə alınmalıdır. Həm də tarixi inkişafın müəyyən bir dövrü üçün olub bitmiş hadisələr əks edilməli, janrın fəlsəfi əsası kimi tarixilik prinsipi gözlənilməli və təsvir olunan dövrün koloriti verilməlidir. Lakin sənətkar təxəyyülünün rolu da inkaredilməzdir”* [5, s.20]. Tədqiqatçı haqlıdır, bunları bir-birindən ayırmaq nəinki çətindir, həm də bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. Tarixin fəlsəfəsini düzgün təsvir etməklə bədii həqiqət məsələsinə də mütləq önəm vermək lazım gəlir. Çünki elə tarixi romanlar yaranmışdır ki, orada heç sənədlilik tələb olunmur. Məsələn, Y.V.Çəmənzəminlinin *“Qızlar bulağı”* əsəri eramızdan əvvəl ibtidai icma dövrünü əks etdirir. Burada yazıçı həmin dövrə aid məlumatlara əsaslanırsa da, bədii həqiqətə də üstünlük vermişdir. Yazıçı burada ibtidai cəmiyyətdə zərdüştilik dövründə bir neçə qəbilənin taleyini təsvir etməyə çalışmışdır. Lakin burada, hər hansı bir tarixi şəxsiyyət yoxdur, yazıçı da roman boyu tarixi faktlardan daha çox bədii həqiqətə əsaslanır. Görünür, buna görə də tənqidçi prof. A.Hüseynov bu romanı tarixi roman hesab etməkdən çəkinir. Tənqidçinin fikrincə: *“Doğrudur, əsərdə sənətkar idrakı və sərbəstliyi tarixçi obyektivliyi və dəqiqliyini xeyli üstələmişdir, təhkiyədə təxəyyül və utopiyanın rolu real, tarixi faktlara nisbətən qüvvətli nəzərə çarpır, ancaq buna baxmayaraq, “Qızlar bulağı”nda araşdırma-informasiya ruhu güclüdür, kompozisiya da bir növ elmi təsnifatın fəsillərini xatırladır. Zənnimizcə, “Qızlar bulağı” tarixi nəsrimizdə roman-*

tədqiqatın nümunəsi hesab edilə bilər" [91, s.181]. Tənqidçi nəinki bu əsəri tarixi roman hesab etmir, hətta onu tarixi roman hesab edən ədəbiyyatşünaslarla qətiyyənlə razılaşıb.

M.Süleymanlının "Köç" romanında da tədqiqatçılar buna yaxın bir problemi həll etməli olmuşlar. Belə ki, bu romanın əsas leymotivi yaddaşdır və yazıçı da əsərdə xalqın ayrı-ayrı nəsillərinin (Qarakəllə və Qanıqusağı) yaddaşını verməyə çalışır. Təbii ki, burada hər hansı bir tarixi faktdan yox, nəsildən-nəsilə keçən yaddaşdan danışmaq mümkündür. Üç yüz illik bir tarixi yaddaş kontekstində bədii həqiqətlə ifadə etmək yazıçıdan böyük sənətkarlıq tələb edir. Təsədüfi deyil ki, tənqidçi N.Qəhrəmanlı "Köç" romanına da məhz bu kontekstdən yanaşaraq yazır: *"Köç"ü fərqləndirən əsas cəhət-tarixin gedişatına və zamana yazıçı baxışı ümumən ədəbiyyatda, eləcə də ədəbiyyatımızda yeni deyil, hələ Yusif Vəzir "Qızlar bulağı" romanında oxşar bədii konsepsiyanı müvəffəqiyyətlə tətbiq etmişdi*" [103, s.6]. Əsərin yazıldığı dövrün ədəbi tənqidi də məsələyə məhz bu mövqedən yanaşırdı. Tənqidçi Əli Hüseynzadə *"Qızlar bulağı" haqqında* məqaləsində yazırdı: *"Bu məsələni düzgün təhlil edə bilmək üçün tarixi roman ehtiva etdiyi dövrü və ya hadisənin azad bir surətdə mücərrəd və ya fantastik deyil, bilərsə tarixin tələb etdiyi zaman və məkan daxilində olmaq şərtilə, o dövrü və ya hadisəni ifadə edən və ya tamamlayan, izah edən aktlar kompleksi içərisində əks etdirməlidir"* [93, s.32]. Tənqidçi "Qızlar bulağı"nı tarixin tələb etdiyi o tələblərə riayət etmədiyi üçün tarixi bir roman olmaqdan daha sönük bir nağıla bənzədir. Bəlkə də, tənqidçi Ə.Hüseynzadənin əsər haqqında bu cür fikir yürütməsini başa düşmək olardı,

çünkü Azərbaycan ədəbiyyatında janrın ilk nümunələrindən biri olduğu üçün ədəbiyyatşünaslığımız və ədəbi tənqidi-miz tarixi roman janrı haqqında hələ kifayət qədər nəzəri biliklərə sahib deyildi.

Bu doğrudur ki, hər iki tarixi romanda xalqın keçmişi, həyata və hadisələrə baxışı, etnoqrafik düşüncəsi bədii həqiqətin köməkliyi ilə verilmişdir. Hər iki əsərdə xalqın yaşayış tərz, düşüncəsi, arzu və istəkləri sanki bədii həqiqət vasitəsilə bərpa olunmuş, nəticədə yeni bir tarix, yaxud onun versiyası yaranmışdır. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədovun yazdığı kimi: *“Köç”ün yazıldığı dövrdə tarixə baxışda yeni mərhələ əks olunur; tarixi faktlar və şəxsiyyətlərdən daha çox, xalqların kökünə qayıdışı, yaddaşın təzələnməsi, özünüdərkətmə və özünədənəmənin tarixini yazmaq leytmotivi bu romanların əsasını təşkil edir*” [68, s.480].

Tarixi hadisələrə yazıçı münasibəti Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında da qabarıq görünür. Zaman-zaman yazıçı yaradıcılığı məhz bu kontekstdən tənqid edilmişdir. Məsələn, *“Cəlaliyyə”* povestində Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsinin təsviri tənqidçi, f.e.d., prof. V.Quliyevi razı salmamışdır. Əsərdə tarixi faktlara yazıçı münasibətində anoxronizm görən tənqidçinin fikrincə *“Müəllif tarixi faktlara münasibətdə sərbəstdir və heç kəs bu sərbəstliyi onun əlindən almaq niyyətində deyil. Biz yazıçıdan tarixin hərfini deyil, ruhunu tələb edirik və buna da haqlıyıq”* [105, s.6]. Tənqidçini bu əsərdə razı salmayan Azərbaycan tarixində az da olsa rolu olan Atabəy hökmdarları – Özbək, Əbubək və Qutluq İncanın az qala gülüş hədəfinə çevrilib, gəlmə şahzadəni isə *“xalqımızın xilaskarı və müdafiəçisi”* kimi təqdim etməsi-

dir. Burada bütün mübahisələr tarixi gerçəkliklə bədii həqiqətin mahiyyətinin necə başa düşülməsindən doğur. Tənqidçi V.Quliyevin də bu məsələyə özünəməxsus münasibəti var: *“Tarixi həqiqətlə müqayisədə bədii həqiqətin auditoriyası daha genişdir. Lakin bədii əsər yalnız tarixi dəqiqliyə riayət etdikdə xalqın ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində yadda qalan hadisəyə çevrilə bilər”* [105, s.6]. Tənqidçinin bu fikrilə biz də razılaşıırıq. Lakin burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir; “tarixi dəqiqlik” nə deməkdir? Yazıçı bu tarixi dəqiqliyə necə əməl etməlidir. Bunun bir düsturu varmı? Çünki hər bir tarixçi kimi, hər yazıçı da tarixə fərqli mövqelərdən baxa bilər. Həm deyirik, tarixi mövzuda yazılmış əsər tarixilik baxımından “dəqiq” olmalıdır, həm də yazıçı bədii təxəyyülünə sərhəd çəkirik. Ə.Cəfərzadə yaradıcılığı haqqında səslənən tənqidçilərin bu cür fikirlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Fikrimizcə, bu, hər şeydən əvvəl, yazıçının tarixi mövzunu işləyərkən söykəndiyi metoddan irəli gəlirdi. Görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev ümumən nəsrimizdəki bu tendensiyanı təqdir edərək yazırdı: *“Çox yaxşı haldır ki, tarixi mövzu öz poetik axtarışları ilə də diqqəti cəlb edir. Xəyal və sənəd, fantaziya və fakt, folklor və tarixşünaslıq bu poetikanın əsaslandığı zəngin bir arsenalı təşkil edir. Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə, Əlisa Nicat, Fərman Eyvazlı kimi nasirlər daha çox ənənəvi formaya mü raciət edirlər”* [100, s.382-383].

Tarixi əsərdə keçmişin təsviri ilə bağlı nəzəri diskurs İ.Hüseynovun “Məhşər”, N.Həsənzadənin “Atabəylər”, C.Bərgüşadın “Sıyrılmaz qılınc”, Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” və s. romanları haqqında da davam etmişdir. Bu

mübahisələrdə tarixçilər daha çox tarixin tərəfində durmuş, yazıçılar isə bədii təxəyyülə üstünlük verdiklərini önə sürmüşlər. Bütün hallarda tarixçi-tənqidçi ilə yazıçı arasında mövqe ayrılığı davam etmişdir. Ziya Bünyadov və Əbülfəz Rəhimovun “Tarixi həqiqətlər... yoxsa təhriflər” məqaləsi Azərbaycan bədii düşüncəsində tarixə baxışda təhrifləri ortaya çıxarmaq məqsədi daşıyır. Müəlliflərin əsas məqsədi bir sıra bədii əsərlərdə tarixi şəxsiyyət və hadisələrin təsvirində yol verilən təhrifləri, yanlışmaları ədəbi ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Əlbəttə, müəlliflər tarixi roman müəlliflərinin zəhmətini yerə vurmaq, onları ruhdan salmaq istəməsələr də, bu qüsurları göstərməkdən də vaz keçmirlər: *“Xalqımızın tarixində adı əbədləşən hər hansı tanınmış şair, dövlət xadimi, sərkərdə, hökmdar haqqında bədii əsər yazmaq olar və lazımdır. Bununla tariximizlə bağlı yeni həqiqətlər üzə çıxar, müəmmalar açılar və başlıcası, tarixi şəxsiyyətlərin dolğun, mükəmməl obrazları yaranar. Lakin unutmamaq olmaz ki, tarixə mü raciət heç də tarixi həqiqətləri təhrif etmək, ağa qara, qaraya ağ demək deyil. Elə əsər yazmaq lazımdır ki, oxucu buradakı hadisələrin tarixi fakt olduğuna inansın”* [27, s.164]. Göründüyü kimi, müəlliflər yazıçıdan, sənətkardan əsərdə verdiyi tarixiliyə oxucunu inandırmağı əsas hesab edir. Olsun ki, bununla tarixi əsərin yazılmasında bədii təxəyyülün rolunu azaltmış olurlar. Çünki onlar hər şeydən əvvəl, bir tarixçidirlər. Müəlliflərin ayrı-ayrı əsərlərə münasibətində bunu aydın görmək olar. Son on ildə Azərbaycan bədii nəsrinə və dramaturgiyasında yazılan tarixi mövzulu əsərləri nəzəri kontekstdə təhlilə cəlb edərkən müəllifləri özlərindən narazı salmaq istəməsələr də, obyektivlik nami-

nə bu qüsurları göstərməyi lazım bilmişlər. Müəlliflər onu da bildirirlər ki, yazıçıların yazdığı bu əsərlərin təsvir edildiyi dövr hələ lazımınca araşdırılmamışdır. Z.Bün-yadov və Ə.Rəhimov yazıçı ilə tarixçinin vəzifələrini belə müəyyənləşdirir: *“Tarixçi heç şübhəsiz, tarixdə olan mənbələr əsasında elmi əsər yazır, burada hər faktı dürüst vermək üçün o, nə qədər məxəzə müraciat etməli olur. Yazıçı da tarixçinin bu zəhmətini yerə vurmamalıdır, o, ən etibarlı mənbələri oxumalı, təsvir edəcəyi tarixi dövrü və şəraiti gözləri qarşısında doğrudürüst canlandırmalıdır”* [27, s.165-166].

Bu baxımdan tədqiqatçılar M.İsmayılovun “İki od arasında” əsərində tarixdəki bəzi mühüm hadisələrə biganə qalmasına etiraz edirlər. Onların fikrincə, mənbələrdə Toxtamışın Azərbaycanda, xüsusilə, Təbrizdəki zülməri barədə istənilən qədər məlumat olduğu halda, nədənsə müəllif bunlardan yan keçmişdir. Yaxud əsərdə təsvir edilən Teymurləngin Təbrizdəki zülmünün tarixdə olmadığına diqqət çəkirlər. Həm İ.Hüseynovun “Məhşər”, həm də M.İsmayılovun “İki od arasında” əsərlərində Teymurləngin və Şeyx İbrahimin hürufilərlə bağlılığı haqda məlumat olmadığı halda, bu əsərlərdə yer aldığını qəbul etmək istə-mirlər. “Məhşər” romanında yeniyetmə Teymurla molla arasında baş verən əhvalat və yaxud Teymurləngin öz oğlu Miranşahı cəzalandırması əhvalatlarını da inandırıcı hesab etmirlər.

Əlbəttə, tədqiqatçıların bu iradlarında ola bilər ki, haqlı tərəflər olsun. Lakin bu zaman yazıçının sərbəstliyi, mövzu-ya yanaşması və süjet xəttinə bədii təxəyyül elementlərini daxil etməsinə maneləri necə başa düşək? Tarixi gerçəkliklə

yazıçı təxəyyülünün birləşdirilməsi sayəsində yazılan çoxlu tarixi romanlara necə qiymət verək? Rus tənqidçisi V.Q.Belinski tarixi romanlar müəllifi V.Skottun yaradıcılığı haqqında *“gerçəkliyi uydurma ilə birləşdirir. Həyatı xəyalla araşdırır, tarixi poeziya ilə uyğunlaşdırırdı”* [23, s.61] kimi fikirləri, fikrimizcə, tarixi gerçəkliklə bədii təxəyyülün qovuşuğunu obyektiv ifadə edir.

Tarixi əsərdə tarixi gerçəklik və bədii həqiqət problemi Z.Bünyadov və Ə.Rəhimovun N.Həsənzadənin *“Atabəylər”* dramına münasibətdə bütün tərəfləri ilə üzə çıxır. Tədqiqatçılar N.Həsənzadənin Nizamini Möminə xatun türbəsinin açılışına gətirməsi, Əcəmi ilə görüşdürməsinə tarixi təhrif hesab edirlər. Onların tənqidi həm də ona yönəlib ki, tarixi mənbələrdə hər hansı bir türbənin açılışı barədə məlumatlara rast gəlinmir. Nizamini Qızıl Arslanla görüşü haqqında da eyni fikir söyləyirlər. Belə ki, mənbələrə əsasən bu barədə Dövlətşah Səmərqəndinin *“Təzkirətüş-şüəra”* əsərində göstərilir ki, Qızıl Arslan Nizami ilə görüşüb söhbət etmək arzusunda olduğundan onun yanına bir adam göndərir. O isə qayıdıb Nizamini guşənişin olduğunu, sultanlar və hakimlər ilə söhbət etmək istəmədiyini bildirir. Tədqiqatçılar yazır: *“N.Həsənzadə heç olmasa, Əcəmi ilə Xaqanini görüşdürsəydi (əlbəttə, türbənin açılışı münasibəti ilə yox), yəni inandırıcı ola bilərdi. Çünki Xaqani Nizamidən fərqli olaraq, müxtəlif səbəblər nəticəsində Şamaxıdan ayrılmış, Məkkə ziyarətinə getmiş və nəhayət Təbrizə köçmüşdür”* [25, s.178]. Maraqlıdır, müəlliflər eyni iradə İ.Hüseynova *“Məhşər”* əsərində Nəsimi ilə Teymurləngin görüşməsinə də irad tuturlar. Onların tarixdə Nəsimi ilə Teymurləngin görüş-

məməsi ilə bağlı iradları doğrudur. Lakin yazıçının onları görüşdürmək imkanını da onun əlindən almaq olmaz. Görünür, buna görə də həm İ.Hüseynov, həm də N.Həsənzadə tədqiqatçıların bu iradları ilə razılaşırlar. N.Həsənzadə “Ədəbi həqiqətlər tarixi həqiqətləri təhrif etmir” adlı məqalə ilə çıxış edərək müəlliflərin bədii əsərlərə bir tarixçi kimi yanaşmalarına və bir çox hallarda bədii ədəbiyyatın spesifik qanunauyğunluqlarını nəzərə almadıqlarına etiraz etmişdir.

Tarixçi tədqiqatçılara cavab verən şair N.Həsənzadə bəzi məsələlərdə onlarla razılaşsa da yazıçının, sənətkarın bədii imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə heç cür barışa bilmir və tarixçi ilə yazıçının sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışır. Onun etirazları belə bir məntiqə əsaslanır ki, tarix yalnız tarix kitabları ilə deyil, həm də bədii əsərlərlə yazılır. Sənətkar tarixi əsər yazanda yaşadığı günlə, nəfəs aldığı mühitlə səsleşən məsələlərə mütləq şəkildə toxunmağı da unutmur. Təkcə keçmişə deyil, gələcəyə üz tutur. Yoxsa tarixi köçürməyin heç bir mənası olmazdı. N.Həsənzadə opponentlərinə cavab verir: *“Bədii əsərlərdə tarixdən sitat kimi istifadə etmirlər. Tarixdən küllü yox, odu götürürlər, deyiblər... Eyni bir tarixi şəxsiyyəti və tarixi hadisəni hər yazıçı bir cür görür və göstərir. Bir adamın portretini müxtəlif rəssam müxtəlif tərzdə çəkəcəkdir, bu təbii yaradıcılıq prosesidir. Tutaq ki, Aleksandr Makedoniyalı öz sağlığında Lissipin əsərini bəyənmişdirsə, bu qətiyyən o demək deyildir ki, başqaları böyük sərkərdənin portretini çəkəndə təhrif etmişlər”* [80, s.182]. N.Həsənzadə sənətdə onun tərəfdarıdır ki, yazıçı bədii əsər yazanda tarixi şəxsiyyəti eynilə kopya etmir, surətini

çıxartmır, həm də yaradır, özündən əlavələr edir, buna görə də tarixi şəxsiyyətin hissi, duyğusu, sevinci və izzirabı təsvir edilirsə, o, bədii obraza çevrilir. N.Həsənzadə dünya ədəbiyyatından bir çox nümunələrə müraciət edərək bu cür hadisələrin tarixi təhrif demək olmadığını sübut etməyə çalışır. Tarixin hərfi cəhətdən təsvirini sənətkarın yaradıcılıq hüquqlarını məhdudlaşdırılması demək olduğuna diqqət çəkir.

Akad. Z.Bünyadov və Ə.Rəhimov Ə.Cəfərzadənin "Bakı-1501" romanına da münasibət bildirirlər. Bu romanda müəlliflər tarixi hadisələrlə bağlı yer və şəxs adlarının müxtəlif şəkildə təqdim olunmasını tənqid edirlər. Ə.Cəfərzadənin həmin əsərindən *"Cahan padşahı birinci dəfə evlənir, sarayına baş hərəm gətirirdi. Bu əski türk qəbilələrindən Bəydili-Şamlunun ən mötəbər, nüfuzlu şəxslərindən sayılan Sultan Yaqubun nəvəsi Abdin bəyin qızı Taclı xanım idi", "Bəydili qəbiləsinin ən tanınmış ailələrindən səkkiz qızın müşaiyətində Vəliəhd, indi isə Xorasan hakimi Təhmas /Təhmasib/ Mirzənin anası, Mələkə Taclı xanım otağa daxil oldu"* kimi sitatlar gətirilir və qeyd olunur ki, Şah İsmayılbağa bağlı hər üç romanda (Ə.Cəfərzadə "Bakı-1501", Ə.Nicat "Qızılbaşlar", F.Kərimzadə "Çaldıran döyüşü" – A.B.) Taclı xanımın şəxsiyyəti ilə bağlı ziddiyyətli fikirlər irəli sürülür ki, bu da nəticədə dolaşlıqlığa səbəb olur [27, s.170].

Ə.Cəfərzadənin romanında Bakıda Qoşa Qala qapısının adı çəkilir. Yazıçı yazır: *"Qoşa Qala qapısının üst tərəfində, bir yüz-yüz əlli qədəm aralıda şimal qapısının yanındakı qülləni partladaq"* [30, s.84]. Başqa bir yerdə: *"Qoşa qala qapısının qabağında, qədim Bakının rəmzi olan öküz və şir haqq olunmuş..."*

[30, s.95]. Tədqiqatçılar isə XVI əsrdə yazılmış “Fütuhati-əmin” əsərinə istinadən Şah İsmayılın Bakıya hücumu zamanı şəhərin dörd darvazası olduğunu-onlardan üçünün dənizə, birinin isə quruya açıldığını bildirirlər. Qoşa Qala darvazası kimi tanınan darvazanın yaranma tarixinin XIX əsrə aid olduğunu yazıçıya sübut etmək üçün mənbələrə müraciət edərək yazırlar: *“...1883-cü ildə şəhər idarəsi Bakı qubernatoruna müraciət edərək, ikinci xarici divarda yerləşən “Zülfüqar xanın darvazası”nı sökdürüb eyni şəkildə “Şamaxı darvazasının yanında tikilməsinə icazə istəmişdi. Bundan sonra 1886-cı ildə “Zülfüqar xanın darvazası” sökülüb, əvəzində “Şamaxı darvazası” yanında ona oxşar ikinci bir darvaza tikilir”* [27, s.172].

Göründüyü kimi, tədqiqatçılar sənədlərə əsasən həmin dövrdə Qoşa Qala qapısının olmadığını sübuta yetirirlər. Müəlliflər ancaq tədqiqatçıların bələd olduğu kiçik bir “qüsür”u tarixi təhrif kimi götürmüş və müəllifə bunu irad tutmuşlar. Əslində isə bədii əsər, heç zaman bu cür şərtliliklərlə buxovlanmamış, yeri gəldikcə, bu şərtliliklərdən istifadə edilmişdir. Əgər müasir oxucunun yaddaşında Qoşa Qala qapısı tarixiliyi ilə yadda qalıbsa, nədən yazıçı bu qapıdan “keçməsin”. Yazıçı üçün tarixi şəxsiyyətin tarixdə qalan və əksini tapan qərarları, hərəkətləri ilə yanaşı, onun hissi, duyğusu, iztirabları, sevinci də əsasdır və obrazın işlənilməsində bu faktorlar mühüm rol oynayır. Bu kontekstdən yanaşdıqda yazıçının əsərdə təsvir etdiyi bir çox məsələləri təhrif kimi göstərmək olar. Makedoniyalı İskəndər haqqında çox yazılıb və hər yazıçı, şair özünün İskəndər obrazını yaradıb. Arrianın “Aleksandrın yürüşü”

tarixi əsəri ilə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeması arasında fərqlər olduqca çoxdur. Bu belə də olmalıdır, çünki tarixi əsərlə bədii əsərin funksiyaları müxtəlifdir. Nizami Gəncəvi İskəndəri Bərdədə Nüşabə ilə görüşdürür. Halbuki tarixdə bu görüş haqqında məlumat verilmir. Lakin heç bir tarixçi-tənqidçinin ağına buna görə Nizami Gəncəvinin tarixi təhrif etməkdə tənqid etmək gəlmir.

Yazıçı və tarix, tarixi təhrif etmə və ya bədii həqiqət mübahisəsi tarixçi Ə.Rəhimov ilə yazıçı İsa Hüseynov arasında da getmişdir. Tədqiqatçı İ.Hüseynovun “Məhşər” romanını Nəsimi və hürufilər haqqında yazılan ən yaxşı əsərlərdən biri kimi dəyərləndirir. Lakin əsərdə “tarixi gerçəkliyə uyğun gəlməyən”, bəzən isə “onu təhrif edən”, “oxucuda tarixi keçmişin hadisə və faktları haqqında yanlış təsəvvür yaradan” mülahizələrə də rast gəlir və fikrini belə izah edir: *“Bu, mənə iki səbəblə bağlıdır; ya müəllif öz fikir və mülahizələrində naqis elmi-tarixi mənbələrə müraciət etmiş, ya da ümumiyyətlə tarixi faktlara kifayət qədər əhəmiyyət verməmişdir”* [119, s.138]. Tədqiqatçı belə bir nəzəri fikri qəbul edir ki, yazıçı tarixi mövzuda bədii əsər yazarkən hər hansı tarixi, ictimai, siyasi hadisəni öz təfəkküründə genişləndirib verə bilər, lakin bunu bədii təxəyyülün tarixi gerçəkliyi zorlaması mənasında başa düşmək lazım deyildir.

Tənqidçi-tədqiqatçı öz təhlilində tarixə və bədii əsərə müraciət edərək paralellər aparır və bir çox yerlərdə yazıçı bədii təxəyyülünün tarixi təhrif etdiyi qənaətinə gəlir. Tarixə və əsərə müraciət edərək sitatların gətirilməsi müəllifə geniş təhlillər aparmağa imkan verir. Tənqidçi tarixi şəxsiyyətlərin yaşadığı dövr və adlarla bağlı bir çox uyğun-

suzluqlar görür. Şəki hakimi Sidi (yaxud Seydi) Əhməd Orlatla onun atası Sidi Orlatı qarışıq saldığını iddia edir. Yaxud, İ.Hüseynovun yazdıqlarından belə çıxır ki, Sultan Əhməd Cəlair fasilələrlə Məlhəmi, Qarabağı, Naxçıvanı, Təbrizi qarət edib İsfahana qaçır. Tənqidçi bunun da tarixi təhrif olduğunu deyir. Teymurun Azərbaycana ikinci yürüşündən bir il sonra 1387-ci ildə Toxtamışın doxsan minlik ordu ilə Dərbənd keçidində İbrahimin onu böyük hədiyyələrlə qarşılaması da tədqiqatçıya tarixi təhrif kimi görünür. Müəllif öz fikrini belə yekunlaşdırır: *“Biz İ.Hüseynovun Azərbaycanın orta əsr tarixinə aid roman yazmasını, tariximizin az öyrənilmiş mürəkkəb bir dövrünü bədii şəkildə işıqlandırmasını alqışlayırıq. Bu qeydləri müəllifin nəzərinə çatdırmaqda əsas məqsədimiz odur ki, yazıçı əsərin gələcək nəşrlərində həmin tarixi yanlışlıqları təshih etsin. İ.Hüseynovun istedadlı nasir kimi buna hər cür imkanı vardır”* [119, s.142-143]. İ.Hüseynov tədqiqatçının bu qeydləri ilə tanış olduqdan sonra müəllifin əsərin roman olduğunu unudub, ona tarixi mövzuda yazılmış bir dissertasiya kimi yanaşmasına etirazını ifadə edərək yazır: *“Tarixi romanda tarixi faktlardan necə istifadə olunduğunu müəyyənləşdirmək üçün romanın öz materialından çıxış etmək, tarixi həqiqəti bədii həqiqətlə müqayisli götürmək vacib şərtidir. Siz “bədii həqiqət” məfhumunu fikrinizə belə gətirmədən, yalnız və yalnız “qarşınıza qoyduğunuz mənbə və məxəzlər” əsasında hökm verirsiniz”* [119, s.146].

Beləliklə, tarixi həqiqət-bədii həqiqət polemikası tarixçi-tədqiqatçı ilə yazıçı arasında bir nəzəri konsepti ortaya çıxarır. O da bundan ibarətdir ki, bədii əsərə tarixi əsər kimi baxmaq və o kontekstdən yanaşmaq olmaz. Yazıçı tarixin

ruhunu, fəlsəfəsini təhrif etmədən bədii təxəyyülün gücü ilə həmin dövrdə baş verən hadisə və şəxsiyyətləri canlandırma, təsvir etməlidir.

Bu cəhətdən tənqidçi, f.e.d., prof. Qulu Xəlilovun aşağıdakı fikirləri tarixi romanın parametrlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Tənqidçi “Tarix və tarixi şəxsiyyətlər” məqaləsində dövrün tarixi əsərlərinə müraciət edərək özünün nəzəri fikirlərini bildirməklə kifayətlənmir, bəzi tarixi romanları bu kontekstdən təhlilə cəlb edir. Onun fikrincə *“Tarixi roman tarixi faktların xronikası, onun yığın-yığın icmalı deyildir, ucuz, bəzən də lazımsız, şirəsiz, dadsız-duzsuz hisslərin yığını, toplusu da, deyildir, dövrün, onun adamlarının psixoloji təfəkkürünün, düşüncələrinin bədii tədqiqi, şərhidir”* [94, s.284]. Bu cür əsərlərin getdikcə çoxalmasına diqqət çəkən tənqidçi tarixi mövzuların bu qədər ucuzlaşdırılmasının səbəblərini axtararaq belə bir qənaətə gəlir: *“Səbəb ümumi estetik ölçülərin, bədii prinsiplərin həmişə gözlənilməməsi, tənqidi fikrin zəifliyi və cəsarətsizliyi, ona geniş meydan verilməməsi, çox şeylərdə münasibətlərin əsas götürülməsidir. Bu cəhətlər təkcə roman janr sahəsinə aid deyildir, az qala sənətin bütün sahələrinə sirayət etmişdir”* [94, s.289].

Tənqidçi Q.Xəlilov Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanına da məhz bu kontekstdən yanaşaraq ciddi qüsurlar axtarır. Romanın Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatında görkəmli yer tutan Şah İsmayıl Xətaiyə həsr edilməsinə diqqət çəkən tənqidçi bu barədə istənilən qədər tarixi mənbə və məlumatların olduğunu xatırladır. Tənqidçini bu əsərdə razı salmayan başlıca faktor *“...əsəri oxuduqca biz tarixdən, dərinliklərdən fəaliyyəti hamıya aydın olan Xətainin əvəzinə*

tamam başqa xarakterli, başqa səciyyəli bir ortamla qarşılaşırıq" [94, s.283].

Fikrimizcə, tənqidçinin bu iradında ümumən tarixi romanlar üçün qeyd edilən bir tendensiya vardır. Belə ki, biz yaddaşımızdakı Xətaini bu əsərdə də görmək istəyirik. Halbuki, yaddaşımıza dərsliklərdən həkk olunmuş Xətaini görmək istəyimiz yazıçının bədii təxəyyülünü məhdudlaşdırmaq deməkdir. Hər yazıçı əgər bizə fərqli bir Xətaini təqdim edirsə, burada tarixin təhrif olunmasından daha çox, bədii interpretasiyadan söhbət gedə bilər. Doğrudur, tənqidçinin əsərlə bağlı iradlarında müəyyən həqiqətlər vardır (bu barədə uyğun bölümdə bəhs olunacaq-A.B.) və bu həqiqətlər ümumən yazıçı və tarix münasibətlərinin aydınlaşması üçün nəzəri istiqamət kimi təqdirəlayiqdir. Bu kimi fikirlər 80-ci illərdə tarixi romanların təhlilində müəyyən rol oynayır. Lakin müəllifi *"tarixi mövzuları yaralamaq, şəxsiyyətlərin rolunu inkar və ya təhrif etmək, əsrin həqiqətlərinə marksist-leninçi mövqedən yanaşmamaq"*da [94, s.284] ittiham etmək mövcud sosrealizim tələblərindən irəli gəlirdi. Fikrimizcə, yazıçının tarixə, tarixi faktlara münasibətini tənqidçi Məsud Əlioğlu Y.V.Çəmənzəminlinin *"Qızlar bulağı"* əsəri ilə bağlı yazdığı məqalədə düzgün elmi-nəzəri təhlilini vermişdir: *"Roman müəllifi götürdüyü mövzunun tarixi mənasını və əhatə etdiyi fakt və detalların həqiqətə uyğunluğunu mühafizə etməklə kifayətlənməyib, fəlsəfi-ictimai problemlərin həllinə də geniş yer vermiş müasir mədəniyyətə, cəmiyyətin ümumi elmi səviyyəsi ilə səsleşən əxlaqi-mənəvi məsələlərə toxunmuşdur. Bu xüsusiyyətlərinə görə, "Qızlar bulağı" tarixi və fəlsəfi-əxlaqi əsər kimi qiymətlidir"* [71, s.5]. Bu

qənaət tarixi roman janrının xarakterini və xüsusiyyətini bəhlrləyir. Buradan tarixi romanın dövrün ruhunu, fəlsəfə-sini, insan münasibətlərini özündə ehtiva etdiyini aydın görmək olar.

Maraqlı cəhət burasındadır ki, zaman keçdikcə tarixi gerçəkliyin təsvirində yazıçılar daha çox azadlıq və sərbəstlik əldə edərək tarixə yeni bucaqdan baxmağa və təsvir etməyə çalışırlar. Bu bir tərəfdən sosrealizmin uzun müddət tarixi hadisələri təsvir etməyə qeyri-rəsmi embarqo qoymasından sonra əldə edilən sərbəstlikdən irəli gəlsə, digər tərəfdən postmodernizmin tarixə yeni baxış ifadə etməsindən doğurdu. Belə ki, uzun müddət sosrealizm dövründə mövcud ideologiya tariximizə müəyyən stereotiplərlə yanaşmağa şərtləndirirdi. Bu isə tariximizin obyektiv yazılmasına imkan vermirdi. Bu mənada 80-ci illərdən başlayaraq tarixi əsərlərdə mövcud ideologiyadan fərqli hadisələrə, süjet xətlərinə də rast gəlmək olurdu. Postmodernizm estetikası isə tarixə fərqli prizmadan baxmağa imkan verirdi ki, bu cəhətdən də yazıçılar tarixə, keçmişə yeni baxış ifadə etməyə çalışdılar.

Beləliklə, Azərbaycan tarixi romanının inkişaf yoluna nəzər salarkən tarixi gerçəkliklə bədii təxəyyülün paralel şəkildə inikas olunduğunu aydın görmək olar. Bu iki amilin paralel təsviri keçmişdə olan hadisələrin inkişaf yollarını, xarakterini və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyatını, fəaliyyətini realist şəkildə əks etdirmək baxımından olduqca əhəmiyyət daşıyır. Yazıçı tarixi hadisələri və faktları seçərkən tarixi qanunauyğunluqdan çıxış etdiyi kimi, bədii təxəyyülə də yer verməlidir. Bu iki komponentin-tarixi gerçəkliklə bədii

həqiqətin uzlaşması janrın tələblərindən irəli gəlir.

1.2. Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi gerçəkliyin bədii dərkində axtarışlar

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi əsərlər oxucular tərəfindən hər zaman böyük maraqla qarşılanmışdır. Məlumdur ki, tarixi janra müraciət M.S.Ordubadi, Y.V.Çəmən-zəminli ilə başlamışdır, keçən əsrin 60-70-ci illərində M.İbrahimov, İ.Şıxlı, F.Kərimzadə, Ə.Cəfərzadə, Ə.Nicat və b. bu janra yenidən müraciət edərək onu canlandırmışlar. Daha sonralar Ə.Cəfərzadə silsilə tarixi əsərlər yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində önəmli yer tutmuşdur. Lakin Ə.Cəfərzadə tarixi romanlar yazana qədər tarixi yaddaşa bağlı müəyyən bir yol keçmişdir. Bu baxımdan yazıcının tarixi hadisələri və keçmiş yaddaşı özündə əks etdirən hekayə və povestləri də maraqlıdır.

Əzizə Cəfərzadə ədəbi fəaliyyətə erkən yaşlarında “Əzrayıl” adlı kiçik hekayəsilə başlamışdır. “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap edilməsinə baxmayaraq, sonradan həmin hekayə sovet senzurası tərəfindən qadağan olunmuşdur. Yazıcının 1948-ci ildə çap olunan ilk kitabı yandırılmışdır. Bu iki fakt iki məsələni bir daha təsdiq edir; mövcud siyasi sistem xalqın tarixinin yazılmasını istəməsə də, yazıçı tarixi yaddaşa müraciət etməkdə israrlıdır. İkinci fikrə dayaq olaraq yazıcının ruhdan düşməməsini və bədii yaradıcılığını davam etdirməsinə göstərmək olar. Bunu yazıçı yaradıcılığının ilkin axtarış mərhələsi də sübut edir.

Yazıcının bu dövr yaradıcılığında daha çox hekayə janrına, hekayələrdə isə tarixi yaddaş və bədii təxəyyülə üstünlük verilir. Əsasən yaxın dövrün hadisələrini təsvir edən Ə.Cəfərzadə tarixi gerçəkliklə bədii həqiqətin sintezini yarada bilmişdir. Müharibə mövzusunə həsr edilən hekayələrdə döyüş səhnələri deyil, cəmiyyətin hadisələrinin psixoloji məsələləri təsvir edilir. Yazılma tarixi etibarilə müharibə illərini əhatə edən hekayələrdə yaşadığı dövrün gerçəklikləri əks etdirilir. Sadə, anlaşıqlı dildə yazılan hekayələrdə yazıçı müharibə illərində xalqın yaşadığı məşəqqətli ömrü, aclıq və səfaləti təsvir etməyə önəm verir. "Sahibsiz ev", "Şəkil", "Şəfqət bacısı", "Ana", "Pencək" və s. hekayələrində konkret tarixi faktlar, dəlillər gətirmədən bədii təxəyyülün gücü ilə dövrün gerçəkliyi əks olunur.

Müharibə mövzusunda yazılmış "Axar sular" (1944), "Oyan balacığım" (1944), "O haçan gələcək" (1945) hekayələri müharibə dövrünün gerçəkliklərindən bəhs edir. İlk iki hekayədə ana obrazı yaradılır. "Axar sular"da keçmişin xoş xatirələrini bir anlıq gözündə yenidən canlandıran iki övlad sahibi ana obrazını görürük. "Oyan balacığım" hekayəsində qurban gedən günahsız körpələrdən və anaların ahufəğanından bəhs edilir, faşizmə qarşı mübarizənin şahidi oluruq. "Axar sular" hekayəsi ilə tanışlıqdan məlum olur ki, qadının sevdiyi həyat yoldaşı müharibənin ilk illərindən yurduunun dincliyi, səadəti naminə savaşa getmiş və haqqında heç bir xəbər əldə olunmamışdır. Sarsıntı keçirən qadının daxili qüssəsinə baxmayaraq, o, nikbinliyini qorumuş və həyat yoldaşı ilə fəxr etmişdir [56, s.277].

İkinci hekayənin süjet xəttində ananın fəryadının səbəbi

göstərilir; faşistlər tərəfindən yeganə qız övladının öldürülməsi realılıqla təsvir edilir. Azğın düşmənin məqsədi qadının həyat yoldaşının qoşulduğu partizanların və sovet əsgərlərinin yerini öyrənmək idi. Möhkəm iradə sahibi qadın başına gələnlərə baxmayaraq, Balka partizan dəstələrinə qoşulmuş ərinin yerini evə qəfil basqın edənlərə deməmişdir. Çünki o, son dərəcə daxili bir inamla həyat yoldaşının qoşulduğu partizan dəstələrinin qalibiyyətinə inanırdı. Müharibənin dəhşətləri əks olunan hekayədə ana parçaladığı köynəyi ilə kəfənlədiyi qızının cansız cəsədinə – *“Oyan balacığım! Axı atan, günəş doğarkən qalibiyyət nəğməsi eşidəcəyimizi demişdi”* [46, s.4], – deyərək onu oyanmağa, qalibiyyət sevincini yaşamağa səsləyirdi.

“O haçan gələcək” (1945) hekayəsinin qəhrəmanı müharibəyə gedən sevdiyi şəxsin yolunu gözləyən və yuxularında toy xəyallarının gerçəkləşdiyini görən gənc qızıdır. Hekayənin sonunda sevdiyi insandan gələn məktubu oxuyan qız *“o haçan gələcək?”*, – deyə yenidən xəyallar aləminə dalıb, cavabsız suallar içində qalır [45, s.4].

“Qalar üzlər qarası” hekayəsi keçmiş qayıdış, müharibə illərinin ötən günlərinin xatırlanması əsasında yazılıb. Müharibənin çətin günlərində Gülrux nənənin bazara apardığı undan əldə etdiyi kiçik qazanla aldığı azuqə qonşusu Alı kişi tərəfindən mənimsənilmiş, geri qaytarılmamışdır. Yazıçı müsbət insanı keyfiyyətlərə sahib Gülrux nənə obrazına qarşı Alı kişini qoyur. İllər ötsə də, Alı kişinin bu “üz qarası” hərəkəti unudulmamış, hər məclisdə Gülrux nənə ilə qarşılaşarkən gözlərini ondan qaçırmasına səbəb olmuşdur. Alı kişi müharibəyə getməkdən yayınan,

mövcud durumlardan istifadə edib öz xeyrini güdən, əyri yollarla özgəsinin malını mənimsəyən və bu kimi addımlarla insanlıqdan çıxanların bədii əsərdə prototipidir. Yazıçı cəmiyyətə yaraşmayan hərəkətləri Alı kişi obrazının üzərinə cəmləmişdir. Hekayənin sonunda yazıçı gəldiyi qənaəti yekunlaşdıraraq qeyd edir: *“Gedər illər yarası, qalar üzlər qarası”* [56, s.302].

“Sahibsiz ev” (1955) hekayəsi yazıldığı dövrdən 20-30 il əvvəlki həyatı əks etdirir. Kənd sovetinin sədri Nərgizin valideynləri 1932-ci ildə qolçomaqlar tərəfindən güllələnmiş, bir müddət sonra isə həyat yoldaşı, eləcə də yenicə evlənmiş, ancaq muradına çatmamış qardaşı və gəlinləri Salehənin atası müharibəyə yollanmışdılar. Yazıçı Nərgizin simasında müharibədə əzizlərini itirmiş ana və bacıların, Salehənin timsalında isə həyat yoldaşını cəbhəyə yola salan və ona vəfalı Azərbaycan qadınının ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır [48, s.10] .

“Şəkil” (1959), “Daş üzərində” (1959) hekayələrində dövrün tələbinə uyğun xalqlar dostluğu ideyası əks olunur. “Şəkil” hekayəsinin baş qəhrəmanı ukraynalı rəssam Vladimir İvanoviç müharibədən sonra geri dönərkən şəhərini tanınmaz halda görür. Qızı və həyat yoldaşının faşistlər tərəfindən öldürülməsi xəbəri onu sarsıdır. Evində yalnız illər öncə gətirdiyi azərbaycanlı qızın şəklini tapan rəssam həmin şəkli ailəyə vermək məqsədilə on il sonra yenidən Azərbaycana gəlir. Vladimirin uzaq məsafələr qət edərək gətirdiyi böyüdülmüş şəkil Sürəyya üçün mənəvi dəyəri böyük bir əşyaya çevrilir [48, s.23].

“Daş üzərində” hekayəsində isə azərbaycanlı bir ailənin

latviyalı Uldis və Layme adlı bir ər-arvadla tanışılığından, Laymenin yardımı ilə həmin ailənin Teymur adlı bir oğlunun dünyaya gəlməsindən bəhs olunur. Əsər keçmişə qayıdış motivləri əsasında yazılmışdır. Bəlli olur ki, illərlə övlad həsrəti ilə yaşayan Musa Rüstəmovla xanımının bu problemi latış ailənin köməyi ilə həllini tapır. Dünyaya gələn körpənin adını Teymur qoyurlar. İllər sonra onun dünyaya gəlməsində əməyi olan ailə ilə tanışlıq üçün Latviyaya gedəndə Teymur çətin bir vəziyyətlə rastlaşır. Hadisələrin sonrakı axarından biz Riqanın müdafiəsi uğrunda gedən döyüşlərdə onun ağır yaralandığını və artıq yaşlanan Laymenin qollarında can verdiyini görürük. Teymurun siması ona yad gəlməsə də qadın öncə onu tanıya bilmir. Teymurun kimliyi haqqında məlumat əldə etdikdən sonra qoca heykəltəraş Uldis və həkim xanımı Layme Teymurun ölüm xəbərini Azərbaycandakı ailəsinə çatdırırlar [38, s.44].

Tarixi həqiqətlə bədii təxəyyülün qovuşduğu ilk olaraq “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsində sənətkarlıqla yaradılır. Tədqiqatçı Arif Zeynallı bu hekayələri yazıcının *“tarixi mövzuya marağının səmərəli nəticəsi”* [143, s.16] hesab edir. Silsilədə yazıçı təxəyyülü tarixi gerçəklik komponenti ilə üzvü şəkildə birləşir. Yazıçı xan qızı Natəvanı hərtərəfli təqdim etməklə həm də bir ədəbi şəxsiyyət olaraq təqdim edir. Natəvan Füzuli yaradıcılığından bəhrələnən bir şair kimi göstərilir. Füzulidən bəhrələnsə də, onun yazdıqlarının əsiri olmamış, lirikasında təkrarçılığa, təqlidə yol verməmişdi. Yazdığı şeirlər hər zaman öz orijinallığı, üslubu ilə seçilmişdi. Şair bir müddət “Xurşid” imzası ilə

şeyrlər yazsa da, daha sonralar “Natəvan” (zəif, köməksiz, xəstə) təxəllüsünü götürmüşdür. Lirikasının əsasını təşkil edən şeyrləri “Gül dəftəri” adlı məşhur albomunda toplanmışdı. Şairin məşhur “Gül dəftərini” görən yazıçı “Hədiyyə”, “Vergi” hekayələrinin başlığında bu albom haqqında məlumat verir, bəyimin öz əl işi ilə, al-əlvan saplarla bəzənmiş bu sənət əsərinin böyrünə 1886 rəqəmi yazıldığını qeyd edir. Baxanları öz gözəlliyi ilə heyran qoyan “Gül dəftəri”nin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, burada şairə çəkdiyi hər gül rəsinin yanında həmin gülə uyğun şeyrlər yazmışdı [15, s.279]. M.Əlioğlunun fikrincə, yazıçı *“Natəvanın fərdi insani keyfiyyətlərini, onun yüksək mənəvi məziyyətlərini təsirli realist lövhələr, cizgilər vasitəsi ilə ümumiləşdirməyə səy etmişdir”* [71, s.22]. Bunun üçün yazıçı Natəvanı yalnız bir şair kimi deyil, maarifin, mədəniyyətin inkişafına yaxından kömək etməyə çalışan bir ziyalı olaraq göstərir. Biz silsilədə X.Natəvanı dövrün müxtəlif sənətkarları ilə yaxın bir ortamda, müxtəlif ziyafətlər, söhbət məclisləri təşkil edən görürük. Hekayələrdə Qarabağ ərazisində XIX əsrdə formalaşan “Məclisi-üns”ün və onun nümayəndələri Fatma xanım Kəminənin, dövrün digər məşhur ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin (Nəvvab, Növrəs, Piran, Məmai, Fani və b.) münasibətlərinə də yer verilir. Məlumdur ki, “Məclisi-üns” (“Dostluq məclisi”) 1864-cü ildə Qarabağda Şuşa şəhərində yaranmışdı. Bu ədəbi məclis Mirzə Rəhim Fənanın təşəbbüsü ilə yaransa da, 1872-ci ildən Xurşidbanu Natəvanın əlinə keçmiş və 25 il rəhbərlik etmişdi. Bir qayda olaraq ədəbi məclislərdə şeyrlər oxunur, bədahətən şeyrlər

söylənilir, nəzirələr yazılır və ədəbi müzakirələr aparılırdı. Yazıçı ədəbi məclisdə Natəvanın, Fatma xanımın şeirlərinin oxunub, müzakirəyə qoyulduğunu, məclislərin birində Tuğ aşığılarının oxuduğunu, məşhur tarzən Sadıqcanın müşai-yəti ilə xanəndə Hacı Hüsünün Natəvanın yazdığı qəzəlləri, “Zəmin-xara” muğamını oxuduğunu görürük [15, s.279].

“Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi (1963) Ə.Cəfərzadənin birbaşa tarixə müraciətidir. Silsilənin ilkin variantı 1963-cü ildə ayrıca kitabça şəklində çap olunmuş, 1968-ci ildə isə yenidən çap edilərkən bəzi hekayələr əlavə edilmişdir. Bu əsər həm tarixi mövzusu, həm də gələcəyin tarixi romançısının keçmişə müraciəti baxımından çox maraqlıdır. Məsələn hekayənin müəllifin başqa əsərlərindən fərqli olaraq az tədqiq olunmasında deyil, həm də yazıcının ilk tarixi təcrübəsinin bir ədəbi şəxsiyyət ətrafında olmasındadır. Kitabın ilk nəşrindən sonra tənqidçi Məsud Əlioğlu “Böyük ana, şair və vətəndaş” adlı məqalə ilə çıxış edərək yazıcının Natəvan ətrafında tarixi mövzuya müraciətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: *“Əzizə bu hekayələrində başlıca olaraq Natəvanın şəxsi həyatı, bədii yaradıcılığı və ictimai xidmətləri ilə əlaqədar təfərrüatlardan çox zaman da şair haqqında yayılmış və mənbəyini real həqiqətdən alan rəvayətlərdən istifadə etmişdir”* [71, s.22].

Silsilənin mərkəzi obrazı Xan qızı vasitəsilə şair X.Natəvanın həyatı, taleyi və xalqın tarixi keçmişi, XIX əsr Qarabağ mühiti ilə tanış oluruq. Buraya “Qırxbuğum”, “Şairə”, “Görüş”, “Bibiheybət”, “Hədiyyə”, “Vergi”, “Bu gün sənin yaşıdını gördüm”, “Dünyaya insan gəlir” və s. hekayələri daxildir. Dörd başlıqda toplanmış 15 hekayədə

Natəvan şəxsiyyətinə müəllif qayəsi ifadə olunur. Hekayələr arasında vahid bir süjet xətti olmasa da, onları bir-birinə Natəvan obrazı bağlayır. XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış el arasında “Xan qızı”, sarayda isə “Dürrü yekta” (“Tək inci”) adı ilə tanınan Natəvanın həyatı fonunda Qarabağda baş verən hadisələr qələmə alınır. Yazıçı bu obrazı müxtəlif rakurslardan – Xan, Şair, Ana və xeyriyyəçi kimi canlandırır. Silsiləyə daxil olan hekayələr şairin həyatının müxtəlif dövrlərini əks etdirir. Əsərlə bağlı Məsud Əlioğlu, Bəylər Məmmədov, İfrat Əliyeva, Arif Zeynallı kimi ədəbiyyatşünasların məqalələrində yazıçının həyat həqiqətinə sadıq qaldığı göstərilirdi.

“Qırxbuğum” adlı hekayədə Natəvanın xeyirxahlıq addımlarına paxıllıqla yanaşmış, gözü götürməyən, etdiyi əməlləri fərqli tərəfə yozan və adına söz çıxaranlar ittiham edilir. “Şairə” hekayəsində göyərçinlə göndərilən iftira dolu məktubun Xan qızını çox sarsıtmasından bəhs olunur. “Bu insanlar kimlər idi?” sualını Natəvanı baş çəkməyə gələn şairənin qoca müasiri Mirzə Sadıq Piran cavablandırır: “– *Həm də bir düşün, bəyim, sənə irad tutanlar, sənin hakimlərin kimlərdir? Allahın böyük neməti olan istedadı - şeiri xum küpü içində gömüb məhv edən şairmi? İki gecə-gündüz yuxu bilmədən bir oturuma yüzlərlə manatı, xalqın alın tərəindən yığılan tövculəri qumara uduzan, üzünün bir əzələri də, titrəmədən dərhal qumar kürsüsündən qalxıb ova atlanan “Yekəpər”mi? Hər obada, hər oymaqda bir gəlini gözü yaşlı qoyub, başqasına siğə edən əyyaşmı?*” [44, s.124].

Hekayədə bir qrup Qarabağ bəylərinin Xan qızı ilə düşmənçiliyinin səbəbləri də açılır. Bu səbəblər Xan qızının

təkcə xeyriyyəçiliyini gözü götürməməkləri ilə bağlı deyildi. Natəvanın dağıstanlı sünni Knyaz Xasay xanla evliliyi də bura daxil idi. Üstəlik Xasay xanla evlilik uğursuz olmuşdu. Bundan istifadə edərək Natəvanla evlənmək üçün elçi düşənlər var idi. Məqsədləri Xan qızı ilə evlənilərək xan məsnədində oturmaq idi. Ancaq Xan qızı fərqli addım atmışdı. O, sadə, fəqir bir insanla – şair Seyid Hüseynlə evlənmişdi. Başqa bir səbəb də Natəvanın qızı Xanbikəni elçi düşən Qarabağ xan zadə, bəyzadələrinə deyil, irəvanlılara ərə verməsi idi. İrəvanlılardan da Şuşa bəylərinin heç xoşu gəlmirdi, çünki irəvanlılar şeirlərində bu bəyləri həcv edirdilər. Bütün bu hadisələr hekayələrin süjet və kompozisiyasının fakturasını təşkil etmək baxımından xammal material idi.

Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığının ilkin vaxtlarında qələmə aldığı tarixi gerçəkliklərdən biri Xurşidbanu Natəvan ilə dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın baş tutmuş görüşüdür (1858-1859). Bu faktı işləyərkən yazıçı A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərindən də yararlanmışdır. “Görüş”, “Bibiheybət” və “Hədiyyə” hekayələrində bir çox tarixi faktlar bədii təsdiqini tapır. “Görüş” hekayəsində X.Natəvanın xeyirxah addımlarından birini–Bibiheybət yolunu çəkdiyini görürük. Mənbələrdə Natəvanın ana olmaq diləyi yerinə yetdiyindən Bakıdan Bibiheybət məscidinə yol çəkilməsi üçün ianə ayırdığı bildirilir. Bu məlumatı A.Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində də rast gəlirik: *“Bizi Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimanın məqbərəsinin üstünə apardılar. Yezidin təqiblərindən qaçıb bura gələn Fatima elə burada da vəfat edib. Bu məscid uşağı olmayan*

qadınların ziyarətəgahıdır. Onlar məscidə pənah gətirir, yeddi gün burda qalır və uşaqları olacaq inamıyla evə qayıdırlar. Xasay Usmiyevin xanımı da bu müqəddəs məqbərəyə pənah gətirmiş, sonra oğlu olmuşdur. Buna görə də Xasay xan Bakıdan bu məscidə yol çəkirmişdir” [8, s.80]. A.Düma Bakıdan Şıx kəndinə yol çəkdirən Natəvanın əvəzinə Xasay xanın adını vurğulamaqla yanlışlığa yol verirdi. A.Dümanın qeydlərinə görə o vaxtı Xurşidbanunun təxminən iyirmi, onunla birgə ailə tərkibinin içində görüşə gələn anasının isə qırx, həyat yoldaşının isə otuz beş yaşı olarmış. O vaxtlar Natəvan ədəbi yaradıcılığa təzə başladığından A.Dümanın onun yaradıcılığından xəbəri yox idi. Diqqəti çəkən digər məqamlardan biri də Xan qızının ailə üzvləri ilə birlikdə A.Dümanı milli geyimdə qarşılamaqları olmuşdu. Bununla şairə xarici qonaqlara Azərbaycan milli geyimini təqdim etmiş və oğlu Mehdiqulu ilə həyat yoldaşı Xasay xan isə o vaxtlar kişilərin üzərində silah daşıma adətini göstərmişdi. Mənbələrdə Xasay xanın vətəni ilə bağlı fərqli məlumatlar var. Bəzi tədqiqatçılar onun avar, ləzgi, osetin olduğunu, bəziləri isə qumuq, qaraqaytaq olduğunu qeyd edirlər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Dağıstan xalqlarının istifadə etdiyi başlıca dil Azərbaycan dili olduğundan A.Düma Xasay xanı tatar (azərbaycanlı) kimi təqdim etmişdi. Yazıçı A.Dümanın görüş təəssüratlarına əlavələr etmiş, oxucusuna çatdırmaq istədiyi fikirləri əlavələr vasitəsilə də yansıtmışdı [15, s.277]. Ədəbiyyatşünas, prof. İfrat Əliyeva “El anası – Əzizə Cəfərzadə” monoqrafiyasında yazır: “Epizodların təqdimində daha çox ekzotika axtaran fransız yazıçısından fərqli olaraq, Əzizə Cəfərzadə söykəndiyi qaynağa bir

vətənpərvər azərbaycanlı qadın kimi münasibət bəsləmiş, daha çox milli qürur duyduğu hadisə və epizodları qabartmağa çalışmışdır” [74, s.24]. X.Natəvan görüş zamanı dövrü üçün aktual olan və onu narahat edən bir çox məsələlərə toxunur. Bu aktual məsələlərdən biri də həmin dövrdə qadın yazıçıların təqib olunması idi. Görüşdə aparılan söhbətlər əsnasında yazıçı oxucunu Qarabağ mühitində cərəyan edən hadisələrlə tanış edir. A.Dümadan Avropa xanımlarının xeyriyyəçiliklə məşğul olduğunu öyrəndikdən sonra Xan qızı fikrini daha çox bu istiqamətə yönəldir, xalqı üçün daha xeyirli işlərlə məşğul olmaq qərarına gəlir. Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi və gedərkən qonağı qiymətli hədiyyələrlə yola salmaq ənənəsi Natəvanın timsalında verilir. A.Dümanın Xasay xana silah (tapança), Xan qızı ilə Xasay xanın ona hədiyyə olaraq bir cüt arxalıq və Natəvanın zərif əlləri ilə tikdiyi pul kisəsini göndərməsi “Hədiyyə” hekayəsində reallıqla təsvir edilir.

Ə.Cəfərzadə bu hekayələrində bəzi tarixi gerçəkliklərə aydınlıq gətirir. Natəvanı çox qayğıkeş, övladlarının tərbiyəsi, təhsili ilə yaxından maraqlanan ana kimi təqdim edir. Xasay xan Usmiyevlə birinci evliliyindən iki övladı – Mehdiqulu və Xanbikə, Seyid Hüseynlə ikinci evliliyindən isə bəzi mənbələr Mir Abbas, Mir Həsən, Mir Cabbar adlı üç övladının olduğunu bildirsə də, Natəvanın yaxın qohumları ilə əlaqə yaradan yazıçı onun iki oğlu və iki qızı olduğunu dəqiqləşdirir. “Vergi” hekayəsində Natəvanın istedadının övladlarına keçməsi təsvir edilir [15, s.280]. *“Burada gənc şair Mehdiqulu xan Vəfa dəyirmi miz arxasında oturmuş, özü kimi hərbi geyimdə olan bir gəncə şahmat*

*oynayırdı” cümləsindən şairənin böyük övladı – Mehdiqulu-
nun hərbiçi olması ilə yanaşı, eyni zamanda anası kimi şeir
yazdığını və gözəl şahmat oynama qabiliyyətinə malik
olduğunu demək istəmişdir [44, s.55]. Həyatda da Mehdi-
qulu anasının dəsti-xətti ilə gedərək şeirlər yazmışdı. Mən-
bələrdə onun Azərbaycan dilində olan şeirlərində “Vəfa”,
farsca olan şeirlərində isə “Knyaz” təxəllüsü istifadə etdiyi
bildirilir [15, s.280]. Mehdiqulu əsərdə anası kimi bir
xeyriyyəçi olaraq verilir. Şuşada ikisinifli rus-tatar məktə-
binin açılmasına maliyyə yardımı etmiş, həm də müsəlman
qiraətxanası açdıraraq, həmin qiraətxanaya xeyli sayda
kitablar hədiyyə etmişdi. Şairin qızı – Xanbikənin də poetik
istedada malik olduğu və “Məclisi-üns”ün üzvü olduğu
bildirilir. Məlumdur ki, X.Natəvanın həyatında şəxsi kədər
və iztirabları da başlıca yer tutmuşdur. Bu kədər onun
yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı, fil.ü.f.d.
B.Məmmədov bunu nəzərdə tutaraq yazır: *“Natəvan yara-
dıcılığının bir hissəsini də şairin şəxsi faciəsi ilə əlaqədar olaraq
1885-1886 - cı illərdə yazdığı silsilə şeirləri təşkil edir. Bu
əsərlərdə oğlunun ölümü ilə ağır matəmə batan, mənəvi
sarsıntılara məruz qalan və göz yaşları içərisində boğulan bədbəxt
ananın iztirabları, əzabları çoxaldıqca şəxsi kədər dairəsindən
kənara çıxıb çox analara məxsus ələm və qüssə həddinə çatmışdır”*
[111, s.14].*

“Bu gün sənin yaşıdını gördüm” hekayəsində Natəva-
nın dörd il əvvəl 18 yaşında dünyadan vaxtsız köçən övladı
– Mirabbasın yaşıdı Zərrinəni görməsi və oğlunun dərdin-
dən çox pərişan olması süjeti əksini tapır. Atılan iftiralarla
yanaşı, düşmənlərinin ailə üzvləri arasında saldıği nifaq

nəticəsində Mehdiqulunun evi tərk etməsi, Mirabbasın vaxtsız ölümü Xan qızını çox sarsıtmışdı. Yazıcının bu zaman şairin yaradıcılığından da yararlandığını deyə bilərik. Belə ki, şairin sonsuz kədəri qəzəllərində də öz əksini tapmışdır. Şair əzablarını, şəxsi kədərini, ona üz vermiş fəlakəti poetik dillə belə ifadə edirdi:

*Kuyində məhrəm etdi rəqibi səfa ilə,
Qəhr ilə etmədi məni həm yad, ağlaram.
Hicrində xoşdur ağlamaq ahu-fəğan ilə,
Səs verməsə bu naləvi fəryad ağlaram.
Çün Natəvani-zari-zəifəm fəraqdan,
Bu gün də yar etməsə imdad, ağlaram [116, s.37].*

Silsilənin sonu Ağdamda yerləşən İmarət adlandırılan qəbristanlıqda dəfn olunan Xan qızının qəbrinin vəfat etməsindən 5 il sonra 1902–ci ildə qızı Xanbikə və ilk nəvəsi Sənubər tərəfindən ziyarət edilməsi və son vəsiyyətinin də yerinə yetirilərək qəbrinin ətrafında bənövşələrin əkildiyinin qeyd olunması ilə tamamlanır [15, s.280]. Yazıçı bədii təxəyyülün gücü ilə bir çox faktlara yeni ruh və can verir. Ədəbiyyatşünas B.Məmmədov “Şairə haqqında hekayələr” məqaləsində yazır: “Dünyaya insan gəlir hekayəsi”nin mövzusu o zamanlar olmuş hadisədən götürülmüşdür. Hekayə boyu aclıq ili, kəndlilərin ehtiyac içərisində keçən ağır həyatı təhkiyə yolu ilə və obrazlı bədii ifadələrlə təsvir olunur” [112, s.4]. Qeyd edək ki, hekayədə vurğulanan bu aclıq illəri 1871-72-ci illərə aid edilir.

Xalqın məşəqqətli taleyi üçün narahat və ona bağlı

olan Xan qızı ətraf kəndləri, şəhərləri tez-tez gəzir, əhalinin yaşayış tərzini ilə yaxından tanış olur və onların ağır güzəranının şahidi olurdu. O, hər vəchlə xalqına kömək etməyə çalışmış və onun güzəranını qismən də olsa düzəltməyə can atmışdı. Yazıçı Natəvanın bu səyini silsiləyə müxtəlif başlıqlar altına daxil olan hekayələrdə göstərir [15, s.281]. “Vergi” hekayəsində əhalidən vergi yığılması, xalqın zülm altında inləməsi inandırıcı şəkildə əks etdirilir. Vergi borcuna görə pristav, yasavullar tərəfindən Avanes adlı bir yaşlı kişinin ətrafdakı insanların, nəvəsinin gözləri qarşısında amansızca döyülməsi, incidilməsi oxucuya bir çox məqamlardan xəbər verir. Avanes milliyətcə erməni olsa da, Natəvan mərhəmətini ondan da əsirgəmir, çünki humanist bir insan olaraq gördüyü mənzərə onun ürəyini titrətmişdi. Milliyətindən asılı olmayaraq, bir babanın nəvəsinin gözüünün qarşısında vergi borcuna görə mənliliyinin alçaldılmasına, döyülməsinə laqeyd yanaşb göz yuma bilməzdi. Xan qızının vergini ödəməsi ilə Avanes xilas olur və hadisə yerinə toplaşan camaat pristavı, yasavulları yerə yıxıb döyürlər. Əsərin bu hissəsində yazıçı çar məmurlarının Xan qızının zəhmindən çəkindikləri və onunla ehtiyatlı olduqlarını göstərmək istəmişdir.

“Su dərdi” hekayəsində min bir məşəqqətlə qadınların uzaqlardan şəhərə su gətirməsinə Xan qızının biganə qalmayaraq şəhərə su çəkdirməsi təsvir olunur. Ətrafına xeyli sayda adam toplayaraq birbaşa özünün nəzarəti altında Xələfli kəndindən bir qədər aralı yerlə Sarıbaba bulağından şəhərə su kəməri çəkdirir və bu addım əhali tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanır. 1873-cü ildə çəkilən

“Xan qızı bulağı” ilə bağlı maraqlı faktlardan biri də odur ki, üç illik gərgin əməkdən sonra bulağın açılışı ilə bağlı təşkil olunan el bayramı təsvir olunur. Bu bayram zamanı “Dərviş” təxəllüslü Təbriz şairinin yoldan keçərkən şadlanılığa qatılması və burada dediyi şeirin bulağın daşında öz əksini tapması göstərilir. Məlum olur ki, daha sonralar bu şeir parçası daş üzərindən silinsə də, Ə.Cəfərzadə Şuşadan Bakıya qayıdarkən həmin şeiri tapıb şuşalılara göndərir və şeir parçası yenidən daş üzərinə yazılır.

Həyatda nakam sevgi yaşayan Natəvan bir-birini sevən neçə gəncin qovuşmasına nail olmuşdu. “Elçi” hekayəsində Rəşidlə Dilarənin, “Ağdam yolunda” hekayəsində Əzizlə Sərvnazın, “İki arzu” hekayəsində isə Surxayla Gülzamanın evlənib, xoşbəxt olmalarına səbəbkar olması son dərəcə təsirli şəkildə təsvir edilir. “Ağdam yolunda” hekayəsində diqqəti çəkən səhnələrdən biri də sevdiyi insana nişanlanan Sərvnazın istəmədiyi başqa biri tərəfindən qaçırılmasıdır. Yazıçı əsrlərdən gələn bu bəlanı əsərində bir daha gündəmə gətirərək oxucunun nəzərinə çatdırır və Natəvanı xilaskar obrazında təqdim edir. XIX əsr olmasına baxmayaraq, köləlik qanununun hələ də qaldığını, cəmiyyətdə kişilərin istəyinin əsas olmasını və qadınların sevmək, seçmək, istədiyi insana ərə getmək hüquqlarının olmadığını, belə bir hüququn onlardan çox uzaq, əlçatmaz olduğunu görürük. Hekayənin sonunda Xan qızının gəlin köçən Sərvnaza xeyir-dua olaraq *“Get, bala hamımızın əvəzində xoşbəxt ol!”* deməsi əslində çox məqamlardan xəbər verirdi [44, s.72] Təkcə bu ifadənin altında neçə məna yatırdı. Hekayədə Qarabağda elçilikdə Natəvanın adının çəkilməsi qürurverici

amil kimi göstərilir. Gəlinlərin *"Mənim elçim Xan qızı olub"* – deyə fəxr etmələri dövrün tarixi gerçəkliyinin bir detalı olaraq verilir [44, s.72].

Azərbaycan tarixində şair, müasir qadın kimi yadda qalan Xan qızı obrazını bəzi tənqidçilər yazıçının onu müasirləşdirməkdə həddən artıq ifrata vardığını irad tutmuşlar. Məsud Əlioğlu *"Böyük ana, şair və vətəndaş"* məqaləsində əsəri təqdirəlayiq hesab edir, müəllifin Natəvanı *"dövrünün gözüaçıq, mədəni və tərəqqipərvər xadimi", "xalqının vətənpərvər qızı"* [70, s.22] kimi öz oxucusuna sevdirə bildiyini yazır. Natəvanın şəxsi həyatı, bədii yaradıcılığı və ictimai xidmətləri ilə əlaqədar təfərrüatları təsvir edərkən şair haqqında yayılmış rəvayətlərə müraciət etməsini təqdir edir. Lakin yazıçıya öz iradını da bildirir; bu iradlar Natəvan obrazının müasirləşməsində ifrata varılması və bədii təxəyyülə həddən artıq yer verilməsi haqqındadır: *"Əlbəttə, həyatı cizgilər, tarixi məlumat və faktik sənədlər lazımi qədər zəngin olmadığından müəllif, yeri gəldikcə sərbəst təxəyyülə də meydan vermişdir. Bu üsul müəyyən hallarda müvəffəqiyyətlə nəticələndiyi kimi, bəzən ciddi təhriflərə də gətirib çıxarmışdır. Natəvanın şəxsi həyatında özünü yalqız, kimsəsiz hiss etməsi, yaşayışının qüssə və iztirab içərisində keçməsi, həqiqi xoşbəxtliyə məxsus gözəlliklərdən məhrum olması və s. motivləri əsaslandırarkən müəllif canlı həqiqətlərə istinad etmişdir"* [70, s.22]. Fikrimizcə, bu addımı tarixi mənbələrdən bəhrələnən yazıçının bədii təxəyyülünün məhsulu kimi dəyərləndirmək daha doğru olardı. Xan qızı – Natəvan yazıçının həyat nümunəsinə çevrilmişdi, bəlkə də obrazın müasirləşməsinin səbəblərindən biri də bu idi. Hər iki

ədəbiyyat nümayəndəsinin ömür yoluna nəzər salanda onları birləşdirən bənzər həyat hekayələrinin olduğunu görürük [15, s.282]. Tənqidçi M.Əlioğlunun yazıçının ilk hekayələrində görüb dəyərləndirdiyi bədii təxəyyül onun romanlarında da aparıcı mövqe tutaraq üslubuna çevrilir.

Əzizə Cəfərzadə tarixi mövzulu nəsr əsərləri yazmaq ənənəsini davam etdirərək 1983-cü ildə “Cəlaliyyə” povestini yazdı. Buna qədər isə artıq “Şirvan” trilogiyasının müəllifi idi. Lakin “Cəlaliyyə” hekayə yaradıcılığından sonra yazıçının müraciət etdiyi ilk povest idi. Üstəlik əsərin baş qəhrəmanı da ədəbi şəxsiyyət deyildi. Bu baxımdan “Cəlaliyyə” povestini yazıçı yaradıcılığında tarixiliklə bədiiliyin inikasının kəsişdiyi əsərlərdən biri hesab edə bilərik. Mövzusu tarixdən götürülmüş povestə zamanla ədəbiyyatşünasların, tənqidçilərin mövqeyi fərqli olmuş, haqlı və haqsız iradlara məruz qalmışdı. Bəzi tənqidçilər tarixi mövzudan qaynaqlanan bir əsəri oxuyarkən orada işlənmiş tarixi faktları, nədənsə, olduğu kimi görmək istəyirlər. Əslində yazıçının öz mövqeyini bildirmək üçün bədii təxəyyülə əsaslanması tamamilə mümkündür. Əsərdə bəzi faktların tarixi reallığa uyğun olaraq verilməməsinin yazıçının işlədiyi mövzuya nabeləddiyindən irəli gəldiyi iddia olunurdu. Əslində isə, belə deyildi; yazıçı ənənəsinə sadıq qalaraq dövrün tarixi mənbələrinə müraciət etmiş, yalnız araşdırdığı tarixi materiallara daha dərinlən bələd olduğdan sonra əsəri yazmaq qərarına gəlmişdi. Əsərin başlanğıcında buna bir işarə olunur, belə ki, yazıçı adı çəkilən povesti yazmazdan əvvəl hələ 50-ci illərdə gəzdirdiyi Naxçıvan torpaqlarını bir daha görmək qərarına gəldiyini,

bir çox yerləri: müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə də adı çəkilən Əshabi-Kəhfi, xüsusən də Xanəgah kəndini, heyratamiz gözəlliyə malik olan əzəmətli Əlincə qalasını təkrarən gəzdiyini bildirir (eləcə də yazıçının arxivində “Cəlalyyə” povesti ilə əlaqədar qeydləri arasında bu səyahət qeydgündəliyi də yer alır [61, v.1,2]. Onu da qeyd edək ki, yazıçının oğlunun dediyinə görə, Ə.Cəfərzadəyə bu mövzunu akademik Ziya Bünyadov məsləhət görmüş və işlənmə zəruriliyini xüsusi qeyd edərək rus dilinə tərcümə etdiyi Ən-Nəsəvinin Cəlaləddin Mankburnunun həyatından bəhs edən kitabını hədiyyə etmişdi. Adı çəkilən həmin kitab Ə.Cəfərzadənin ev muzeyində saxlanılır. Bütün bunlar onu göstərir ki, bu əsərin yazılmasına hazırlıq prosesi uzun çəkmişdir. Hələ 50-ci illərdən başlayaraq yazıçı Cəlalyyə ilə bağlı əsər yazmaq fikrinə düşmüş, uzun müddət mövzunu beynində gəzdirmişdir.

Povestdə hadisələr XII əsrdə yaranan Atabəylər dövlətinin getdikcə zəifləməyə və çökməyə başladığı, həmçinin yerli feodal çəkişmələrinin davam etdiyi, xarici siyasətinin düzgün aparılmadığı bir dövrdə cərəyan edir. Əsərin əsas süjet xəttini Xarəzm şahzadəsi Cəlaləddinlə Naxçıvan məlikəsi Cəlalyyənin hərbi ittifaqı və sevgi macərası təşkil edir. Əsəri sənətkarlıq cəhətdən uğurlu hesab edən tənqidçi V.Quliyev yazır: *“Cəlalyyə” maraqlı kompozisiyaya malik yığcam əsərdir. Burada təsirli, yaddaqalan səhnələr, məqamlar vardır. Hiss olunur ki, müəllif xalq həyatını, milli etnoqrafiyanı yaxşı bilir. Povestin yazılış tərzində də uğurlu təsir bağışlayır*” [105, s.6].

Maraqlı süjet xətti ilə yanaşı, əsərdə məharətlə işlənmiş

müxtəlif həyat lövhələri də vardır. Əsərin əsas qəhrəmanı ədaləti, adilliyi ilə seçilən Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı Cəlalyyədir. Yazıçı obrazı dolğun və hərtərəfli göstərir. Cahan Pəhləvan uzaqgörən və tədbirli bir hökmdar kimi verilir. Belə ki, övladları arasında gələcəkdə taxt-tac üstündə daxili çəkişmə yaranmasın deyə sağlığında ikən varislik məsələsini nəzərdən keçirərək bölgü aparmışdı. Onun bölgüsünə əsasən kəniz Zahidə xatundan olan Özbəyin bacısı Cəlalyyəyə Naxçıvan ərazisinin idarəsi həvalə olunmuşdu. Cahan Pəhləvan ölümündən az əvvəl Naxçıvanı iqta şəklində Cəlalyyəyə vermişdi.

Bəzi məqamlarda povestin yazıcının “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi ilə səsleşdiyini görmək olar. Nədən ki, Cəlalyyə Natəvanla yaxın tərcümeyi-hala malikdir. Müəllif əsər boyu Cəlalyyəni Natəvanla oxşar taleli: həm xeyirxah, qəlbi oğul həsrəti ilə alışıb-yanan ana, həm də xalqının, vətən torpaqlarının müdafiəsinə qalxan qəhrəman qadın kimi təsvir edir. Amma müəllif Cəlalyyəni daha çox vətən torpaqlarını yadellilərin işğalından qorumağa çalışan məğrur bir siyasətçi olaraq verir. Cəlalyyənin dar məqamlarda vətənin müdafiəsi uğrunda tədbirlər görməyə, addımlar atmağa qadir olduğunu görürük.

Əsərdə yüksək mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilən Türkan xatunun, Möminə xatunun, Zahidə xatunun da obrazları yaradılır. Povestin “Dilək günü” bölümündə Cəlalyyə xeyirxahlıq əməlləri nəsil-dən-nəslə ötürən mərhəmətli, xeyirxah qadın olaraq təqdim olunur. Cəlalyyə anası Zahidə xatunun “Cümə gününün şərəfəti ucadır” ifadəsini nəzərə alaraq, həmin günləri qapısını hər kəsin üzünə açıq

edirdi [35, s.86]. Cümə günü Cəlaliyyə üçün həm də “ana xatirəsi” günü hesab olunurdu. Çünki anası da cümə günü ehtiyac içində olanlara qapısını açardı. Vaxtilə Zahidə xatun tərəfindən atılmışdı bu xeyirxah addımı davam etdirən Cəlaliyyə qapısına gələn insanları gülər üzlə yola salardı. Dilək günündə insanlar Cəlaliyyənin yanına müxtəlif xahişlər üçün gəlirdilər: kimi yemək, kimi torpaq, kimi cehiz və s. diləyirdi. Amma Aydoğmuşun bunların heç birinə ehtiyacı yox idi. Orduda adlı sərkərdələrdən birinə çevrilən bu qəhrəmanın yeganə ehtiyacı Cəlaliyyəyə olan sevgisi idi. Cəlaliyyədən sevgi diləmək məqsədilə saraya yaxınlaşmışdı. Cəlaliyyənin yaxın köməkçisi uzaqgörən Məhim ana oğlanın mələkə (Cəlaliyyə bəzən Mələkə də adlandırılırdı – A.B.) qarşısındakı uzunmüddətli susqunluğundan və baxışlarından hər şeyi anlamışdı. Aydoğmuş da Cəlaliyyənin adına söz çıxmasın deyə bu bəlanı ondan uzaqlaşdırmış, saray kənzilərindən Olcay üçün elçi düşdüyünü söyləmişdi.

“Cəlaliyyə” povestində tarixi obrazlarla yanaşı, müəlif bədii təxəyyülünün yaratdığı obrazlara da rast gəlirik. Povestdə yer almış sərkərdə Aydoğmuş obrazı real obrazdı və Cəlaliyyəyə xidmət etmiş məmlüklərdən biri olmuşdur. Akademik Ziya Bünyadov onun adını qulamların içində qeyd etmişdi [25, s.88]. Qulam – Qədim zamanlarda: qul, kölə, nökar, xidmətçi (oğlan) deməkdir. Aydoğmuşun həyat hekayəsinə toxunarkən onun qul bazarından Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adamları tərəfindən alındığı və bu yolla saraya gətirildiyi bildirilir. Aydoğmuş digər qullardan fərqlənirdi. Cəlaliyyə ilə aralarında böyük yaş fərqi olmayan Aydoğmuş demək olar ki, uşaqlıqdan onunla

böyümüşdü. Müəyyən yaş dövründən sonra, həddi-buluğa çatmış Aydoğmuş saraydan kənarda yaşamağa başlamışdı. Çünki, Mələkə sarayda yalnız qadınları saxlamışdı. İllər keçmiş və Aydoğmuşun qəlbində birgə böyüdüüyü Cəlaliyyəyə qarşı sevgi qılgınları yaranmışdı. İlk vaxtlardan Cəlaliyyə bunu hiss etmiş və onu özündən uzaqlaşdırmaq məqsədilə “oğlum” – deyə səsləmişdi. Həm bu çağırış forması, həm dilək günündə baş verənlər, eləcə də sevgi ilə yanaşı, getdikcə yaranan taxt-taca yiyələnmək eşqi kimi amillər Aydoğmuşda Cəlaliyyəyə qarşı fərqli hisslər doğurmuşdu. Aydoğmuşun bu düşüncələrinin kökü daha dərinə söykənirdi. Belə ki, Cəlaliyyənin babası – Atabəy Şəmsəddin Eldəniz də vaxtilə qul bazarından alınmış, daha sonralar Atabəylər dövlətinin yaradıcısı olmuşdur. Elə məhz bu hadisədən ruhlanan Aydoğmuş Cəlaliyyə ilə evlənməklə həm sevgisinə qovuşmaq, həm də Naxçıvana sahiblənmək istəmişdi. Ə.Cəfərzadə onun bu zəif cəhətinin Herat hakimi – Hacıb Əlinin işinə yaradığını, boş vədlər verərək, yüksək iddialarda olan Aydoğmuşun özü də fərqinə varmadan hakimin əllərində bir növ oyuncağa çevrildiyini bildirir. Herat hakiminin əsas məqsədi həm Əlincə qalasını almaq, bu yolla Naxçıvan torpaqlarını zəbt edib öz ərazilərinə qatmaq, həm də Atabəylərin xəzinəsini ələ keçirmək idi. Məlumdur ki, Atabəylər dövlətinin paytaxtı əvvəlcə Təbriz, daha sonra Naxçıvan olmuşdu və Atabəylərin xəzinəsi Əlincə qalasında saxlanılmaqla yanaşı, əsas gəlirlər də bura axırdı.

Povestdə Cəlaliyyənin yeganə varisi olan vəliəhd Cəlalı oğurlayaraq, müxtəlif hiylələrə əl atmaq, təhdid etməklə

vətən xaininə çevrilən Aydoğmuşun taleyi acınacaqlı olur. Herat hakimi vətəninə dönük sərkərdədən özü də ehtiyat edərək, ona axıra kimi etibar etmir. Əlincəyə hücumla keçdikləri zaman Aydoğmuşa ehtiyac olmadığını görüb, başından qılınc endirərək onu öldürmüşdü. Beləliklə, bir zamanlar sarayda Cahan Pəhləvanın, sonra da Cəlaliyyənin etibarını qazanmış Aydoğmuş öz nəfsinin qurbanı kimi verilir. Bununla yazıçı vətənə dönük çıxan xainlərin gec-tez belə bir aqibətlə qarşılaşacağını göstərmək istəmişdi. Cəlaliyyənin simasında isə yazıçı vətən torpaqlarının bütövlüyü naminə Hacıblə Aydoğmuşun göndərdiyi təklifləri rədd edərək tək övladını itirməyi gözə alan qəhrəman qadın obrazı yaradır.

Ə.Cəfərzadə Aydoğmuşun Ən-Nəsevi Şərəf əl Mülklə birliyini göstərir. Şərəf əl Mülk Cəlaliyyənin öz oğlu kimi böyütdüyü Aytoğmuşu müəyyən vədlərlə ələ alaraq, Naxçıvanı ələ keçirmək niyyətində idi. Vədlərə əsasən Şərəf əl Mülkün şəxsi mühafizə dəstəsi hesabına Aytoğmuş Naxçıvana sahiblənməli və bunun müqabilində əvvəlcə nəqd şəklində, sonra hər il müəyyən məbləğdə pul ödəməli idi. Tarixi mənbələrdə deyilir: *“Lakin Şərəf əl-Mülkün göndərdiyi dəstə Naxçıvan yaxınlığında artıq bu məsələ haqqında xəbərdar edilmiş malikənin qoşunu ilə döyüşə girir. Məğlub edilmiş Aytoğmuş geri çəkilməli, Cəlaliyyənin öz hacibəsi ilə göndərdiyi xəbərdən pərt olmuş Şərəf əl-Mülk isə məcburiyyət qarşısında malikədən üzr istəməli olur”* [136, s.43].

Yazıçı Cəlaliyyənin cah-cəlalı elçiləri rədd edərək Naxçıvanın qədim Baba bölüyündən olan sadə bir insanla – daim vətənin müdafiəsinə qalxan igid Cəmşidlə sevərək

evləndiyini göstərir. Ancaq Cəməşid nəzir-niyazla olan Cəlal adlı oğlunun dünyaya gəldiyi gün onun üzünü görmədən döyüşdə aldığı ağır yaradan vəfat edir. Bütün bunlar olduqca təsirli lövhələrlə oxuculara çatdırılır. Daha sonra Cəlaliyyənin növbəti evliliklərinin yalnız sənəd üzərində olduğu, bir sözlə nikah diplomatiyasına əl atdığı bildirilir. Cəlaliyyənin bu təşəbbüsləri xalqı düşünməsindən və vətəni qorumaq istəyindən irəli gəlirdi. T.e.d., prof. N.Vəlixanlı Şərəf əl-Mülkün və Aytuğmuşın Naxçıvanı tutmaq cəhdlərinin məlikə Cəlaliyyəni Naxçıvanı tabeliyində saxlamaq üçün 1229-cu ildə qətlə yetirilmiş əri Qiyasəddin Pırşahın ölümündən sonra bu dəfə qaynı xarəzmşah Cəlaləddinə ərə getməyə vadar etdiyini yazır: *“Ən-Nəsəvi gürcülərlə apardığı uğurlu döyüşlərdən sonra məlikə Cəlaliyyənin dəvətilə sultan Cəlaləddinin Naxçıvana gəldiyini, burada onunla izdivaca girdiyini bildirir. Cəmi bir neçə gün Naxçıvanda qalan sultan ona təbəvilayətlərin (Xorasan, İraq, Mazandaran) buraya dəvət edilmiş divan başçıları ilə müşavirə keçirir, müharibə şəraitində yaşayan ölkə əhalisinin şikayətlərinin həll olunması, vəziyyətin tənzimlənməsi yollarını arayır”* [136, s.43]. Xarəzmşahların sonuncu hökmdarı Cəlaləddin Manqburnunun katibi Şihabəddin Məhəmməd ən Nəsəvinin “Sultan Cəlaləddin Manqburnunun tərcümeyi-halı” əsərini Atabəylər dövlətinin son illərinin təsviri baxımından ən mükəmməl mənbə hesab etmək olar. Bir növ xatirə ədəbiyyatı nümunəsi hesab edilən bu əsər vasitəsilə biz çoxlu tarixi faktlarla tanış olub, qaranlıq qalan bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilərik. Əsərdə monqolların Azərbaycana hücumu zamanı əhalinin Cəlaləddin tərəfə meyillənməsi faktı göstərilir. Tarixi mənbələr-

də də bu gerçək öz əksini tapır, amma o da bəlli olur ki, Cəlaləddin üzdə özünü monqollarla mübarizə aparmağa gələn bir hökmdar kimi göstərsə də, əslində əsl mübarizəsi atabəy Özbəyin vassallığından istifadə etməklə Qafqaz və Kiçik Asiya ölkələrindəki feodal hakimlərin qonşularına qarşı idi və buna görə də feodallar ona qarşı ittifaq yaratmışdılar [25, s.11].

Zamanla ədəbiyyatda da mübahisə doğuran başqa bir gerçəkliyə də nəzər yetirək. Cəlaləddinlə Naxçıvan hökmdarı Cəlaliyyə arasında nikah diplomatiyasının bağlanması bəzən real, bəzən də absurd fikir olaraq qələmə alınmışdı. Bu tarixi fakt yersiz olaraq tənqidçilər tərəfindən yazıçı uydurması kimi tənqid edilmişdir [13, s.83]. Məsələn, kitab çap olunandan bir il sonra – 1984-cü ildə tənqidçi-ədəbiyyatşünas, prof. Vilayət Quliyevin “Cəlaliyyə” və “Nəsrimiz və tariximiz” adlı məqalələri çap olundu. Poves-tin sənətkarlıq baxımından uğurlu təsir bağışladığını bildir-sə də, yazıçını tarixi faktları təhrif etməkdə günahlandırır-dı. Tənqidçi əsərdə *“tarixi faktlara etinasızlıq və onların tam sərbəst şəkildə interpretasiyası, başqa sözlə desək, Azərbaycana işğalçı kimi gələn, bir tarixi şəxsin Azərbaycan xalqının xilaskarı kimi təqdim edilməsi çaşqınlıq doğurur”* [105, s.6] qənaətinə gəlir. Bundan başqa, Atabəylər dövlətinin süqutuna gətirib çıxarmış “tipik bir feodal” olan Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsi də tənqidçini razı salmır. Tənqidçinin bir iradı da Cəlaləddinlə Cəlaliyyənin nikahı barəsindədir: *“Tarixi məxəzlərdə Cəlaləddin ilə Cəlaliyyənin nikahı barəsində heç bir məlumata təsadüf edilmir. Lakin başqa bir fakt məlumdur – Cəlaləddin Təbrizə daxil olandan sonra Cəlaliyyənin qardaşı*

arvadı ilə yəni Atabəy Özbəyin arvadı Malikə ilə evlənmişdi" [105, s.6]. "Nəsrimiz və tariximiz" məqaləsində isə əlavə olaraq, Cəlaliyyənin Pirşahla evlənməsi də qeyd olunur [106, s.172]. Burada birinci fikir yanlış, ikinci fikir isə doğrudur. Bunu isə tarixdən gətirəcəyimiz faktla izah etmək istərdik. Qeyd edək ki, Ə.Cəfərzadə tarixiliyə riayət etmək üçün Şihabəddin ən Nəsəvinin akademik Z.Bünyadov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş əsərinə üz tutmuşdu. Belə ki, kitabın 33-cü fəslində aşağıdakı qeydlərə rast gəlirik: *"Dövlət Məlik Qiyas əd – Dinin yanına qulluğa qayıdanda onun hərbi gücü artdı və o, Azərbaycanca bir neçə yürüş etdi. O dövrdə buranın hakimi Atabəy Özbək İbn Məhəmməd ibn İldəgiz idi.... Onun qaldığı yerə qızğın döyüşlər və acı kindən yaxa qurtararaq, sülh əldə etmək üçün dəfələrlə Özbəyin elçiləri gəlirdilər. O, Qiyas əd – Dinə knyaz arvadı (məlikə), Naxçıvanın hakimi Əl-Cəlaliyyəni verdi. Müqavilənin əsasları möhkəmləndikdən sonra Qiyas əd–Din İraqa qayıtdı"* [163, s.120]. Kitabın 83-cü fəslində isə oxuyuruq: *"Onun (sultanın) Naxçıvana gəlişinin səbəbi buranın hökmdarının (əl – Cəlaliyyənin) onunla evlənmək arzusu idi. Xorasan, İraq və Mazandaran vilayətlərinin divan başçıları, vəzifəli şəxslər şikayətlərlə bağlı sultan sarayına çağırılmışdılar. Bununla əlaqədar o, (Cəlaləddin) Cəlaliyyə ilə evləndikdən sonra burada bir neçə gün qaldı"* [163, s.221].

Gətirilən faktlarla tənqidçi Vilayət Quliyevin birinci faktı təkzib olunur. İkinci fikri haqqında onu bildirmək istərdik ki, həqiqətən də sonuncu Atabəy hökmdarı Özbək Təbrizi qoyub qaçandan sonra həyat yoldaşı Malikə torpaqların müdafiəsi üçün Təbrizə daxil olan Cəlaləddinlə

nikah müqaviləsi bağlamaq qənaətinə gəlmiş və ona müraciət göndərmişdi. Cəlaləddin isə yalnız faktiki boşanma olduğu halda razı olacağını bildirmişdi. Boşanma olmadan yenidən nikah bağlamağı Cəlaləddin əxlaqsızlıq hesab edirdi. Malikə isə saxta şahidlər vasitəsi ilə bu proseduru həyata keçirmiş və yalnız bundan sonra Cəlaləddinlə nikah müqaviləsi bağlaya bilmişdi. Hətta Atabəy Özbəyin bu xəbəri eşidəndən bir neçə gün sonra vəfat etdiyi də bildirilir. Bütün bu məlumatları isə Şihabəddin ən Nəsəviyə Atabəy Özbəyin vəzir Rəbib əd-Din söyləmişdi. Ən Nəsəvinin kitabının 51-ci fəslində Şahzadənin (məlikə) əhalini çoxlu miqdarda pula qərq etdiyi (toyun şərəfinə) və sultanın onunla evləndiyi göstərilir [163, s.158].

Xarəzmşahlarla nikah müqaviləsi bağlamaqla Malikə və Cəlaliyyə idarə etdikləri torpaqları əllərində müvəqqəti də olsa saxlaya bilmişdilər. Cəlaliyyənin evlilik məsələsi ilə bağlı Ziya Bünyadovun “Azərbaycan Atabəylər dövləti” adlı kitabında Atabəy Özbəkin bacısı Cəlaliyyəni – Azərbaycan Atabəylərinin şəxsi mülkü sayılan Naxçıvanın hakimi əvvəlcə Cəlaləddinin qardaşı Qiyasəddin Pir şahın, sonra isə Cəlaləddinin özü aldığı barədə məlumat verilir: *“Bütün bu evlənmələr mülk sahibləri olan bu qadınların təşəbbüsü nəticəsində baş verirdi, çünki sultan nəslinə kəbinli olmaqla, onlar mülklərinin toxunulmazlığını təmin edir, sultan məmurlarının bu mülklərə təcavüz etmələrinin qarşısını alır, onların torpaqları tac (xass) torpaqları olaraq qalırdı”* [25, s.236].

Pir şahla evlilik məsələsinə gəlincə, əvvəlcə onu qeyd etmək istərdik ki, bir müddət Azərbaycanın hakimi olan Cəlaliyyənin atabir doğma qardaşı atabəy Özbək tarixdə

sərxoş, dövlət idarəciliyini apara bilməyən, digər dövlətlərin vassallığını asanlıqla qəbul edən biri kimi tanınır [25, s.125]. Bacısı Cəlaliyyəni Qiyasəddin Pir şaha ərə verməsi də məhz onun fəaliyyətsizliyi üzündən olmuşdur. Bu evlilik sənəd üzərində olsa da, Cəlaliyyə *“Mən sənin məsləhətindən çıxıb bilmərəm. Sən əmim əvəzisən. Sözümdən çıxmamağı vəsiyyət eləyib. Razıyam ...”*, – deyərək qardaşının istəyinə boyun əyməli olmuşdur [35, s.143]. Qeyd olunan evliliklə bağlı Z.Bünyadovun əsərində oxuyuruq: *“...1224-cü ildə o, (Qiyasəddin Pir şah-A.B.) Azərbaycana yürüş edərək Marağaya və Müzəffərəddin Özbəkin başqa mülklərinə hücum etdi. Özbək isə müqavimət göstərməyə qüvvəsi və qabiliyyəti olmadığından təzminat verməklə məsələni qurtarmaq istədi... Nəhayət, Pir şah sülh şərtlərini qəbul edib, Atabəyin bacısı Cəlaliyyə ilə evləndi. Naxçıvan bu zaman Cəlaliyyənin pay torpağı hesab olunurdu”* [25, s.132].

Əsərdə iki hakimin – Cəlaliyyə ilə Cəlaləddinin qarşı-qarşıya dayandığı səhnə dövrün ruhuna uyğun verilmişdir. Yazıçı hər iki obrazın daxili aləmini, təlatümlərini bədii boyalarla işləyir. Həmçinin bu qarşılaşma səhnəsi povestdə iki yerdə əks olunur. Cəlaləddinlə qarşılaşmanın ilk səhnəsində onun Bağdad səfərindən qayıtdığını bildirmişdi. Bu fakt tarixi mənbələrdə də öz təsdiqini tapır. Bildirilir ki, Cəlaləddinin Bağdada yürüş etməsinin səbəbi əslində monqollar tərəfindən Xarəzmşahlar dövlətinin dağıdılmasında və atası Sultan Əlaəddin Məhəmmədin ölümündə Xəlifəni təqsirkar hesab etməsi idi və yürüş Xəlifənin məğlubiyyəti ilə yekunlaşmışdı [25, s.134].

Əsərin sonunda Cəlaliyyənin son anadək ümidini

itirmədiyini və Əlincənin müdafiəsinə qalxdığını görürük. Xilaskar kimi gəlib yetişərək Cəlalıyyəyə kömək edən və Əlincəni mühasirədən qurtaran Cəlaləddinlə ikinci dəfə qarşılaşma səhnəsi də məhz bu hissədə göstərilir.

Povestin “Qızlar-Güllər dünyası” bölümündə Cəlalıyyənin qurduğu idarəçilik sistemi təsvir edilir. Cəlalıyyə sarayında ətrafına oturuşmuş dul qadınlar və həddi-buluğa çatmış yaşı 14-ü bitirmiş, ərə getməmiş qızları toplamışdı. Bu qadınlar cəldlikdə, mərdlikdə heç də Cəlalıyyədən geri qalmır, öz ayıq-sayıqlığı ilə seçilir. Bu fakt tarixi məxəzlərdə olduğu kimi, əsərdə də öz əksini tapır. Povestdə aparıcı xətt Cəlalıyyə olsa da, onun süd anası hesab edilən Məhim ana xüsusilə seçilir. Baş çox bəlalər çəkən bu qəhrəman qadın hər zaman Cəlalıyyənin yanında olur, dar günündə ona ürək-dirək verir, xüsusi tədbirliyi ilə seçilir. Digər qəhrəman qadın obrazlarına ərəb-fars dillərini öyrədən Canfəda xanımı, babasının və vəliəhd Cəlalın qisasını almaq məqsədilə Aydoğmuşu yaralayan Olcayı, özünü ikili xəyanət qurbanı hesab edən Zeynəbi göstərmək olar. Zeynəb Aydoğmuş tərəfindən qəsdlə göndərilmiş Turxana alandırığına görə özünü xəyanət olunmuş kimi hiss etməklə yanaşı, həm də Turxana baş qoşduğuna görə Cəlalıyyəyə də xəyanət etmiş olduğunu düşünərək sarayı tərk edir və bir gündən sonra cənazəsi tapılır. Müəllif Naxçıvan əhalisinin cəsurluğunu, mərdliyini bədii detallar və boyalarla verir. Qoca pəhləvan Əhliman kişinin vəliəhd Cəlalı xilas etmək üçün bilə-bilə ölümün gözüne dik baxması əhalinin Cəlalıyyəyə olan sədaqətinin əyani sübutu idi.

XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ilə görüş

səhnəsi də tarixi gerçəkliyə uyğun təsvir olunmuşdu. Maraqlı lövhələrdən biri Qızıl Arslanın dünyaca şöhrətli Nizami Gəncəvi ilə görüşə gedərkən Cəlalyyəni də özü ilə götürməsidir. Şeir, sənət vurğunu olan və şairlərin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Cəlalyyənin Nizami ilə görüşə hazırlaşarkən keçirdiyi hiss-həyəcan təbii boyalarla işlənir. Ə.Cəfərzadə görüşün Naxçıvanın Şəki şəhərində baş tutduğunu qeyd edir. Əsərdə Nizaminin Cəlalyyənin idarə sisteminə heyranlığı da təsvir edilir. Dahi şairin Nüşabə sarayının ülgüsünü Cəlalyyə xanımdan götürdüyü qeyd olunur. Tarixi mənbələrdə də Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvi arasında baş tutan görüşün Gəncənin 30 fərsəngliyində sultan düşərgəsində olduğu bildirilir [25, s.201]. Həmçinin povestdə "İsgəndərnamə" poemasının qadın qəhrəmanı Bərdə hakimi Nüşabənin adı çəkilməklə onun Cəlalyyə ilə bənzərliyi diqqət mərkəzinə çəkilir. Povestdə hadisələr bir-birini əvəz etdikcə, Cəlalyyənin əsl Azərbaycan qadınına məxsus sifətləri özünü büruzə verir və aydın olur ki, baş verən heç bir hadisə bu qadın qəhrəmanımızın məğrurluğuna sədd çəkə bilmir. Əsərlə və yazıçının ev arxivində saxlanılan povestlə əlaqəli qeydləri olan qovluq, eləcə də üzərində qeydləri olan tarixi kitablarla tanışlıq bir daha onu göstərir ki, Ə.Cəfərzadə bəzi gerçəklikləri olduğu kimi, tarixdə qeyd edilməyən bəzi məqamları isə müəllif bədii təxəyyülü ilə əks etdirmişdir. Bu da bədii əsər üçün təbii haldır və bu yazıçının doğul haqqıdır, çünki povest tarix kitabı deyil – tarix haqqında yazılmış bədii əsərdir.

Beləliklə, Ə.Cəfərzadə yaradıcılığının ilkin axtarış mərhələsində tarixi yaddaşın təsviri probleminin başlıca yer

tutduğunu görmək olar. Hələ hekayələrində tarixi yaddaşa müraciət edən yazıçı həm yaxın dövrün, həm də uzaq keçmişin hadisələrini reallığa uyğun olaraq təsvir etmişdir. Bu mərhələdə yazıçını ədəbi şəxsiyyətlər və tarixi hadisələr cəlb etmişdir. Tarixi hadisələri təsvir etmək üçün yazıçının əsas “silah”larından biri gerçəkliyə sadıq qalması, faktları yaxşı öyrənməsidir. “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi və “Cəlaliyyə” povesti təsdiq edir ki, yazıçı keçmişi təsvir edərkən tarixin sadəcə qeydiyyatçısına çevrilmir, onu bədii təxəyyül süzgəcindən keçirərək tarixi gerçəkliklə bədii həqiqətin sintezinə nail olmağa çalışır.

II FƏSİL. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRİN BƏDİİ İNİKASI

2.1. “Şirvan” trilogiyasında tarixilik və bədii həqiqət

Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığının mərkəzində “Şirvan” trilogiyası dayanır. Ona görə ki, yazıçı bu trilogiyası ilə tarixi roman janrına qədəm qoymuş, həm də trilogiyaya daxil olan əsərlərdə Azərbaycan tarixinin bir-birinə bağlı iki yüz ilə yaxın müəyyən bir mərhələsini əks etdirmişdir. Trilogiyanın özəlliyi ondadır ki, hər üç roman Şirvandan bəhs edir və baş qəhrəmanları şairlərdir. Onu da deyək ki, “Şirvan” mövzusu müəllifin bütün yaradıcılığından, ədəbi-tarixi əsərlərindən keçir, hətta “Bəla” əsərində də bu mövzuya toxunulur. Trilogiyanın 70-ci illərdə yazıldığını nəzərə almalı olsaq, bu dövrü həm Azərbaycan tarixi nəsrinin, həm də Ə.Cəfərzadə yaradıcılığının yeni dövrü kimi səciyyələndirmək olar. 30-cu illərin əvvəllərindən nəsrimizdə görünən bu janr çətin inkişaf yolu keçmişdir. Sosialist realizmi bəzən bu janrın qarşısına sədd çəkmiş, mövzu məhdudiyyətinə məruz qalmışdır. Məhz bu mövzu məhdudiyyəti nəticəsində uzun müddət nəsrimiz xalqın tarixi taleyində müəyyən rol oynayan tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin həyatını istədiyi kimi təsvir etməkdən məhrum olmuşdur.

Ədəbiyyatşünas prof. Y.Axundlu yazır: *“Yetmişinci illər nəsrində də tarixi mövzuların işlənməsi, əsasən görkəmli ictimai xadimlərin və yazıçıların həyatlarına maraq şəklində ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan Əzizə Cəfərzadənin unudulmaz söz*

ustaları Nişat Şirvaniyə, Seyid Əzim Şirvaniyə və Abbas Səhhətə həsr olunmuş "Aləmdə səsim var mənim" (1972), "Vətənə qayıt" (1973), "Yad et məni" (1974) romanlarından ibarət "Şirvan trilogiyası" oxucuların diqqətini cəlb etdi" [5, s.108].

Müəllif hər üç romanda yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlərin fonunda Şirvan mühiti və tarixinin bəzi qaranlıq, yaxud qəhrəmanlıq dolu məqamlarını təsvir edir. "Vətənə qayıt" romanında XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Nişat Şirvani, "Aləmdə səsim var mənim" romanında XIX əsrin görkəmli maarifçi şairi Seyid Əzim Şirvani, "Yad et məni" romanında isə romantizmin görkəmli nümayəndəsi Abbas Səhhətin həyatından bəhs edən hadisələr öz əksini tapmışdır. Hər üç romanda maraqlı süjet xətti ilə yanaşı, yazıçı tərəfindən məharətlə yaradılan həyat lövhələri vardır [16, s.320]. Ayrı-ayrı zaman kəsiyində baş vermiş hadisələr daha çox bədii təxəyyülə əsaslanır. Romanların müxtəlif başlıqlar altında hissələrə bölünməsi hadisələrin bütün incəlikləri ilə göstərilməsinə şərait yaratmışdır. Hər üç romanı birləşdirən ana xətlərdən biri də Vətən və xalq sevgisidir [16, s.320].

Yazıçı tarixi roman qəhrəmanları olaraq çox zaman ədəbi şəxsiyyətləri götürür, onları tarixin hər hansı bir zamanında hadisələri dəyişməyə, yenilik etməyə qadir bir şəxsiyyət olaraq göstərmək istəyir. Prof. N.Qəhrəmanlı Ə.Cəfərzadə yaradıcılığının bu xüsusiyyətini nəzərdə tutaraq yazır: *"Şirvan" trilogiyasından, "Bakı-1501", "Sabir" və s. əsərlərdən göründüyü kimi Ə.Cəfərzadənin yaratdığı və idealizə etmək istədiyi fərd ədəbi şəxsiyyətdir... Tarix fərdlərlə yeniləşir, bu fərdlərin hesabına rövnaqlənir, həm də şəxsiyyətlərin tarixinə*

çevrilir" [102, s.180]. Əslində tarixi romanın baş qəhrəmanı kimi ədəbi şəxsiyyətlərin götürülməsi meyli dövrün ideologiyasından irəli gəlirdi. Çünki milli tarixi şəxsiyyətləri və hadisələri roman mərkəzinə gətirmək nadir hallarda baş verirdi. Ona görə də yazıçılar Azərbaycan tarixinin hər hansı bir dövrünü şairlərin həyatı kontekstində təsvir etməyə üstünlük verirdilər.

Trilogiyanı qələmə almazdan əvvəl yazıçı ənənələrinə sadıq qalaraq geniş araşdırmalar aparmış, baş vermiş tarixi hadisələr haqqında mənbələrlə tanış olmuşdu. Bir sözlə, trilogiya yazıçının illər ərzində çəkdiyi gərgin əməyin, zəhmətin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdi. Bəzi məqamlarda isə bir folklorşünas kimi folklorumuza da müraciət edərək, əsl həqiqətlərin izlərini folklorumuzda axtarmışdı. Çünki yazıçı əsl həqiqətin hər zaman folklorda olduğu qənaətində idi. Şirvan mühiti ilə sıx bağlılıq, eləcə də anası və yaxın qohumlarının söylədiyi folklor nümunələri onun folklora dair biliklərini daha da zənginləşdirmişdi [16, s.321].

"Vətənə qayıt" romanının əvvəlində qız-gəlinlərin əsir götürüldüyünü, anaların oğul dərdindən nalə çəkdiyini göstərmək üçün bayatıların verilməsi həm əsərin təsir gücünü artırmış, həm də hadisələrin reallığını inandırıcı etmişdir. Vaxtilə tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin Təbriz arxivlərindən tapıb üzə çıxardığı məşhur "Qəsideyi-Gülşad" şeirindən bədii vasitə kimi istifadə etməsi yazıçıya romanın əvvəlindən İstanbul saraylarına əsir aparılan Azərbaycan qızlarının fəlakətini göstərməyə imkan vermiş və bir sıra obrazların xarakterinin açılmasına kömək etmişdir [108, s.7].

Əsərdə hadisələr XVII-XVIII əsrin məşhur şairi Nişat Şirvaninin həyatı və mühiti fonunda cərəyan edir. Nişatın həyatının müəyyən dövəmləri, mühitə xas əlamətlər paralel olaraq işlənir. Əsərin baş qəhrəmanı xalqının azadlığı uğrunda müdafiəyə qalxan, xurafat əleyhinə çıxan, həmçinin dinlərin, təriqətlərin yaratdığı ayrı-seçkiliyə qarşı barışmaz mövqeyi ilə seçilən filosof şair kimi səciyyələnir. Müəllif xanlıqlar dövrünün mənzərəsini təsvir edərkən vurğulayır: *“O dövrdə gah İran səmtindən qızılbaşlar, gah osmanlı tərəfindən paşalar, gah Krımdan gəraylar bu zağaların yolunu tapır, qiymətli xəzinələrə bənzətdikləri qızları çölə çəkib çıxarır, diyarbədiyar aparır, Misirdə xəlifə saraylarına, osmanlıda paşa iqamətgahlarına, İranda dərbəbə, Bağçasarayda xan kaşanələrinə satır, töhfə aparırdılar”* [55, s.9]. Eyni zamanda, əsərdə müxtəlif sənəd sahiblərinin: daşyonan, misgər, xəttat, sərrac, əsləhə ustası, həkkək, zərgər, şair və alimlərin Bağdad, Şam, Hələb saraylarına köçürüldüyü qeyd edilir. Anaların gözəl olan övladları əllərindən alınaraq şah saraylarına aparılır. Bu fakta yazıçının *“Zərrintac-Tahirə”* əsərində də rast gəlirik [57, s.104].

“Vətənə qayıt” romanının ilk səhifələrindən fasilələrlə hücumlara məruz qalan Şirvan mühiti və burada cərəyan edən hadisələr, taleyindən nigaran insanların faciələri ilə tanış oluruq. Yesir karvanına qoşulmamaq, əllərə keçməmək üçün Sürəyyanın qızı ilə birgə yanan evə atılması səhnəsi bir daha göstərir ki, qəfil hücumlardan daha çox xalq, yerli dinc əhali əziyyət çəkmişdir. Dörd-beş yaşında olarkən Nişatın bibisi Suma və xalası qızı Gülşad da Osman bəyin adamları tərəfindən yesir karvanına qoşularaq

aparılmışdır.

Əsərin baş qəhrəmanı olan Nişat (əsl adı Nəcəfdir) uşaq yaşlarından öz ağılı, düşüncəsi, qayğıkeş olması ilə digər yoldaşlarından seçilir. Uşaqlığı Şirvanın təlatümlü dövrlərinə təsadüf edir, atası Abduləli yurdunun yadelli basqınlarından müdafiəsi zamanı həlak olur. Belə ki, yolu tapmaqda çətinlik çəkən Süleyman paşanın qoşununu yanlış istiqamətdə apararaq Şirvandan uzaqlaşdırmış, Cavanşir keçidi deyilən əraziyə gətirərək özü ilə birlikdə qoşunun da qayadan aşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, atasını erkən itirən Nəcəf Məşədi Haşım adlı misgərin yanında şagird olaraq işləməli olur. Lakin heç nə onun elmə, təhsilə olan marağını söndürə bilmir. Bir müddət mədrəsəyə gedərək Mirkərim ağadan dini təhsil alır, kitablar oxumaqla elmə savada yiyələnir. Ancaq maddiyyət səbəbi ilə elm ardınca uzaq şəhərlərə gedə bilməyən Nəcəf dükan açıb həkkaklıqla məşğul olur. Sonralar şeirə olan marağını görərək qələmini bu istiqamətdə sınayır, Nişat təxəllüslü məşhur qəzəl müəllifinə çevrilir. Artıq 18-19 yaşlarında o, müstəqil şeir yazmaqda yanaşı, bir həkkak kimi də tanınmağa başlayır. Əsərin baş qəhrəmanının həyatının bu dövrlərini qələmə almaqla yazıçı onun uşaqlıq dövrünün təsvirini yekunlaşdırır. Nişatın şəxsi həyatındakı uğursuzluqlar, həyat yoldaşını çox erkən itirməsi, yeganə övladının nənə himayəsində böyüməsi, daha sonra Salyanda olarkən övladının naməlum insanlar tərəfindən harasa aparılması hadisəsi reallıqla verilir.

Romanda vətən və sevgi mövzusu paralel olaraq ön plana çəkilir. Nişatla yanaşı Məşədi Məhəmməd, Ələmşah,

Qədəmşah, Xosrov ağa, Bulud bəy vətənin azadlığı, xalqının firavanlığı naminə əlinə silah götürərək mübarizəyə qalxan vətənpərvər insanlar kimi səciyyələndirilir. Ağır yaralanan Baharın timsalında vətəni üçün canını fəda edən igid qızların obrazını yaradır.

Məlumdur ki, XVII-XVIII əsrdə Şirvana Osmanlıların, daha sonra Nadir şahın aramsız hücumları olmuş, xalq dəfələrlə qarət edilmişdir. Əsgər və Şükür bəyin qəbilə dələduzları ilə birgə qəfil qarətləri ilə yanaşı, osmanlı nümayəndəsi olan Ehsan bəyin idarəçiliyi də yerli əhali üçün böyük bir dərd olmuşdur. Xalq illərlə davam edən osmanlı müharibələrindən zara gəlmişdi. Doğru-dürüst bir idarəçinin olmaması sözsüz ki, hadisələrin gedişatına öz mənfi təsirini göstərir. Qarət olunmaqdan qurtulmaq və yadelli hücumlarını dəf etmək üçün xalq öz aralarından olan bir idarəçiyə zərurət duymuşdu. Müəllif mövcud durumdan istifadə edib hakimiyyət başına keçməyə can atan və bu istəyinə hiylə ilə nail olan Əsgər ağanı cəmiyyətdə xalqına dönük çıxan rəhbər obraz olaraq ümumiləşdirir [16, s.321].

Trilogiyaya daxil olan bu əsər tarixin ruhunu vermək baxımından maraqlıdır. Yəni yazıçı tarixi yaddaşı ədəbi yaddaşa keçirə bilmişdir. Tənqidçi Ədilə Məmmədzadə "Yaddaşın mühakiməsi" məqaləsində yazılmış tarixi romanları təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir: *"Tarixi nəsr əslində tarixin bərpası deməkdir. Bu rekonstruksiya işi heç də tarixi faktları səlnamələrdə olduğu kimi yan-yanə düzüb qoşmaq deyil, bədii obrazlarla qüvvətli xarakterlərlə təsvir olunan dövrün ictimai-siyasi, məənvi-əxlaqi mənzərəsini canlandırmaqdır"* [114,

s.172]. Bu mənada “Vətənə qayıt” romanında dövrə məxsus detallar, hadisələrin təsviri, həmin dövrü görümlü edir, canlandırır.

Yazıçı “Haqqərəst qardaşları” adlanan cəmiyyətə qoşulan Əsgər bəylə, Şükür bəyin maraqlarının cəmiyyətin digər üzvlərinin niyyətlərindən fərqliliyini çatdırır. Əsgər bəyin xalqı ətrafına toplamaq cəhdi və dərvişlərlə yaxınlığı Ehsan bəylə münasibətlərin soyuqlaşmasına səbəb olur. Hakimiyyətə gəlmək üçün əhalinin rəğbətini qazanmağa çalışan Əsgər bəy talançılığı aradan qaldırmış, əsl niyyətini hər kəsdən gizli saxlamağı bacarmışdır. O, qarışıq vəziyyətdən istifadə edib Şirvan torpaqlarına bütünlüklə yiyələnmək, adına xütbə oxutmaq və öz xanlığını yaratmaq niyyətində idi. Planı baş tutmayınca, ən azından Ehsan bəyin adını ləkələyərək onu Sultanın gözündən düşürmək, osmanlı sarayına geri çağırılmasına səbəb olmaq və bu yolla ona məxsus torpaqlara sahiblənmək istəyirdi. Onun qarşısında təkcə Ehsan bəy maneəsi yox idi, İrandan gələn şah-qızılbaş tayfası da onu narahat edirdi.

Əsgər bəyin gerçək bir idarəçi olacağına inanan mübariz ruhlu Lahıc, Təbriz, Dağıstan ustaları könüllü şəkildə milli birlik naminə qılınc, xəncər, qəmər, nizə və s. düzəltmək üçün mağaralarda gecə-gündüz çalışmışdılar. Romanda Şamaxının “Diri Baba” türbəsi silahların saxlanma mənbəyi kimi qeyd olunmuşdur.

Sadə xalq nümayəndələrinin köməyi ilə adına xanlığın xütbəsini oxutdurmağa nail olan Əsgər bəy verdiyi vədlərin heç birinə əməl etmir. Əksinə ordunu saxlamaq, xəzinəni doldurmaq adı ilə xalqı çapıb talayır, tərhi vergisi alır və

xəracı artırır. Nişat xəstə yatağında yatarkən baş verənlərdən yaxın dostu Qədəmşahın vasitəsilə halı olur. Olanlara dözə bilməyən Nişat Əsgər bəyin yanına gedərək onun keçmiş vədlərini, vətənin bütövlüyü uğrunda yadellilərlə ölüm-dirim savaşına çıxanları, şəhid olanları xatırladaraq onu doğru yola çəkməyə çalışır. Nişatın bu cəhdi onun döyülərək nəinki saraydan, elin və dinin düşməni elan edilərək Şirvandan qovulmasına səbəb olur. Burada Qədəmşah və Ələmşah qardaşları xalqın azadlığı yolunda canından keçməyə razı olan vətənpərvər oğulların ümumiləşdirilmiş obrazı idi. Şairin iztirab dolu qürbət yaşantısını, doğma el-obasından məcburən didərgin düşüb Salyan nahiyyəsində yaşamasını və orda da başına gələn hadisələri yazıçı böyük ürək ağrısı ilə təsvir edir [16, s.321]. Romanda Nişat savadlı, gözüaçıq, elin qayğısına qalan vətənpərvər olaraq canlandırılır.

Demək lazımdır ki, sovet senzura qayçısı burada da öz işini görmüş, bir hissəni bütünlüklə əsərdən çıxarmışdır. Söhbət romanın nəşrinə icazə verilməyən “Qəbulə xanım” hissəsindən gedir. Belə ki, roman Sovetlər dönəmində nəşr edildiyindən senzuraya məruz qalmış, “lazım bilinməyən hissələr” çıxarılmışdır. “Qəbulə xanım” adlı həmin hissə o zaman işıq üzü görməmiş, yalnız 1996-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə müəllif tərəfindən dərc edilmişdir. “Qəbulə xanım” hissəsi ilə tanışlıqdan sonra onun dərc olunmama səbəbləri məlum olur. Hadisələr I Pyotrun (1682-1725) dövründən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının işğal olunduğu dövrlərdə Salyan ərazisində cərəyan edir. Rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan Bakı xanlığına

köməyə gedən Salyan xanı Həsən xanın həyat yoldaşı Qəbulə xanımla Salyanda hərbi ordugah tikdirən general Zimbulatov arasında qarşıdurma yaşanır [16, s.322]. Bu məqamda Qəbulə xanımı torpaqlarımızı kənar təsirlərdən qorumağa çalışan mərd, cəsarətli qadın olaraq görürük. Ordugahın saraydan bir qədər kənarda tikilməsini istəsə də, onun bu tələbi generalın rədd cavabı ilə qarşılanmışdı. Onlar arasında konfliktin daha da ciddi xarakter alması Qəbulə xanımın qəti qərarlar qəbul etməsi ilə nəticələnmişdi. Salyan torpaqlarında ağalığ etmək istəyən generalın *“bu torpağı imperator həzrətlərinin qılıncı gücünə almışdıq”* deməsi ilə bərişə bilməyən Qəbulə xanım bu heyfi onda qoymaq istəmir və həm torpaqlarının, həm də bibisinin qisasını almaq qərarına gəlir. Zimbulatov isə Qəbulə xanımı avam müsəlman qadını zənn edərək onun sonradan göndərdiyi elçiləri və qonaqlıq təklifini qəbul edir və olacaqları əsla təxmin etmir. Halbuki, Qəbulə xanımın hünəri, əməlləri I Pyotrun da qulağına çatmış və imperator Həsən xandan çox ondan ehtiyat etmişdi. I Pyotr Qəbulə xanımla bağlı Matyuşkinə *“özünü xan arvadından gözlə”* əmrini versə də, 1723-cü ildə Bakının ələ keçirilməsi ilə əlaqədar general - leytenant rütbəsi alan və bir müddət bu sevincin təsirində olan rus hərbiçisi çarın bu əmrini Zimbulatova da çatdırmağı unutmuşdu. Matyuşkin əmri zamanında çatdırmadığının sonradan fərqi varsa da, artıq hər şey gec idi. Qəbulə xanım Zimbulatovun başını kəsməklə həm illərlə ürəyində bir kin kimi saxladığı qisasını alır, həm də vətəninə ağalığ etmək istəyənlərə dərs verir. Hadisələrin yekunu Zimbulatovun sağ qalan

şəxsi xidmət soldatının Nişatın evində xəstə yatan tərcüməçi zabit Mixaylova baş verənləri ərz etməsi və zabitin şairin köməkliyi ilə ordugah tikən rus soldatlarını Salyandan çəkib aparması ilə yekunlaşır [16, s.322]. Bununla da, bir mərd Azərbaycan qadınının fədakarlığı və I Pyotorun vəfatı ilə ölkədə baş verən Rusiyadaxili hakimiyyət mübarizəsi nəticəsində Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal 80-100 ilə qədər yubanır.

Romanın “Qəbulə xanım” hissəsi tarixi faktlar əsasında yazılmışdı. Yazıçının oğlu Turan İbrahimov nəzərimizə çatdırmışdır ki, Əzizə Cəfərzadə Qəbulə xanımla əlaqədar məlumatı və 21 rus zabitin Salyanda öldürülməsi faktını ilk dəfə Sankt-Peterburqdakı Dənizçilik Akademiyasının arxivində olan XVIII əsrə məxsus məktublardan əldə etmişdir. Əsərdə qələmə aldığı hadisələr tarixçi Sara Aşurbəyli-nin “Bakı şəhərinin tarixi” kitabındakı faktlarla üst-üstə düşür [10, s.146]. Sara Aşurbəyli faktları qeyd edərkən Stepan Razinin İran basqınlarının şahidi Fransız səyyahı və zərgəri Şardenə, eləcə də Razinin İrana və Azərbaycana yürüşünün şahidi olmuş Lüdviq Fabritsius və digər müəlliflərin qeydlərinə əsaslanmışdı. Bütün bunlar yazıçının əsər boyu tarixi həqiqətə sadıq qaldığını sübut edir. Qəbulə xanımın ruslara qarşı kinli olmasının bir başqa səbəbi də var idi. Belə ki, Stepan Razinin yürüşləri zamanı onun böyük bibisi Razin tərəfindən əsir götürülmüş və başına faciələr gətirilmişdi. Salyan ərazisində baş verən bu tarixi gerçəkliyi əsərdə olduğu kimi əks etdirmək Ə.Cəfərzadəyə əsərin dərci zamanı nəşib olmasa da, senzuraya məruz qalmış hissəni müstəqillik dövründə yenidən dərc etməklə

yazıçı tarixi həqiqəti bərpa etməyə çalışmışdır [16, s. 323].

Romanda Nişat-Şəbnəm, Nişat-Maró xətləri də diqqəti çəkən məqamlardandır. Cəsarəti və şücaəti ilə seçilən Şəbnəm bəyim Xançobanı qəbiləsinin adlı sərkərdələrindən hesab edilən Əsgər bəyin doğma bacısıdır və əsər boyu müsbət planda işlənmişdir. Nişata və onun qəzəllərinə aşıq olsa da, qardaşı öz planlarını həyata keçirmək üçün onu fikrini nəzərə almadan Şükür bəyə ərə verir, bir sözlə siyasi nikaha əl atır. Bu addım Gülbədən bəyimin (Şəbnəm bəyimin bacısı – A.B.) yoldaşı, osmanlının Şirvan sarayındakı nümayəndəsi Ehsan bəyin də ürəyincə olur. Bu hissəsində biz qadın hüquqsuzluğu məsələsini də görürük. Şükür bəy Əsgər bəy üçün düşmənə qarşı yönəldilə bilinəcək güclü silah idi.

Şəbnəm bəyimlə bacısı Gülbədən əks xarakterli insanlar kimi göstərilir. Şəbnəm bəyim açıq fikirli, əlisilahlı, at belində gəzən, yeri gələndə sözünü deməyi bacaran güclü bir qadın kimi xarakterizə olunur. Nişata sevgisini hərəkətləri, ifadələri ilə hiss etdirsə də, şair aralarında böyük sinfi ayrılıq-seçkililiyin mövcudluğunu dərk edərək, ona qarşılıq verməmişdir. Şəbnəm bəyim qardaşının vətəni yadellilərdən qorumaq planına inanaraq Ağsunun azad edilməsində özü kimi mərd qızları ətrafına toplayaraq yaxından iştirak etmişdi.

Romanda diqqətləri üzərinə cəlb edən xətlərdən biri də Nişat-Maró xəttidir. Sənan-Xuraman eşqinə bənzəyən bu sevgidəki əngəlləri görən Nişat hissələrinə hakim kəsilməyi bacarsa da, Maronun bu yolda alışıb yanmaq qərarı qəti idi. Qızın “rüsveyi-cahan” olmaması üçün Nişatın keçirdiyi

daxili təlatümlər, hiss-həyəcanlar olduqca təbii boyalarla qələmə alınmışdır. Maro xaçpərəst olduğundan hər iki gəncin sevgisinə əngəl bir tərəfdən dini ayrı-seçkilik (Maro xaçpərəst idi – A.B.), millət ayrılığı göstərilə də, digər tərəfdən Nişatın dul, Maronun isə yazıcının sözləri ilə desək “məsum körpə” olması qeyd olunur.

Dini ayrı-seçkilik məsələsi ilə yanaşı, romanda şiə-sünni məzhəbi məsələsinə də toxunulur. Kəbutərin doğum anında başı üzərində dayanan qadınların aid olduqları məzhəbin müqəddəslərini köməyə səsləməsi dövrün ruhunun olduğu kimi çatdırılmasına xidmət edir. Əsərin son hissəsində Şəbnəm bəyimin Salyana gələrək burada yalnız yaşayan Nişatı vətənə qaytarmağa cəhd etməsini görürük. Ancaq Nişat bir zamanlar xainlikdə, xaçpərəsətlərlə əlaqədə ittiham olunduğu Şirvana dönməyib Salyanda qalmağa qərar verir.

“Vətənə qayıt” romanında Nişat Şirvaninin fəaliyyəti daha çox ictimai planda göstərilə də, biz həm də onu vətənpərvər şair kimi görürük. Romanın müəyyən hissələrində şeirləri həm şairin öz dilindən, həm də başqa obrazların dilindən səslənir. Bu da şairin öz şeirləri ilə Şirvan mühitində sevlənməsini bir daha təsdiq edir. Şeir, sənət aləminə marağı hələ erkən yaşlarından başlayır; çətin ailə dolanışığına baxmayaraq, şeir yazmağın qaydalarını öyrənmişdir.

Nişat Şirvani ilə bağlı tarixi məlumatlar az olduğundan yazıçı romanı onun şeirlərini təhlil etmək üzərində qurmuşdur. Həmin şeirlər cümlələr vasitəsilə bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Qəzəllərin məqtə beytində Nişat təxəllüsünün

işlədilməsi həmin şeirlərin şairə məxsusluğunu təmin etmişdir. Nişatın tərza qızına (xristian qızına) vurulması, Salyana köçməsi, orada qamışdan tikilmiş komacıqda yaşaması və s. şeirlərində olduğu kimi, romanda da öz əksini tapmışdır. İctimai məzmunlu şeirlərində mövcud dövrdən şikayət motivlərini, sənətkara, şeirə, nəzmə qiymət verilmədiyini də görürük.

*Gövhəri-nəzmin, Nişat, eyləmə hər yerdə sərf,
Bir belə bazarda, kim sənə qiymət verür? [55, s.213].*

Hakim təbəqə tərəfindən qiymətləndirilməsə də, xalq öz şairini sevib onu rəğbətlə qarşılayırdı. Əsərdə Ağamirzə Səlyani Nişat şeirlərinin heyranı kimi təqdim edilir. Həmçinin Nişat şeirlərinə, daha çox da qəzəllərinə onlarla şairin nəzirə yazdığı, eləcə də digərləri tərəfindən yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin öyrənildiyi bildirilir.

Trilogiyaya daxil olan “Aləmdə səsim var mənim” ilk əsərlə müqayisədə daha uğurlu alınır və yazıçının məşhurlaşmasına səbəb olur. Görünür, burada əsərin baş qəhrəmanının da müəyyən rolu olmuşdur. Nişat Şirvaniyə nisbətən, Seyid Əzim ədəbiyyat tariximizdə daha çox yeri olan simalardandır. Müəllif əsəri öncə “Məhəbbət günahdırmı?” adlandırırsa da, bu ad sonra dəyişilərək S.Ə.Şirvaninin məşhur misrasına uyğun olaraq “Aləmdə səsim var mənim” adlanmışdır. Yazıçı ömrü məşəqqətli keçən Seyid Əzimin həyatı fonunda Şirvan mühitinin hadisələrini təsvir edir. Roman haqqında fikir söyləyən tənqidçi, akad. Məmməd Arif əsərin maraqla oxunduğunu və bəzi məziy-

yətlərini qeyd etsə də, iradlarını çatdırır: *“Əzizə Cəfərzadənin “Aləmdə səsım var mənım” romanı maraqla oxunur. Dövrün havasını, keçmiş Şamaxını, onun bir sıra etnoqrafik xüsusiyyət və cizgilərini əks etdirən təsvirlər qənaətbəxşdir. Hacı Seyid Əzimin tərcümeyi-halına aid faktlar da maraqla verilmişdir. Bununla belə, romanı oxuyub qurtardıqdan sonra bizə elə gəlir ki, böyük şair haqqında bilib eşitdiklərimizə az şey əlavə olunur, maarifpərvər şairin bədii surəti bütün əzəməti ilə romanın səhifələrində canlanmur, bizi irəli çağırmur”* [109, s.84]. Akad. M.Arifin bu tənqidində bütün tarixi romanlar üçün deyil-miş nəzəri prinsiplər vardır. Bu prinsiplərin əsasında tarixi şəxsiyyətə və hadisələrə özünəməxsus yanaşma durur. Yəni yazıçı heç də ədəbi şəxsiyyətin tərcümeyi-halını olduğu kimi təsvir etməməli, həyatının ən önəmli, yadda qalan detallarını verməlidir. Elə təsvir etməlidir ki, yadda qalsın. Şairin tərcümeyi-halına, bilmədiyimiz həyatına yeni ştrixlər əlavə etsin. Ə.Cəfərzadə də *“Aləmdə səsım var mənım”* əsərində buna nail olmağa çalışır. Fikrimizcə, romana yanaşmasında şair R.Rza tarixi romanlar üçün bir nəzəri prinsipi düzgün müəyyənləşdirir. Bədii əsərin tarixi olduğu kimi təkrarlamasını lüzumsuz hesab edən şair yazır: *“Olsun ki, Seyid Əzimin bir bioqrafı sənədlər əsasında isbat edər ki, şair bu və ya başqa sözləri eyni ilə deməmişdir, onu əhatə edən adamlar arasında bu adda, bu hərəkətdə adam olmamışdır.*

Belə iradları mümkün, lakin bədii əsərə qiymət vermək baxımından əsassız hesab edirəm” [120, s.184]. R.Rza tamamilə haqlıdır, yazıçı bu romanda da bədii təxəyyüldən geniş istifadə etmiş, bir çox bədii obrazlar yaratmışdır. Alış, Sona, Tərən, Molla Qurbanqulu kimi obrazların tarixdə olub-

olmaması barədə fikir yürütmək özü belə düzgün deyil. Bu obrazlar tarixi gerçəkliyə söykənməsə belə, əsərdə özlərinin düşüncəsi, fəaliyyəti ilə dövrün xarakterinin verilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, Sona obrazının romandakı funksiyası böyükdür. O, çətin günlər görmüş, əzablı yollar-dan keçmiş, özünəməxsus bir tale yaşamışdır. Obrazın traktovkasında müəyyən sentimentalizm elementləri olsa da, onun simasında qadının həya, ismət pərdəsini qoruyub saxlaya bilir.

Əsərdə zəngin təbiətli Şirvan mühiti, onun ticarət yolları üzərində yerləşməsi, məşhur bazarlarında xarici tacirlərlərin sıx olması, Şamaxı ipəyinin, rəngarəng xalçalarının xarici ölkələrə aparılması, bu diyarın şeir-sənət mərkəzi olmasını lakonik şəkildə əks etdirir. Əlli ildə üç dəfə baş verən zəlzələnin şəhərə vurduğu zərər dövrün canlandırılması üçün tarixi gerçəkliyə söykənir. Doğma diyarın zamanla yadellilərin hücumlarına məruz qalması vəziyyətin ürəkaçan olmadığını şərtləndirir. Əsərdə maarifpərvər insanlarla xudbin, cahil insanların qarşı-qarşıya durduğu bir zamanın obrazı yaradılır. Bu iki cəbhənin birinci tərəfini Qapaqlı (əsl adı Hacı Əsəd idi), Molla Qurbanqulu, ikinci tərəfini isə S.Ə.Şirvani, Mahmud ağa, Tərən, Cin Cavad təmsil edirdi. Hər iki qütbün qarşılaşması əsərin bədii konfliktini təşkil edir.

Mövcud dövrdə Qapaqlı, Molla Qurbanqulu, Alış kimilərin meydana at oynatmaqları üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Əsər boyu bu obrazların simasında xudbinlik, fərdiyyətçilik, öz mənafeyini güdmə halları ilə tez-tez qarşılaşırıq [16, s.324].

Seyid Əzim romanda qaranlıqda işıq saçan maarifpərvər bir ziyalı, həyatını xalqına sərf edən bir obraz kimi təqdim edilir. Şərqin bir çox tanınmış elm mərkəzlərində Nəcəfdə, Bağdadda, Şamda təhsil alan, bir çox yerləri gəzərək millətin özünüdərk, özünütərbiyə probleminin həll olunmasında məktəbin, maariflənmənin xüsusi rolu olduğunu dərk edir və Şamaxıda dünyəvi elmlərin tədris olunduğu ilk məktəbi açmağa nail olur. Bir çox çətinliklər, ianə toplamaq hesabına başa gələn və on altı il fəaliyyət göstərən bu məktəbdə dövrün tanınmış maarifçiləri Çernyayevski, Zaxarov dərs demişdir. Buna görə də məktəblərin açılmasını zəruri hal hesab etmiş və şəhər məktəbində işləməklə yanaşı öz məktəbini də dostlarından ianə toplamaq hesabına çətinliklə də olsa açdırmışdı. O, oğlanlarla yanaşı qızların da təhsil almasına kömək etmiş, Sonanın yetim qalmış qızının təhsil almasında vasitəçi olmuşdu.

Seyid Əzim əsərdə şəxsi və ictimai qayğıları olan bir obraz kimi verilir. Əsrlərlə millətin beyninə yeridilən sünni-şii məzhəb ayrı-seçkiliyini aradan qaldırmaq, onun lüzumsuz olduğunu və hər kəsin Allah qarşısında bir olduğunu göstərmək üçün övladlarının həyatını təhlükəyə ataraq onların adını Ayişə, Ömər və Osman qoyması da buradan irəli gəlirdi. Bütün bunlar xalqı cəhalətdə saxlamaq istəyən mollalar, abidlər tərəfindən yaxşı qarşılanmırdı. Onlar Seyidi kafir kimi təqdim etməklə onu xalqın gözündən düşürmək niyyətində idilər. Əslində Seyid Əzim ilk təhsilini mollaxanada alan, ərəb-fars dillərini mükəmməl bilən, dindar biri olmuşdu. Sadəcə şeirlərində, xüsusən də həcvlərində Nəsimi kimi haqq aşiqi olan şair mollaların

riyakarlığını, onların din pərdəsi altında yatan əsl sifətlərini açıb göstərmək, xalqı maarifləndirərək qəflət yuxusundan oyatmaq istəyir. Şairin bu istəyinin sonralar onun xələfləri, xüsusən də Nizami “Xəmsə”-sini hədiyyə etdiyi Mirzə Ələkbər Sabir tərəfindən əməl edildiyinə dair müəyyən ştrixlər var [16, s.324].

Romanda XIX əsrin 60-cı illərində fəaliyyət göstərən “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisinin mahiyyəti, fəaliyyət dairəsi haqqında məlumat dövrün ədəbi mənzərəsini tamamlayır. Ədəbi məclis gənc şair Məhəmməd Səfanın evində təşkil olunduğundan belə adlandırılırdı. Lakin yarandığı gündən etibarən şöhrəti hər tərəfə yayılan bu ədəbi məclis də təqiblərə və təzyiqlərə məruz qalmış, burada icra olunan işlər fərqli tərəflərə yozulmuşdu. Halbuki, burda şeir, muğam gecələri təşkil olunmuş, ziyalılar bir araya gələrək xalqın maariflənməsi, tərəqqisi üçün lazım olan vacib məsələləri məşvərət etmişdilər [16, s.324]. Romanın sonuncu hissəsində şairin məşhur bəndi bir daha xatırlanmışdır:

*Mövti-cismani ilə sanma mənim ölməyimi,
Seyyida, ölmənəm, aləmdə səsim var mənim* [28, s.426].

Yazıçı romandakı hadisələri xüsusi istedadı ilə o qədər inandırıcı qələmə almışdır ki, bədii təxəyyülə əsaslandığı hissələr də bir gerçəklik kimi qəbul olunmuş, hətta yazıçının istifadə etdiyi mənbələrlə tanış olmaq istəmişdilər.

Əsərin ikinci məziyyəti müəllifin qələmə aldığı dövrə, xalqın məişətinə yaxından bələd olmasıdır. Yazıçının özü-nün bu mühitdə böyüməsi, adət-ənənələrə, xalqın keçmişi-

nə aid tarixi mənbələri oxuması, etnoqrafik detalların təsvirində inandırıcılığı təmin etmişdir. Bununla da yazıçı dövrün ruhunu tuta bilmiş, ab-havasını yaratmışdır. Bunu nəzərdə tutan şair Rəsul Rza yazırdı: *“Kitabı vərəqlədikcə bir zamanlar gördüyümüz məişət adət-ənənələri, insan xarakterləri, faktlar düzümü illərin uzaqlığından, xatirələr toranından aşkarlanan fotosəkillər kimi yavaş-yavaş gözüümüzdə görünməşir. Bu vərəqlərdə az məlum olan və məlum olmayan, idraki əhəmiyyətli faktlar, cəmiyyəti, o dövrün insanlarını xarakterizə edən detallar az deyil”* [120, s.178]. Ə.Cəfərzadənin tarixi həqiqəti aydınlaşdırmaq üçün etnoqrafik məlumat verməsi, folklordan nümunələr gətirməsi xalq arasında yayılmış dini etiqad və inanclar haqqında məlumatlara geniş yer verir. Trilogiyanın məziyyətləri ilə yanaşı, bəzi qüsurları da var ki, zaman-zaman ədəbi tənqid bunu qeyd etmişdir. Prof. N.Qəhrəmanlı bunu nəzərdə tutaraq yazır: *“Lakin diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, trilogiyada xalq və mədəniyyətin taleyi məsələsi çox yaxşı işıqlandırılsa da, böyük nəsilərə nümunə ola biləcək şəxsiyyət ideali zəifdir. Odur ki, trilogiyanın hər bir hissəsi şəxsiyyət romanından daha çox, hadisə və vəziyyətlər romanına çevrilmişdir”* [102, s.155].

Trilogiyaya daxil olan “Yad et məni” romanında hadisələr Rusiya və Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində ictimai fikrin tərəqqi etdiyi bir dövrdə cərəyan edir. Əsərin əsas qəhrəmanı A.Səhhətin həyatı və fəaliyyəti kontekstində dövrün Şirvan mühiti də dolğun şəkildə əks olunur. Romanda A.Səhhətin M.Ə.Sabir və M.Hadi ilə yaxın dostluq əlaqələrinə də yer verilir. Müəllif hər üç dostun düşüncəsini əks etdirməklə maarifin zəruriliyi məsələsini

ortaya qoyur. A.Səhhətlə M.Ə.Sabir bu məsələyə yüksək həssaslıqla yanaşmış, cəmiyyətin mövcud durumu ilə bağlı təhlillər apararaq, xalqın xeyrinə müəyyən tədbirlər görmüşdülər [16, s.324].

Müəllif A.Səhhət obrazına üç prizmadan yanaşır; şair, tərcüməçi və həkim. Məlumdur ki, A.Səhhət əvvəlcə Məşhəd şəhərinə ruhani olmaq üçün getmiş, daha sonra Tehrandə “Mədrəseyi-Nizamiyyəyi Nəsryyə”də tibb təhsili alır. Lakin onun əldə etdiyi diplom Rusiya deyil, Firəng diplomu hesab edildiyindən o, həkim olaraq çalışa bilməmişdir [56, s.11]. Daha sonra biz onun şairlik və tərcüməçilik fəaliyyəti ilə tanış oluruq. A.Səhhət mütərəqqi fikirli, dostluqda sadıq, vətən övladlarına sevgi bəsləyən ziyalı kimi təqdim olunur. Prof. Y.Axundlu trilogiyanın üçüncü romanını əvvəlki iki romandan fərqləndirərək yazır: *“Yad et məni” xarakterlər romanı olmaqdan daha çox hadisələr romanıdır. Müəllif burada hadisələrin xronolojisini gözləməyə daha artıq diqqət yetirmişdir. Ona görə də, hadisələr bir-birinin ardınca düzülür. Əlbəttə, hadisələrin gedişi romanın əsas surətlərinin xarakterinə müəyyən təsir göstərir, onları hərəkətə, fəaliyyətə çağırır. Bununla belə, yazıçı xarakterlərin inkişafından daha çox hadisələri canlandırmışdır*” [5, s.112].

“Yad et məni” romanında hadisələr, əsasən A.Səhhət ilə M.Ə.Sabir və M.Hadi əhatəsində cərəyan etmişdir. “Təzə şeir necə olmalıdır” məsələsi üzərində düşünən A.Səhhət şeirin ana dilində olması ilə yanaşı dilinin aydın və anlaşılıqlı olmasının tərəfdarı kimi çıxış edir. Ədiblərin dövrün mətbu orqanları ilə sıx əməkdaşlığı məsələsinə toxunularaq qəzet və jurnalların xalqın həyatında zəruri amil olduğu bildirilir.

1905-ci ildə Sabirin “Beynəmiləl” şeirinin “Həyat” qəzetində nəşr olunduğu qeyd olunur. Əsərin digər hissəsində “Hophop”, “Əbunəsr Şeybani” imzalı satiraları ilə məşhur olan Sabirin ədəbi məclislərin birində şeir deməsini, şeirdə elmin fəzilətindən danışaraq insanları elm öyrənməyə səsləməsini görürük [56, s.132].

Romanda bir çox tarixi şəxsiyyətlərin obrazı da vardır ki, bu da əsərin tarixə bağlılığını artırır. Çünki tarixi şəxsiyyətlər həm də mütərəqqi ideyaların daşıyıcısı olur. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas f.e.d., prof. Təyyar Salamov oğlu yazır: *“Tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazının sənət dili ilə yenidən canlandırılması keçmiş epoxanın açılmamış “sirlər”inin üzə çıxarılmasına, tarixi dövr haqqında müasir oxucunun bilik və məlumat dairəsinə, milli yaddaşın möhkəmlənməsinə ciddi təkan verir”* [123, s.204]. Tədqiqatçı bu fikrində haqlıdır; ona görə ki, tarixi şəxsiyyətlər həm də xalqın milli tarixi yaddaşını özündə yaşadır. Məhz bu baxımdan tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını yaratmaq zəruri məsələlərdən biridir.

Trilogiyada hadisələr sistemli şəkildə bir-birini tamamlayır. 1902-ci il zəlzələsindən sonra elin fəryadı, 1905-ci il hadisələrinin insanların fikirlərinə təsiri, eləcə də siyasi sistemdəki qarışıqlıq öz əksini tapır. Rusiyadakı 1905-ci il inqilabı, çarın manifest imzalaması, söz və mətbuat azadlığı verməsi Azərbaycanda inqilabi ideyaların yayılmasına bir təkan vermişdir. Artıq xalqda zülmün yox olacağına, söz və mətbuat azadlığının veriləcəyinə ümid hissəsinin oyanması ilə yanaşı, dövrün ziyalıları tərəfindən maarif sahəsində uğurlu addımlar atılmağa başlayır. M.Ə.Sabir də yeniliklərin cəmiyyətdə müsbət yöndə dəyişikliklər edəcəyinə

inanırdı. Artıq H.B.Zərdabinin başlatdığı “Əkinçi”nin (1875) yeni varisləri intişar edirdi. Dövrün digər mühüm hadisəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalının (1906) dərc olunması olur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə yanaşı, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Füyuzat”, “Bəhlul” jurnallarının “Həyat”, “İrşad”, “Təkamül” qəzetlərinin adlarının çəkilməsi zamanın ruhunu vermək üçün bir vasitə olur. Dövrün maarifçi, tərəqqipərvər insanların təşəbbüsü, ianə və göstərilən tamaşalar hesabına toplanan məbləğə qiraətxana və kitabxana açılmasına nail olunur. Sabirin “Ümid” məktəbi açdırması şairi ruhlandıran bir hadisə kimi vurğulanır. Sabirin sabun satması məsələsinə toxunulur və onun bu fəaliyyətlə məşğul olmasının əsas səbəbi kimi onun insanların zahirən təmizliyinə nail olmaq arzusunda olduğu bildirilir [56, s.68].

Romanda Tiflisdə müqəddəs Nina məktəbində təhsil almış azad fikirli qızların ümumiləşdirilmiş siması kimi Qaratel obrazı yaradılır. Bu obraz vasitəsilə yazıçı cəmiyyətdə müsbət istiqamətə doğru inkişafın başladığını və maarifçi insanların təşəbbüsü ilə qızların da artıq təhsil almaq hüququna malik olduğunu göstərir. Ancaq hələ də yeniliyi qəbul etmək istəməyən köhnə təfəkkürlü insanlar, xüsusən də ruhanilər, “qırmızısaqqal məşədilər” kimi hər vasitə ilə tərəqqiyə mane olmağa çalışan, din pərdəsi altında insanların beyinlərini, fikirlərini basqı altında saxlayanlar da var. Ruhanilər A.Səhhət və Sabirin bəli olması ilə bağlı fikirlər səsləndirərək, cəmiyyətdə onlara mənfi rəy formalaşdırmaq istəyirdilər [56, s.119]. Xatırladaq ki, Babilər 1844-1852-ci illərdə İranda cərəyan etmiş,

ruhanilərin fikirləri ilə uzlaşmayan bir hərəkət olmuşdu. Qaragüruhçuların zaval yetirəcəyindən ehtiyat edərək Qaratel Şamaxını tərk edib müəllimlik fəaliyyətini Bakıda Aleksandrın qız məktəbində davam etdirir. Romanda yazıçı tərəfindən hər üç dostun beynləri təzələmək, ədəbiyyata yenilik gətirmək cəhdləri, maarifçilik görüşləri uğurla verilir. A.Səhhət, M.Ə.Sabir və qismən də M.Hadi obrazları önə çıxarılsa da, yazıçı dövrün digər ziyalılarından – Həsən bəy Zərdabi, Əsgər ağa Gorani, Əhsənül Qəvaid, Nəcəf bəy Vəzirov, Abdulla Şaiq, Firudin bəy Köçərli və b. maarifçilərin fəaliyyətini də izləyir [16, s.325].

Romanın son hissələrində artıq Sabirin xəstə düşdü-yünü, ən çətin anlarında ondan heç vaxt ayrılmayan sadıq dostu A.Səhhət ilə dialoqu, şeirlərini ona əmanət etməsi təsvir olunur. Sabir vəfat edəndə əvvəlcə el arasında belə bir şayiə dolaşır ki, *“kim Sabir Ələkbərin meyiti üstünə getsə kafirdir”* [56, s.200]. Daha sonra bu fikrin əsassız olduğu, onun dəfnində başqa millətlərin ziyalılarından, müəllimlərin iştirak etməsi haqqında detallar verilir [56, s.201]. Bununla yazıçı Sabirin dəfni ətrafında gəzən şaiyələrə düzəliş etməli olur. Sabir vəfat edəndən sonra A.Səhhət ona əmanət olunan şeirləri bir araya toplayaraq müəllifinin sağlığında çıxara bilmədiyi *“Hophopnamə”*-ni çətinliklə də olsa nəşr etdirə bilir. Qeyd edək ki, *“Hophopnamə”*dəki şəkillərin müəllifliyi Əzim Əzimzadəyə məxsusdur [56, s.234]. Əsərin sonunda vəfat edən A.Səhhətin qəbrinin yaxınları tərəfindən ziyarət edilməsi və müəllifin üç şairdən bəhs edən trilogiyasının yekunlaşdığını elan etməsi ilə tamamlanması bədii süjetə daxil olmadığından əlavə kimi görünür.

Ayrılıqda üç dövrü əhatə edən “Şirvan” trilogiyasında həmin dövrlərin ədəbi, siyasi və mədəni mühiti öz əksini tapır. Trilogiyanı qələmə almaqda yazıçının əsas məqsədi Azərbaycanın, xüsusən də Şirvanın qədim tarixi ilə bağlı müfəssəl məlumat vermək, dövrün ictimai ziddiyyətlərini və mühiti real şəkildə çatdırmaq olmuşdur. Trilogiyada Şirvan adət-ənənələri, şirvanlıların xüsusi kaloritə malik danışiq tərzləri əks olunur ki, bu da yazıçının həmin mühitə dərindən bələd olmasından irəli gəlir [16, s.325]. Nəşr olunduqdan sonra böyük rəğbətlə qarşılanan trilogiya haqqında tənqidçi A.Hüseynov bu əsərlərdə keçmiş həyat tərzinin təsvirinin müsbət tərəflərini görür: *“Bu romanlarda (“Şirvan” trilogiyasına daxil olan romanlar nəzərdə tutulur-A.B.), doğrudan da, müəllifin xalqımızın keçmiş həyatına bələdliyi hiss olunur, onlarda yaşayış tərzimiz, adət-ənənələrimiz real boyalarla verilir, milli psixologiyamızı açmağa cəhd edilir, tarixi faktlara sədaqət əsasən gözlənilir. Bütün bunlar şəksizdir”* [91; s.205]. Ədəbiyyatşünas B.Əsgərov da bu fikirdədir ki: *“Yazıçının xalqın həyat tərzinə, məişətinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olması, etnoqrafik detalların, təfərrüatların tutarlılığı, əlvanlığı hər üç romanın oxunaqlılığını artırır”* [76, s.156].

“Yad et məni” romanı ilə Ə.Cəfərzadənin trilogiyası bitsə də, buraya daxil olan mövzuları davam edir. Yəni həm Şirvan mühiti, həm də ədəbi şəxsiyyətlərin obrazı yazıçının “Sabir” romanında da davam edir. Bu cəhətdən ədəbiyyatşünas, prof. N.Qəhrəmanlı trilogiya fikrini o qədər də məqbul görmür və bu fikri şərti hesab edir. Ona görə ki: *“Şirvan” trilogiyasını ancaq şərti olaraq trilogiya adlandırmaq*

mümkündür. Çünki “Eldən-elə” romanı, “Sabir” ədəbi-tarixi bioqrafiyası (onu da roman adlandırmaq olar), “Gülüstandan öncə” kimi romanlar “Şirvan” tarixi romanlar sırasını ardıcıl, məqsədyönlü ədəbi-tarixi silsiləyə çevirir [102, s.179]. Fikrimizcə, N.Qəhrəmanlının fikrində müəyyən bir həqiqət var. Bu mənada “Sabir” (1989) romanını da trilogiyanın davamı hesab etmək olar. Lakin “Eldən elə” romanını buraya daxil etmək düzgün olmazdı. Çünki burada bu dörd roman üçün birləşdirici xətt pozulur; həm zaman, həm də ədəbi şəxsiyyət baxımından “Eldən elə” romanı bu mövzunun məntiqi davamı olaraq səslənmir. Əslində Sabir obrazına yazıcının daha əvvəl yazdığı “Aləmdə səsim var mənim” (1972) və “Yad et məni” (1980) romanlarında epizodik şəkildə rast gəlirik. Bu mənada, yazıçı “Sabir” romanı ilə Şamaxı ədəbi mühitini və bir-birinə yaxın zamanların ədəbi şəxsiyyətlər mövzusunun tamamlamış olur. Tənqidçi, prof. T.Əlişanoğlu da bu fikirdədir ki: “1989-cu ildə çapdan çıxmış “Ağlar-güləyən Sabir” (roman “Sabir” adı ilə çap olunmuşdur-A.B.) romanını da buraya (trilogiyaya-A.B.) əlavə etməklə, bu, milli ziyalı şair obrazları - Seyid Əzim Şirvani, Nişat Şirvani, Abbas Səhhət və Mirzə Ələkbər Sabirin simasında iki yüz il ərzində Azərbaycanda gəlişən tarixi gerçəkləri, başlıca olaraq bunun dərin zəminini, milli etnoqrafik kontekstini göstərmək, oxucusuna sevdirmək, dünyaya tanımaq cəhdləri idi” [72, s.367].

Sabir haqqında aparılan tədqiqatlardan, əsərlərdən, monoqrafiyalardan sonra roman yazmaq böyük bir cəsarət tələb edirdi. Çünki sovet dövründə Sabir haqqında çox tədqiqatlar aparılmışdı. Lakin trilogiyadan sonra Sabir haqqında əsər yazmamaq da haqsızlıq olardı. Belə ki, Sabir

ədəbi-ictimai fikrimizdə daha parlaq simalardandır. Yazıçının Şamaxıda təşkil olunan “Sabir şeir günləri”ndə iştirakı da bu mövzuda əsər yazmağa maraq oyatmışdır. Sabir ədəbi irsinə dair araşdırmalar, xatirələrdən istifadə roman-da tarixi həqiqətlərin qorunmasına zəmin yaratmışdır. Şairin oğlu Məmmədsəlim Tahirli ilə tanışlıq və Sabir irsinin tədqiqatçısı f.e.d., prof. Abbas Zamanovla yaxından əlaqə romanın qələmə alınması üçün bir zəmin rolunu oynayır. Doğrudur, yazıçı burada xatirələrdən yararlanmışdır, lakin bu heç də əsərin başdan-başa xatirələr əsasında qurulması demək deyil. Yazıçı əsəri aydın, anlaşıqlı bir dildə yazır, hadisələri geniş, əhatəli planda qələmə alır. Bütün bunlar Sabirin yaşadığı ictimai-ədəbi mühitin yazıçıya doğma və yaxın olmasından irəli gəlmişdir.

Roman şairin uşaqlıq, gənclik və ömrünün son günlərində olan bütün mərhələləri əhatə edir. Sabirin mühiti, bu mühidə ona olan münasibət, şeirlərinin mövzu dairəsi, səyahəti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı da daxil olmaqla bir çox mətbu orqanlarla əlaqəsi, ziyalılarla yaxınlığı pedaqoji istiqamətdə atdığı addımları və s. gerçəkliklə əks etdirilir. Əsərin müxtəlif bölümlərdən ibarət olması onun yeknəsək və yorucu olmasının qarşısını alır. İlk qələmə təcrübəsi hesab edilən *“Tutdum orucu irəməzanda”* misraları ilə başlayan hissədə şairin uşaqlıq illəri təsvir olunur [18, s.364]. Ümumiyyətlə, roman bölümlərinin hamısının başlığı Sabirin hər hansı bir şeirindən götürülmüş məşhur misrası ilə başlayır: “Sabira! Torpağa saldı sayə rəna dilbərim”, “Viranə Şamaxıda mənə gənc tapılmaz”, “Molla dayı, etmə şərərət belə”, “Osmanlılar, aldanmayın, allahı seversiz!”,

“Qarışıqdır hələlik millətin istedadı” və s. Trilogiyanın digər əsərlərinə nisbətən bu cür struktur romanın süjet xəttinə bir pərakəndəlik gətirir. Ona görə də, bu əsərdə bədii təxəyyüldən daha çox Sabirin şeirlərindən çıxış edərək hadisələri təsviretmə başlıca yer tutur.

Yazıçı Ələkbərin kiçik yaşlarından başına gələn hadisələri qələmə alır. Hələ orucluğu mahiyyətini tam şəkildə dərk etməyən kiçik Ələkbər ilk dəfə oruc tutaraq sınağa çəkilir. Mollaxanada kiçik yaşlı uşaqların yazı yazması qadağan olunduğu halda, çərəkəyə qane olmayaraq əlinə qələm alıb yazı yazır. Mollaxanadakı mövcud qaydaya əməl etmədiyinə görə mollası tərəfindən əlləri fallaqaya salınaraq döyülmüş uşaq daxili bir sarsıntı keçirmişdir. Qatı dindar şiə atası Məşədi Zeynalabdin oğlunu Əli məddahı, gələcəkdə bir ruhani kimi görmək istəmiş, hətta ona “baladərviş” geyimi də tikdirmişdir. Ələkbərin Əli şəninə söylədiyi mərsiyələrlə fəxr edən ata oğlunun şeir yazmasının əleyhinə çıxmış, şeir dəftərini cırmışdır. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, ədibin ilk qələmə aldığı şeirlərin bir qismi mərsiyə xarakteri daşmışdır. Ancaq gələcək şairin satirik mövzuda şeirlər yazacağı onun ilk qələm təcrübələrində özünü açıq şəkildə büruzə verirdi [18, s.364].

Bir neçə dəfə atası ilə qarşıdurmalar yaşayan şairin evdən getməsi də süjet xəttinə daxil edilir. Şair ziyarət adı ilə Orta Asiyaya və İrana gedərək qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq, dövrün məşhur ziyalıları ilə tanış olur. Bu haqda qeydlərə müasirlərinin Sabirlə bağlı xatirələrində də rast gəlirik [140, s.148].

Yazıçı Sabirin bir şair kimi formalaşması, açıqfikirli

olmasında müəllimi Seyid Əzim Şirvaninin roluna yer verir. Bir müddət Seyid Əzimin açdığı yeni tipli “Üsulicədid” məktəbinə getməsi, atasının işlərinin zəifləməsi ilə əlaqədar məktəbdən ayrılaraq dükanda çalışmaq məcburiyyətində qalması bədii cizgilərlə verilir. Yazdığı misraları çox bəyənən və Nizaminin “Xəmsə”sini: *“Ey mah, bilirəm, fitneyi-dövrən olacaqsan, Ey qaşı hilalım, məhi-taban olacaqsan”* [49, s.11], – misraları ilə hədiyyə edən Seyid Əzim dövrəyə və şagirdinin istedadına yaxından bələdliyini poetik detallarla verir.

Romanda öz əksini tapan hadisələrin sonrakı gedişatından məlum olur ki, Sabir bir müddət Aşqabadda yaşamış, Yaxın Şərqi, Orta Asiya'nın bir sıra şəhərlərində – Buxarada, Məşhəddə, Mərvdə, Səmərqənddə və digər yerlərdə olmuşdur. Atasının ölüm xəbərini alınca anasının fəryad dolu çağırış məktublarına biganə qala bilməyib Şamaxıya dönmüş, burada evlənmiş, daha sonralar Xorasanda yaşamışdır. Qardaşı Əliqulunun ailəsi ilə birgə öz ailəsini də Xorasana böyük ümidlərlə aparən Sabirin burada qazancı çox aşağı olur. Xorasanda Seyid Bədrəddin adlı axundun cənnət-cəhənnəm haqqındakı moizələrini dinləyib, ilk vaxtlarda onu imamı biri hesab edən şair sonra zənnində yanılır. Seyidin dəvəti ilə onun evinə gedərkən rastlaşdığı hadisə Sabiri heyratə salır və şair bir daha xalqa o biri dünyada cənnət vəd edən, ancaq özləri bu dünyada cəhənnətdə yaşayan ruhanilərin riyakarlığının şahidi olur. Seyid Bədrəddinin şərab saxlamasının, içki məclisi düzənlədiyi üstünü açan və onu bədnam edən şairin onsuz da güc-bəla ilə dolanan ailəsi artıq belə bir mühitdə qala

bilməzdi. Şair yenidən Şamaxıya dönmüş, burada dükanda sabun bişirib satmaqla məşğul olmuşdur. A.Şaiq Sabirdən sabun satmağının səbəbini soruşunca o, sualın cavabını özünəməxsus tərzdə açıqlamışdır: *“Bu avam camaatın, heç olmasa, zahirini təmizləyim deyə, gördüyünüz bu sabun dükanını açmışam. Neyləyim ki, bu zalım uşaqları təmizlikdən də qaçırlar”* [49, s.87].

Əsərdə 1859, 1872, 1902-ci illərdə baş vermiş Şamaxı zəlzələləri, xalqın güzəranı, çətinlikləri real boyalarla təsvir edilir: *“İndi isə bir anda, saat 10-11 radələrində, necə deyərlər gündüzün günorta çağı irəliki 1859 və 1872-ci il zəlzələrindən salamat qalan binalar da yerlə yeksan oldu. Bu zaman Sabir dükandaydı... Evəcən necə qaçıb gəldiyini, hansı yollardan, necə keçdiyini sonralar ha çalışırdısa da yadına sala bilmirdi”* [49, s.78]. Şair təmkinini qoruyaraq nəinki öz ailəsinə, eyni zamanda zəlzələdən əziyyət çəkən digər ailələrə yardımçı olmuşdur. Bu haqda qeydlərə şairin böyük qızı Səriyyənin atası ilə bağlı danışdığı *“Xatiratım”* da da rast gəlirik [141, s.232].

Yazıçı Sabir obrazını yaradarkən həm də onun dünya görüşünü ifadə edən yaradıcılığından çıxış edir. Romanda Sabir yaradıcılığının leytmotivinin izahı verilir: *“Bütün bəşəriyyət Sabir üçün əzənlərə və əzilənlərə, işığa və zülmətə, aldananlara, soyğunçuluğa və soyulanlara bölünmüşdü. Sabir işıq, həqiqət, azadlıq, füqərə tərəfdarı idi. Yalnız və yalnız həqiqət-pərəstlər, azadlıqsevənlər cərgəsində dayanmışdı”* [49, s.194]. Məlumdur ki, şairin yaradıcılığının əsasını satirik şeirləri təşkil edir. Bu şeirlərində əsasən nadanlığı, cəhaləti, dini xurafatı, qadın hüquqsuzluğunu, ümumilikdə bütün İslam

dünyasını əhatə edən bəlalaları tənqid atəşinə tuturdu. Akademik İsa Həbibbəyli Sabir yaradıcılığına yüksək dəyər verərək yazır: *“Yaşadığı dövrün Azərbaycan üçün yaratdığı sosial-siyasi çətinlikləri, mənsub olduğu xalqın əksəriyyətinin mədəni və ictimai geriliyindən doğan ciddi problemlər, mövhumat və cəhalət əleyhinə bərk mübarizə, qadın azadlığı məsələsi Sabirin satira yaradıcılığının əsas mövzularını təşkil edir”* [78, s.213-214].

Ömrünün sonunadək Sabirlə A.Səhhət arasında olan qırılmaz dostluq münasibətləri romanda real ştrixlərlə verilir. Ölümündən bir gün qabaq Sabir şeirlərini saxladığı qovluğu etibar edərək təkcə Səhhətə vermiş və ölümündən on il sonra açılmasına, nəşr edilməsinə dair ona and içdirmişdir [140, s.54]. Salman Mümtaz “Sabir haqqında xatirələr” adlı qeydində Sabirlə Səhhət arasındakı sıx dostluq əlaqələrini Sabirin yaş fərqliyi ilə bağlı zarafatyaana: *“– Başda o, yaşda mən!”*, – səmimi cavabı ilə ifadə edir [124, s.8].

Qadın azadlığı məsələsi daim şairi düşündürmüş və onda taleyi öz əlində olmayan qadınlara mərhəmət hissi formalaşmışdır. Qadınların təhsilə cəlb olunmasını mühüm amil hesab edən şair həyat yoldaşının və qızının təhsil almasını istəsə də, yalnız qızının oxumasına nail ola bilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayında (15 avqust 1906-cı il) qadınların təhsilə cəlb olunması müzakirə olunan məsələlərdən biri olmuşdur. Həmçinin bu məqamda şair qurultaya qatılan dövrün qabaqcıl ziyalılarını – Həsən bəy Zərdabının, Mahmud bəyin, Fərhad Ağazadənin, Həbib bəy Mahmudbəyovun,

Üzeyir Hacıbəyovun, Qafur Rəşad Mirzəzadənin, Süleyman Sani Axundovun, Abdulla Şaiqin və eləcə də digərlərinin adlarını qeyd edir [49, s.103]. Əsərdə Şamaxıda ilk qiraətxananın açılmasında Sabirin canfəşanlığı, Mahmudbəy Mahmudbəyovun, Ağəli Nasehin, Hacı İsmayıl Veysovon və b. rolu da təsvir edilir [49, s.114].

Rusiyada 1905-ci ildə baş verən inqilab və daha sonra çarın manifest imzalaması ilə insanlara verilən söz və mətbuat azadlığı Sabiri daha da ruhlandırmış və bu mərhələ onun yaradıcılığında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. "Hophop", "Ağlar-güləyən", "Çuvalduz", "Nizədar", "Əbunəsr Şeybani", "Çayda çapan" və digər imzalarla şeirlərini çap etdirən Sabir gizli imzalar istifadə edərkən də öz dəsti-xətti ilə tanınmışdır. Göründüyü kimi, əsl adını gizli saxlasa da, Sabir tərzı artıq hər kəsə bəlli idi. Onun şeirləri yalnız qəzet və jurnal səhifələrində qalmamış, dildən-dilə dolaşmışdı. Sabirin gizli imzaları və onlardan istifadə etmə səbəblərinə gəlincə, bu haqda müxtəlif fikirlər vardır. Sabirin tədqiqatçısı Məmməd Məmmədov "Sabir: mübahisələr, həqiqətlər" monoqrafiyasında şairin təxminən qırxa yaxın gizli imzasının olduğu və onlardan otuz altısına "Molla Nəsrəddin" səhifələrində rast gəldiyi qənaətinə gəlir [113, s.133]. Gizli imzaların tez-tez dəyişdirilmə səbəblərinə toxunan müəllif bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçıların (C.Xəndan, H.Səmədzadə və b.) fərqli yanaşmalarına da münasibət ifadə edir: *"Təkəsərli imzalar üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, xalq şairi bu imzaları tədqiqatçının güman etdiyi kimi, heç də "mürtəcə ünsürlərin təqibindən" qorunmaq üçün, yaxud bu qəbildən olan digər*

səbəblərlə əlaqədar işlətməmişdir. Sabirin gizli imzalarını belə tez-tez, əsərdən-əsərə dəyişdirməsinin başlıca səbəbini, hər şeydən əvvəl, böyük şairin qarşısına qoyduğu məqsəddə, bu və ya başqa satiranın mövzu və ideya məzmununda axtarmaq lazımdır" [113, s.134]. Bu aspektdə aparılan araşdırmalarda yazıçının gizli imzalarının onun əsərlərinin mövzu və ideya istiqamətləri ilə əlaqəli olması qənaətinə də rast gəlinir.

Sabirin Şamaxıda "Ümid" adlı yeni tipli məktəb açmaq cəhdləri romanın süjet xəttində müəyyən yer tutur. Məktəbin açılması ilə şair qaranlıq dünyaya işıq gətirməyi düşünürdü. Bununla yazıçı zamanında maarifin cəmiyyətə gətirdiyi mesajları bədii detallarla vermək istəmişdir. Xalqın gözünün açılmasına razı olmayan, onu daim din pərdəsi adı altında "Allah xofu" ilə kölə halında saxlayan ruhanilərin Sabirə iftiralər atması şairin hansı şərtlər altında yaşadığının sübutu kimi səslənir. Qoçular isə onun qarşısını kəsərək hərbə-zorba gəlmişdilər. Bütün Şamaxıda məşhurlaşan bu məktəb təəssüf ki, daha çox maddi çətinliklər səbəbi ilə bağlanmışdır.

Şamaxıda ona olan basqılar artınca şair doğma diyarını tərk etmək məcburiyyətində qalır. Bu məqamda yazıçı Sabirlə bağlı daha bir tarixi gerçəkliyə toxunur. Belə ki, S.Qənizadənin köməyi ilə Qori Müəllimlər Seminariyasına müəllim düzəlmək şansının olduğunu bilincə, Bakıya gəlmiş və Şeyxülislam idarəsindən müəllim işləyə biləcəyinə dair sənəd (attestat –A.B.) almışdır. Lakin bu məsələ alınmamış, şair bir müddət Bakıda mətbəələrdə çalışmalı olmuşdur. Bu haqda daha geniş məlumat S.Qənizadənin "Sabir haqqında kiçik bir xatirə"sində rast gəlinir [140, s.26].

Ancaq Bakıda da həyat onun üzünə gülməmişdir. “Zənbur” jurnalının, “Günəş” və “Həqiqət” qəzetlərinin redaksiyasında çalışsa da, səhhəti ilə əlaqədar işdən ayrılmış, Balaxanıda fəaliyyət göstərən məktəbdə müəllim vəzifəsində işləmişdir. Balaxanı neft mədənlərində çalışan fəhlələrin “Nur” kitabxanasının fəal üzvü olmuşdur. Fəhlələrlə yaxından ünsiyyətdə olan şair onların ağır güzaranını ürək ağrısı ilə tərənnüm etmişdir. Əsərin “Fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan?” başlıqlı hissəsində gündəlik ruzisini əldə etmək üçün hər cür işi görməyə razı olan fəhlələrin, xüsusən, “həmşəri hambalların” vəziyyəti öz əksini tapmışdır [18, s.367].

Yazıcının Sabirin işlədiyi məktəbdə hər kəsin sevimlisinə çevrilməsinə rəğmən, məktəbin direktoru Əhməd Kamalla bir neçə dəfə qarşıdurma yaşaması məsələsinə toxunması tarixi reallığa uyğundur. Şairin anonim hədə-qorxu məzmunlu məktublar alması da bu gerçəkliklər arasındadır. “Qanlıköynək” imzalı bir məktubda ondan işlədiyi məktəbi tərk etməsi tələb olunurdu. Bu xəbəri bilən şairin Bakıdakı dostları ona görə narahatlıq keçirmişdi. Bu məqamda Baxış Əhmədovun adını qeyd etmək yerinə düşərdi. O, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin tapşırığı ilə Sabirin işlədiyi Balaxanı məktəbində maliyyə və eləcə də digər işlərə baxan ziyalı idi. Baxış Əhmədov hiss etdirmədən Sabiri tək qoymamağa çalışırdı. İlk baxışdan bütün bunlar şairi heyrtləndirib sarsıtsa da, ancaq o, cəsarətlə “Günəş” qəzetinin 1910-cu il 3 noyabr tarixli sayında taziyanəsi ilə həmin məktuba cavab vermişdir:

*Saxta bir xətti-xam ilə mənə kağız yazıb,
Ey məni təhdid edən min dürlü təkidat ilə!
Beylə “Xortdan gəldi, dur qaç!” sözlərin get tiftlə de!
Zatını Sabir tanırkən – qorxmaz ovhamat ilə [49, s.207].*

Romanda “Qanlıköynəy”in Əhməd Kamal olduğuna işarə olsa da, bu haqda da tədqiqatlarda fərqli fikirlər söylənilir. Belə ki, Məmməd Məmmədovun yanaşmasınca gizli məktubu yazan həmin şəxs Həşimbəy Vəzirov olmuşdur. Qeyd edək ki, Sabir bir müddət H.Vəzirovun “Səda” qəzetində çalışmış, daha sonra maaşı kəsildiyindən oranı tərk etmiş, Orucov qardaşlarının mətbəsinə işləmişdir ki, bu da H.Vəzirovlə münasibətlərinin daha da soyuqlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu haqda qeydlərə romanda da rast gəlinir [49, s.206].

Ağır xəstəlikdən (qaraciyər serrozu – A.B.) əzab çəkdiyi illərdə dövrün tanınmış ədiblərindən C.Məmmədquluzadə və həyat yoldaşı Həmidə xanım, habelə dostu Səhhət şairə çox böyük dəstək olmuşdu. Şairin C.Məmmədquluzadə ilə dostluğuna gəlincə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlıq sahəsində tale onları bir-birinə yaxın silahdaş etmişdir. C.Məmmədquluzadə ilə Sabiri bir amal birləşdirirdi: zülm və istibdada, dini mövhumata, geriliyə qarşı mübarizə aparmaq, xalqı maarifləndirmək. Xəstəliyi ilə əlaqədar Tiflisdə müalicə aldığı müddətdə şair əhval-ruhiyyədən düşməmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının mətbəsinə işçilərə yaxından kömək etmişdir. Burada da hər kəsin sevimlisinə çevrilən şair qələminə sarılaraq yeni şeirlər yazmağı davam etmişdir. C.Məmmədquluzadə və onun yoldaşı

Həmidə xanım şairin rahatlığı və sağlması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər [18, s. 367]. Şair dostu A.Səhhətə məktubunda *“Cəlil və Həmidə xanım cənablarından çox razıyam. Bilmirsən mənə nə qədər ehtiram edirlər! Bu neçə müddətdə təmam məxaricimi və zəhəmatını mütləhəmmil olmuşlar. Məni mehmanxana ya xəstəxanada yatmağa razı olmadılar, öz evlərində mənzil vermişlər”* [113, s.166] , – deyər yazırdı.

Tiflisdə cərrahi müdaxiləyə razı olmayan Sabir Şamaxıya dönsə də, vəziyyəti daha da ağırlaşmış, bu səfər dostu A.Səhhətin yardımını ilə Bakıya aparılmışdır. *“İstəmə ölməyi mən, leyk qaçır məndən acəl, Gör nə bədbəxtəm acəldən də gərək naz çəkəm”* [49, s.179], – deyən şairin həmin misralarında artıq sağalmaz xəstəliyin əlindən usandığı bəlli olur. Təəssüf ki, ianə toplanılsa da, hər şey artıq gec olduğundan şair Şamaxıya qaytarılmış və bir neçə gündən sonra gözlərini əbədi yummuşdur.

Sabirin dəfni ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Belə fərz olunurdu ki, məhəllə mollası əhəlinin Sabirin dəfninə getməsini yasaq etmiş, gedəcək şəxsləri kafir adlandıracağını bildirmişdi. Yalnız Şamaxının yaşlı xəlifəsinin bu işə qol qoymasından sonra dəfn mərasimi baş tutmuş və böyük bir kütlə axışb getmişdir. Bu fikrə eynilə əsərdə də rast gəlirik [49, s.224]. Sabirin qardaşı oğlu Zeynalabdin Tahirzadə əmisi ilə bağlı xatirələrində onun dəfni ilə əlaqəli məsələyə toxunmuş, bəzi fikirlərin yanlış olduğunu qeyd etmişdir: *“Bəzi müəlliflər yazırlar ki, guya Şamaxı camaatı Sabiri ehtiramla dəfn etməmişdir... Əmim böyük ehtiramla dəfn edildi... Sonra biz eşitdik ki, əmim ölənin günü Hacı Şeyx Həbib deyibmiş ki, “kim Sabirin ölüsünün üstünə getsə*

kafirdir". Ancaq o, bu sözü aşkarda deyil, gizlində demişdi" [141, s.268].

Beləliklə, Ə.Cəfərzadənin "Şirvan" trilogiyası və buraya daxil olan "Sabir" romanı Şirvan mühitinin bir neçə yüzillik bədii mənzərəsini yaratmışdır. Bu silsilə üzərində aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, müəllif dövrün hadisə və xarakterlərini yaradarkən tarixiliyə və bədii təxəyyülün sintezinə üstünlük vermişdir. Bu əsərlərdə işlənilmiş tarixi və bədii obrazlar gerçəklik aspektindən uğurla işlənilmiş, tarixi həqiqətlər yazıçı təxəyyülü ilə müvəffəqiyyətlə tamamlanmışdır. Yazıçı qələmə aldığı dövrün xarakterini, ədəbi şəxsiyyətlərinin obrazını yaradarkən tarixi yaddaşa bədii təxəyyülün qovuşuğundan istifadə etmişdir. "Şirvan" trilogiyası ilə bağlı əldə olunmuş nəticələr "Əzizə Cəfərzadə romanlarında Şirvan mühiti" adlı məqalədə öz əksini tapmışdır [16, s.320-328].

2.2. Müxtəlif tarixi hadisələrin sosial, bədii dərkə problemi

Ə.Cəfərzadə tarixi romanları janr-struktur baxımından zəngin və çoxçeşidli olduğu kimi, mövzu, problematika baxımından da müxtəlifdir. Onun tarixi romanlarında bioqrafik, etnoqrafik və tarixi aspekt üstünlük təşkil edir. Ədəbiyyatşünas N.Qəhrəmanlı 60-70-ci illər tarixi romanını təhlil edərkən belə bir doğru qənaətə gəlir: *"Janr baxımından 60-cı illərdə miniatür povest, 70-80-ci illərdə tarixi roman güclü yüksəliş keçir. Tarixi roman xüsusən geniş spektrli hadisə olub*

tarixi bioqrafik (M.İsmayilov, Ə.Nicat və b.), tarixi etnoqrafik (M.Süleymanlı, Ə.Cəfərzadə), tarixi-fəlsəfi (İ.Hüseynov) və s. bölgüləri əhatə etdi" [102, s.110]. Deyə bilərik ki, tarixi roman janrının struktur cəhətdən zənginləşdirilməsində Ə.Cəfərzadənin bir yazıçı kimi rolu böyük olmuşdur. Onun yaradıcılığında tarixi roman janrı N.Qəhrəmanlının göstərdiyi kimi təkcə "tarixi-etnoqrafik" deyil, həm də bioqrafik aspektdə inkişaf edir. Bəzən isə Ə.Cəfərzadə romanlarında tarixi roman janrının müxtəlif növlərini əhatə edən məzmunu rast gəlmək olur. Y.Axundlunun yazdığı kimi: *"Müasir tarixi romanda daha çox xalqın keçmişinin əlamətdar hadisələri, dönüm dövrləri, xalqın taleyində mühüm rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlər təsvir olunur. Yazıçı çalışmalıdır ki, tarixi romanda qələmə aldığı dövrün ruhu saxlanılsın, tarixi inkişafın qanunauyğunluqları gözlənilsin, mahiyyəti təhrif olunmasın"* [5, s.11].

Ə.Cəfərzadənin tarixə müraciəti səbəbsiz deyildi. Ən əsas məqsəd bəzən tarixçilərin cürət edib açə bilmədiyi sirləri aşkara çıxarmaq, bədii təxəyyülün yardımını ilə ədəbi priyomlardan istifadə edərək xalqın tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq tutmaq idi. Müsahibələrinin birində həm özünün, həm də digər yazıçıların tarixi mövzulara müraciətinin səbəbini bu cür açıqlayır: *" – Müəyyən dövrdə, müəyyən quruluşda bir sözü deyə bilmirsənsə, keçirt onu ya tarixə, ya da başqa məmləkətə. Mən onun, o sözün tarixi yolunu götürmüşəm... Tarixi mövzuda yazan yazıçılarımız çalışıblar ki, əsl həqiqəti bədii formada millətə çatdırsınlar"* [69, s.7]. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov da bu fikirdədir ki, *"tarixi roman oxumaq həmişə maraqlı olub; çünki roman vasitəsilə*

keçmişə işıq tutulur, təsəvvürümüzdəki hadisələr canlandırılır" [67, s.12]. Onu da qeyd edək ki, tarixi romanların xalqın tarixinin öyrənilməsində hər zaman mühüm faydası olmuşdur. Yazıçı konkret tarixi hadisələrlə yanaşı, bəzi məqamlarda hər hansı dövr haqqında ümumi məlumatlar da vermişdir.

Danılmaz faktdır ki, sovetlər dönəmində sosrealizmin prinsipləri çərçivəsində tarixi mövzuya sərbəst yanaşma əngəllənmişdir. Bir çox yazılar ləğv edilir, kitablar yandırılır, yaxud senzuranın icazə verməməsi səbəbi ilə mətbəədə nəşr edilmirdi. Bu məhdudiyyətlər Ə.Cəfərzadə yaradıcılığından da yan ötməmişdi. Yazıçının 1948-ci ildə çap edilmiş ilk hekayələr kitabı Axmatovşınada – salon lirikasını tərənnümdə günahlandırılaraq yandırılmış və oxuculara çatmamışdı. Bu hadisələri yaşayandan sonra yazıçının təxminən on beş illik bir dövr üçün yazıçılıq fəaliyyəti dondurulmuşdu [146, s.33].

Sovet dövründə yazılan tarix kitablarında qəsdən saxtakarlığa yol verilməsi alimləri və yazıçıları yazdıqlarına yenidən baxmağa vadar etmişdir. Yazıçının tarixi mövzuda yazılar yazmasına baxmayaraq, sensorlar tarixi faktları gizlətmək üçün əsərlərindən bəzi hissələri çıxartmışlar. Belə nümunələrdən biri kimi 1977-ci ildə "Vətənə qayıt" romanı çap edilərkən "Qəbulə xanım" hissəsinin çıxarılmasını göstərmək olar.

A.Hüseynov "Yazıçı mövqeyi və qəhrəman" məqaləsində insana mənəvi saflıq və yüksək duyğular, şərəf nifrət aşılamağı həmişə həqiqi sənətin başlıca xüsusiyyətlərindən hesab edərək yazır: "...ədəbiyyatın tərbiyəvi rolunda bilavasitə

cəlbedici əyani nümunələrin – mübariz, işıqlı, qətiyyətli qəhrəmanların sənətkarlıqla, bütün reallığı və səmimiyyəti ilə yaradılmış obrazlarının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Buna görə də bütünlükdə nəsrimizin, həmin istiqamətdə hər bir uğurlu təşəbbüsü xüsusi rəğbət hissi ilə qarşılır” [90, s.103]. Bu cəhətləri Ə.Cəfərzadənin əsərlərində yaratdığı müsbət qəhrəmanların–Xurşudbanu Natəvan (“Natəvan haqqında hekayələr”), Nişat Şirvani (“Vətənə qayıt”), S.Ə.Şirvani (“Aləmdə səsim var mənim”), M.Ə.Sabir (“Sabir”), A.Səh-hət (“Yad et məni”), Tahirə Qürrətüleyin (“Zərrintac-Tahirə”), Cəlaliyyə (“Cəlaliyyə”) və s. timsalında görə bilə-rik. Təbii ki, yazıcının əsərlərinin təsir gücü təkcə yaratdığı xarakterlərlə deyil, həm də tarixi həqiqətə uyğunluqla da əlaqəli olmuşdur.

Yazıcının tarixi mövzuda yazdığı əsərlər onun çox-cəhətli araşdırmalarının bədii yekunudur. O, əvvəlcədən geniş araşdırmalar aparmış, bir çox yerlərdə olmuş, müəy-yən dərəcədə tarixçilərin əsərlərindən bəhrələnmişdi. Müəl-lifin səyahət qeydləri, səyahətnamələri yazdığı tarixi əsərlə-rin coğrafiyası ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Ə.Cəfər-zadənin qəhrəmanı hara gedibse, yazıçı da ora səyahət edir. Yazılarında və çıxışlarında qeyd etdiyi kimi o, görmədiyi yerdən yazıya bilməzdi.

Ə.Cəfərzadə tarixi janrda yazdığı “Hun dağı” əsərində Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü IV əsrə əks etdirir. Povest yazıcının türklərin möhtəşəm və əzəmətli tarixi keçmişində dərin izləri olan, Uzaq Şərqdən qərbi Avropaya qədər yayılan hunlar haqqındadır. Əsərdə bədii tədqiqat obyektini kimi götürülmüş hunların tarixi keçmişindən, par-

çalanmasından, köçmələrindən, adət-ənənələrindən, yaşam tərzindən, digər türk tayfaları ilə birləşmələrindən və s. bəhs olunur. Yazıçının bu mövzuya müraciəti təsadüfi deyildi. Ədəbiyyatşünas Yavuz Axundlunun sözləri ilə desək, *“bu əsəri yazmaqla, Əzizə xanım xalqımızın etnogenezi barədə gedən qızğın mübahisələrə öz sənətkar münasibətini bildirməyə çalışmışdır”* [4, s.216].

Məlumdur ki, sovetlər dönəmində türklərin tarixinə dair əsassız fikirlər söylənilmiş, onların Azərbaycan ərazisinə gəlişi qəsdən çox sonralara çəkilmişdi. Ümumi qədim türk tarixi, o cümlədən hunların tarixi öyrənilmədən, Azərbaycan tarixi üzərində də düzgün şəkildə araşdırma aparıla bilməz. Digər türk tayfaları kimi (kimmerlər, saklar, xəzərlər, peçeneqlər, qıpçaqlar və s.), hunlar da Azərbaycan xalqının etnogenizində mühüm rol oynamışdır. Buna görə də povest ulu keçmişimizi öyrənmək baxımından aktualdır. Prof. Bahəddin Ögəlin qədim türk tarixinin hunlar ilə başladığı qənaəti heç də təsadüfi deyil [20, c.1, s.6].

Povest imperiyanın xalqımızı soykökündən uzaqlaşdırmaq siyasəti apardığı çətin bir dövrdə yazılmışdı. Həmin dövrün ümumi mənzərəsini prof. Vəli Həbibəoğlu belə ifadə edir: *“...başqa xalqların tarixi yaxşı tədqiq olunduğu, şişirdildiyi, dünyaya ən qədim bir xalq, tarix kimi tanındıldığı halda, süni maneələr tətbiq etməklə türk xalqlarının ümumi tarixi arasında qəsdən uçurumlar yaradılır, bir-birindən təcrid olunmuş halda tədqiqat məcrasına yönəldilir, öz kökündən uzaqlaşdırılaraq başqa xalqların tarixinə calaq edilir, eyniləşdirilir, bu mərkəli, uzaqgörən siyasətdən baş çıxardıqda isə mövcud tədqiqatların nəşri, üzə çıxarılması və yayılması qadağan edilirdi”* [107, s.4]. Düşü-

nürük ki, Azərbaycan tarixinin ümumtürk tarixindən təcrid etmə siyasəti aparıldığı dövrdə Ə.Cəfərzadənin belə bir əsər ərsəyə gətirməsi təqdirəlayiq addımdı.

Povestlə əlaqədar dövrü mətbuatda Y.Axundlunun, V.Quliyevin, A.Telmanqızının və b. yazılarına rast gəlirik. Ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər bəzən bu povesti bir o qədər də güclü tarixi əsər hesab etməmiş və əfsanəvi motivlərin də olduğunu söyləmişlər. Ancaq onu da xatırladaq ki, hunların gəlməsi tarixi faktdır və yazıçı bu faktı bədiiləşdirmək istəmişdir. Başqa bir məqama da toxunmaq istərdik. Özləri haqqında heç bir yazılı mənbə qoymayan, yalnız arxeoloji dəlillər və Çin mənbələrinə müraciət əsasında öyrənilən hunlar haqqında əsər yazmaq özü çətinidir. Çünki, tarix uzaqlaşdıqca yazıçıya tarixi dəlil-fakt tapmaq çətinləşir. Ona görə Əzizə xanım bədii təxəyyülə üstünlük verərək tarixi faktları, keçmişi özündə əks etdirən bayatılarla, coğrafi adlarla zənginləşdirmişdir. Əsərin proloq hissəsində yazıçı hüzn mərasimlərinin birində eşitdiyi ağıni həmin dövrə təsadüfən bağlamır:

*Gəl gedək Hun dağına,
Yaş tökək Hun dağına.
Oğlu ölən ananın
Qan damar qundağına [35, s.3].*

“Hun dağı” ifadəsi ilə tarixi keçmişə baş vuran Ə.Cəfərzadə dünya mədəniyyəti tarixində dərin izləri olan hun türklərinin həyatını qələmə alır. Povestdə gerçəkliklə bədii təxəyyülün sintezi aydın şəkildə özünü göstərir. Müəllif

fərdi yazıçı təfəkkürünə əsaslanarkən folklordan yararlanır. Bunu da onunla əsaslandırmaq olar ki, tarixi faktlarda bəzən qərəzli təhriflərə yol verildiyi halda, folklor nümunələrində buna rast gəlinmir.

“Hun dağı” povesti maraqlı, sadə süjet xətti üzərində qurulub və əsərdə bədii kompozisiyanın proloq və epiloq kimi elementlərindən sənətkarlıqla istifadə olunub. Həkimyyəti uğrunda ikitirəliyin yaranması, araya xəyanət toxumunun səpilməsi, Alptəkinin ətrafına yaxın tərəfdarlar toplayaraq getməsi, digər türk tayfaları ilə qarşıdurmalar və nəhayət Xəzərətrafi ərazilərə gəlib çıxması kimi hadisələr də əsərin süjet xəttini təşkil edir. Oxucu əsərdə öncəliklə ovdan yaralı qayıdan Qoca Xaqan obrazı ilə tanış olur. Məlum olur ki, hunlar arasında Göktənri adlanan həmin Xaqanın Güntəkin və Alptəkin adlı iki oğlu var imiş. Qeyd edək ki, qədim türk adlarının sonunda işlənən təkin (bəzən də tigin) – şahzadə deməkdir. Əzəmətin və məğrurluğun təcəssümü olan, ömrünü Tabğaclar, Tanqutlar, Təziklər, Bəklülər, Soqdalılar və b. ilə müharibələrdə keçirən Qoca Xaqan bu səfər ikiqat zərbə almışdı; o, həm mənən, həm də cismani olaraq yaralanmışdı. Onu mənən sarsıdan qayını Qansunun Alptəkinin ona xəyanət etməsi və taxt-taca görə atasını yaralaması xəbərini uyduraraq çatdırması idi. Qoca Xaqan getdikcə yaşlandığını görüb taxt-tacı varislərindən birinə həvalə etmək istəyirdi. Əslində Xaqandan sonra onun yerinə qardaşı Alpər gəlməli idi. Ancaq döyüşlərin birində sağ qolunu itirdiyindən onun taxt-taca gəlişi məsləhət olmamışdı. Belə olduğu halda, xaqan kiçik oğlu Alptəkini taxt-taca gətirmək istəsə də, adətə görə atadan

sonra hakimiyyətə xaqanın şəcərəsindən böyük oğul gəlməli idi. Xaqan böyük oğlu Güntəkinin zəif biri olduğunu və yaxşı bir idarəedici ola bilməyəcəyini anlamışdı. İstə-mirdi ki, yanlış seçim etməklə müharibələr nəticəsində bir-ləşdirdiyi xalqın parçalanmasına və gələcəkdə iki qardaş arasında baş verəcək davaya səbəbkar olsun. Çünki tarixlə bağlı belə hadisələri qocaların xatirələrində çox eşitmişdi. Ancaq tarixdə də zamanla baş vermiş saray fitnələri Xaqanın bu istəyinə qarşı çevrilir.

Yazıçı ictimai-siyasi hadisələrin təsviri fonunda adət-ənənələrə də nəzər salır. Xalq arasında məşhur “qızqovdu” yarışı (cıdır yarışı) ən qədim adət kimi diqqəti cəlb edir. Xaqan təşkil etdiyi bu yarışda kiçik oğlu Alptəkinin qalib gələcəyinə inanırdı. Yalnız bu qalibiyyətdən sonra Alptəkinin hunlara rəhbər seçilmə şansı ola bilərdi. Alptəkinin qalibiyyətinə və Xaqanın qalib gələcək şəxsə vəd etdiyi kamanı əldə etməsinə baxmayaraq, ona xor baxan və ağılından, qabiliyyətli, igid biri olmasından ehtiyat edən dayıları (Xansu və Qansu) yenə də yalançı “xəyanət” məsələsini gündəmə gətirib, ona mane olmağa çalışırlar. Halbuki Xaqanın yaralandığı gün Alptəkin Tayanqu və Turqut dədənin kiçik oğlu Gursu ilə birlikdə at seçməyə getmişdi. Yoldaşları vasitəsilə çox çətinliklə də olsa Alptəkinin günahsız olduğu sübut olunur. Ancaq hələ bunlar azmış kimi, yarışlardan sonra paytaxt Başbalığa gedən qayınlar Alpərin Alptəkinin tərəfini saxlamasını əmisinin bu işdə xüsusi marağının olması və qızı Aylanın Alptəkinlə istəqli olması ilə əsaslandırırlar. Əslində nə Xaqanın həyat yoldaşı Damla xatunun, nə də onun qayınlarının Aylanı da

görməyə gözləri yox idi. “Qızqovdu” yarışında igidlərlə at çapacaq gözəlin Ayla olması onları məyus etmişdi, çünki bu yerdə bacısı Soydan xatunu görmək istəyirdilər. Beləliklə, ulusda düşüncələri ilə bir-birinə zidd iki əks qütb formalaşmışdı; qütbün bir tərəfini Xaqan, onun qardaşı Alpər, Turqut dədə, şaman Tayanqu, Baykal, digər tərəfini isə Xaqanın xanımı Damla xatun, qayınları – Xansu və Qansu təmsil edirdi. Alptəkin isə nə onu ittiham edənlərlə, nə də ki, qardaşı Güntəkinlə qarşı-qarşıya gəlmək istəmir. O, gərginlik yaratmadan özünə tərəfdarlar toplayaraq tezliklə başqa əraziyə köç edib və münasib bir yer tapıb öz xaqanlığını yaratmaq niyyətində idi. Nəticədə şər qüvvələr istədiklərinə çatır, Alptəkin isə doğma el-obasını tərk etməli olur.

Köç səhnəsinin təsviri olduqca təbii boyalarla işlənmişdir. Güntəkin qardaşı Alptəkin kimi cəsarətli və bacarıqlı biri deyildi və bu cür olması hakimiyyətdə gözü olan, gələcəkdə idarəçiliyi ələ almaq istəyən dayılarına sərf edirdi. Anası Damla xatun da qardaşlarını dəstəkləyirdi. Dayıları hakimiyyətə gələ bilməyəcəklərini çox gözəl bildiklərindən, ən azından Güntəkinə hakimiyyətə gətirməklə onun əvəzindən idarəçilik edə biləcəklərini düşünürdülər. Elə bu səbəbə görə də onlar adət-ənənəni və xəyanət məsələsini bəhanə edib Güntəkinin taxt-taca gəlməsini istəyirlər. Əsər boyu Alptəkinin digər türk tayfaları ilə qarşılaşmaları təsvir edilir. Ancaq Turqut dədə ilə Alptəkin yaranan mübahisəli məsələləri mübarizə ilə deyil, barışıqla həll etməyə üstünlük verirlər. Çünki Turqut dədə oğlu qədər çox istədiyi və hörmət etdiyi Alptəkinə digər türk

tayfalarını öz tayfası altında birləşdirməyin, onlarla ittifaqın yeganə yolunun mübarizə deyil, barışıq olduğunu anlatmışdı. Alptəkin getməyi qərara alarkən say-seçmə insanların onun tərəfinə keçməsi ona olan hədsiz inamdan və etimaddan irəli gəlirdi.

Yazıçı hunların köçü məsələsini tarixi gerçəkliyə uyğun təsvir edir. Tarixi mənbələrdə hunların köçünün miladdan öncə IV yüzillikdən başladığı bildirilir. Yazıçı hunların Azərbaycanda olması ilə bağlı qədim tarixi mənbələrə əsaslanaraq bu faktı bədiiləşdirir. Əsərin sonunda hunların Xəzərətrafı ərəzilərə gəlməsi də bu gerçəkliyi ifadə edir. Belə ki, iki yüz ilə yaxın çəkən uzun səfərdən sonra Xəzər dənizinin ətrafına gələn ulus nəhayət ki, tərک etdikləri el-obanın suyuna uyğun suyu, torpağına uyğun torpaqları məhz bu ərəzilərdə tapırlar. Yazıçı Turqut dədənin sevincli olduğu həmin məqamı olduqca təbii təsvir etməyə çalışır: *“Öncə torbanı açdı, içindəki torpaqdan bir ovuc götürdü. Əyilib cütçününün çevirdiyi torpaqdan da bir sıxma aldı, hər ikisini gözünün bərabərinə tutdu. Baxdı, baxdı, hər ikisini ovcunda qatıb-qarışdırdı. Öpdü. Bu ara Alptəkinin buyruğuyla Gögtanrı çayından bir qab su gətirilmişdi. Qoca su qablarını da gözünün bərabərinə qaldırdı, baxdı... Hərəsindən bir qurtum içdi”* [35, s.78]. Bu ərəziləri yurd elan etdikdən sonra Turqut dədə çayı da Gögtanrı çayı adlandırır. Yavuz Axundlunun fikrincə bununla *“müəllif Göyçayın bu addan yarandığı ehtimalını da əsaslandırmağa çalışır. Bununla da buraya gələn tayfanın qədimdən bu diyarda yaşayan öz doğmalarının yanına gəlməsi, bu yerlərin köklü sakinlərinin də türk soylu olması fikrini təsdiq etmiş olur”* [4, s.217].

Hunların Qafqaza, eləcə də Azərbaycana nə zaman gəlməsi haqqında mənbələrdə müxtəlif məlumatlar var. Mənbələrin birində V əsrdən Azərbaycan ərazisinə gələn türkdilli tayfalar, o cümlədən hunların burada ictimai-siyasi vəziyyətin formalaşmasında, etnik bütövlüyün təvəkkülündə fəal və həlledici rol oynadığı göstərilir [64, s.20]. Digər mənbədə yazılır: *“Quzey Qafqaz çöllərinə türkdilli hun boylarının gəlməsi haqqında II əsrdə yaşamış Dionisi Perieqet və Klavdi Ptolomey məlumat verirlər. III yüzilin başlanğıcından hunlar Qafqaz dağ silsiləsindən güneydə yerləşən ölkələrə yürüş edirdilər... 395-396-cı illərdə hunların Azərbaycana böyük yürüşü oldu”* [11, s.126]. Tarixçi Yusif Cəfərov antik yunan mənbələrində hun sözünün yeni bir termin olaraq b.e.ə. II minilliyin II yarısında işləndiyini, eyni zamanda D.Perieqet və K.Ptolemeyin qeydlərində rast gəldiyini bildirir [157, s.11].

Kamil Əliyevin *“Azərbaycan tarixinə dair antik qaynaqlar”* kitabında Dionisi Perieqetin adı çəkilir və onun qədim türklərlə bağlı verilmiş qeydlərində Xəzər dənizinin şimal-qərb ərazilərində yaşayan tayfalar içərisində birinci yerdə skiflərin, ikinci yerdə hunların, daha sonra isə kaspilərin, albanların, kadusilərin, tapirlərin, kirkanların adlarının çəkildiyi bildirilir. Həmçinin alimlərin böyük hissəsinin hunların Xəzərin qərb ətraflarına b.e.ə. IV əsrdə köçdükələrini hesab etmələri də qeyd olunur [153, s.46; s.64]. Nizami Tağısoy IV əsrin 60-cı illərinin tam sonlarında hunların Asiyadan Avropaya ikinci əsas axının başladığı, İdili adlanan yeni hun tayfalarının Şimalı Qafqaza yayılması qənaətindədir [128, s.61]. Bu cür mənbələrə çox

müraciət etmək olar. Lakin elə bunlar da yazıcının hunlarla bağlı tədqiqatlarla tanış olduğu qənaətini verir.

Povestdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də Turqut dədə obrazıdır. Əsərdə yaşının üçüncü əllisini yaşayan el ağsaqqalı kimi təqdim olunan bu obraz bir növ bizə folklorumuzdakı Dədə Qorqudu xatırladır. Tədbirliliyi, uzaqgörənliyi ilə seçilən Turqut dədə dünya hiylələrindən bixəbər Alptəkinə “heç bir sədəmə toxunmasın” deyərək daim yanında olmağa çalışır, dar məqamda məsləhətlərini əsirgəmir. Qorqud Ata oğuzların müşkülünü həll etdiyi kimi, Turqut dədə də ulusun işlərini həll edir. Bu el ağsaqqalının əsərdəki öyüd və nəsihətləri bizə bir növ Dədə Qorqudun Dirsə xana, Qazan xana, eləcə də digər oğuz igidlərinə verdiyi öyüdləri xatırladır:

Allah-Allah diməyincə işlər oñmaz.

Qadir Tañrı verməyincə ər bayımaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.

Ölən adam dirilməz.

Çıxan can gerü gəlməz... [97, s.19].

Turqut dədənin dilindən verilən Alptəkinə ünvanlanmış öyüdlərə diqqət yetirək: “– Təkinim, ox yayından havalanıbsa, geri dönməz. Söz ağızdan çıxıbsa – bir də yuxarı çönməz. Ay-gün doğdumu bir üzdə, gedər, batmaq üçün günbatana yollanar, doğuya dönməz” [35, s.22]. Oğuz türklərinin dili olaraq ən qədim mənbə kimi Dədə Qorqud dilinin hun türklərinə bağlanması təbiidir.

Ulus arasında Turqut dədəyə hər kəs dərin hörmətlə yanaşmış, sözü hamı tərəfindən dinlənilmişdi. Alptəkin Turqut dədənin “xəyanət olan yerdə dirilik yoxdur” deyi-mi-ni əldə rəhbər tutaraq köç etmişdi. Yolda karluqların, eləcə də digər türk tayfalarının Alptəkinin ulusuna birləş-məsində Turqut dədənin apardığı danışıqların böyük fay-dası olur. Bu el ağsaqqalının çıxışlarından birinə diqqət yetirək: “– *Oğulcuqlar! Soyumuz bir, tanrımız bir, dilimiz bir ikən ayrılıq, savaş nəyə gərək? Güc birlikdədi. Xaqanımız Alp-təkin göylər Xaqanının oğlu, Gögtanrının bizə göndərdiyi xaqan-dır. Onun göy tuğu altında birlik, el birliyi, dil birliyi bizə güc verər... Biz təkə, karluqlar, sizə deyil, sizin anlayanlara – oğuzlara, padarlara, çigillərə, qıpçaqlara barış diləylə gəlmişik*” [35, s.48].

Hunların qadınları da ərləri kimi mərd olmuş və hər işdə onlara yaxından kömək etmişdilər. Turqut dədənin “arı belli” nəvəsi Ayla bir türk xanımına xas olan xüsu-siyyətləri özündə daşıyan igiddir. Alptəkini sevir, sadıq qalır və onun hər bir addımını dəstəkləyir. Alptəkinin el-obanı tərk etmək məcburiyyətində qaldığı bir dövəmdə Ayla onsuz qala bilməyərək köç edənlərin sırasına qatılır. Sevdidi insana qovuşsa da, onların birlikdəliyi uzun müd-dət davam etmir. Belə ki, sevdidi insana Yolqutluq adlı oğul bəxş edərkən dünyadan vaxtsiz köçür. Alptəkin də ona sadıqlığı ilə seçilir və uzun müddət sevdidi qadının məza-rını ziyarət edir. Ancaq oğlunun gələcəyi üçün məsləhətlə Aymənlə ailə həyatı qurmali olur. Xatırladaq ki, Aymən obrazı povestdə Aylanın yaxın rəfiqəsi kimi təqdim olunur və Aylanın vəfatından sonra Yolqutluğa baxdığı, eləcə də

əvvəl Alptəkini qarşılıqsız sevdiyi bildirilir.

Müəllif qədim hunların inanclarına da toxunur. Qeyd olunur ki, qədim hunlar göy tanrıya sitayiş etmiş və yalnız ona tapınmışlar. Mənbələrdə də bu haqda məlumatlara rast gəlmək olur. Ağayar Şükürov qədim türklərin allahlar panteonu haqqında yazır: *“Qədim türk mifologiyasının allahlar panteonunda birinci – mərkəzi yeri tenqri – tanrı tutur. Tenqri, yaxud çox vaxt deyildiyi kimi, göy tanrı qədim türklərin “əsl dini gerçək inam bəslədikləri”dir. Bu, bütün qədim türklərin ana kultu idi...*

VII əsrdə yaşamış bizans tarixçisi Simokattas “Qədim türklər yalnız kainatın yaradıcısı olaraq bildikləri və tək ulu qüdrət olaraq qəbul etdikləri Göy tanrıya tapınmışlar”, – deyər yazmışdır” [127, c.6, s.24].

Qədim türklərin allahlar panteonunda ikinci yerdə Humay adlı ilahə durur. Kitabələrdə Humay haqqında hər şeydən əvvəl qadın varlığı cizgiləri göstərilir... Kişi tanrıların yanındakı qadın tanrıça Humay çox vaxt məhsuldarlıq allahı, doğan qadın başlanğıcı kimi verilir. Müqayisədə xaqan ata – səmaya bənzər, xatun – ana Humaya bənzər kimi verilir... [127, c.6, s.29].

Türklərin tapındıqları Tanrı ilə Humayı müqayisə etdikdə Tanrının daha çox göylə, Humayın isə yerlə bağlılığı təsdiq olunur. Ayla ilə Alptəkinin qarşılaşdığı səhnədə də ailələrin qoruyucusu və uşaqların hamisi olan bu qadın ilahənin adı xatırlanır. Burada Humay ilahənin adı səbəbsiz yerə çəkilmir. Onu da vurğulayaq ki, *“əgər xaqan Tenqri obrazına uyğun hesab olunurdusa, onun arvadı xatun obrazına uyğun Humay hesab olunurdu”* [127, c.6, s.40]. Həmçinin övladı olmayan ailələrin ruhlar vasitəsi ilə Humay - inedən

övlad dilədiyi də aydın olur.

Aylanın doğum ərafəsində gözünə qorxunc xəyal – “hal anası” görünməsi və Turqut dədənin onu qovması üçün əşyaları bir-birinə vuraraq səs-küy çıxarması ritualı qədim zamanların yaddaşdakı izlərini yaşadır. Yazıçı hər həftə bir elementin (su, od, torpaq, külək) adını daşıyan çərşənbələr və tonqal mərasiminin səbəbini, məqsədini izah etməklə Novruz ənənələrinin kökünün qədimlərə söykəndiyini əsaslandırır. Lakin indiki ənənədən fərqli olaraq, o zaman odun üzərindən atlanmaq yasaq edilmişdi.

Məlumdur ki, qədim türklərin fal kitabı olmuşdur. Ə.Cəfərzadə də romanda fal məsələsinə toxunmuş və yaratdığı Şaman Tayanqu obrazı vasitəsilə bu ritualı əks etdirmişdi. Tayanqunun təşkil etdiyi fal gecələri, icra etdiyi dini rituallar da olduqca böyük maraq doğurur. Şaman Tayanqu fəvqəltəbii gücə malik, ruhlar vasitəsilə inandıqları tanrıyla - Gögtanrıyla əlaqə yarada biləcək qadir insan kimi göstərilir. Ulu Xaqan oğlu Alptəkinin qayınlarının dediyi kimi, xəyanət etməsini dəqiqləşdirmək üçün şamandan Gögtanrı ilə əlaqə qurmasını və gerçəyin ondan soruşulmasını istəmişdi. Qədim türklərdə tanrı antropomorfizə edilmiş (və ya şəxsləndirilmiş) formada olmuş və ona suallar verilməklə doğru olanı öyrənmək istəmişdilər. Təbii ki, bu suallara verilən cavabı da insanlar tanrılar arasında əlaqə yaratma gücünə malik olan şamanlar çatdırmışdılar.

İnanca görə Gögtanrı hər şeyi görür, bilir və onu bir həqiqət kimi qəbul edib iradəsindən çıxmaq olmazmış. Bu səbəblə də Şaman Tayanqunun Xaqana *“Atan Gögtanrı sənə bildirir: Alptəkinin heç bir suçu yoxdu”*, – deməsi ilə hər kəs bu

sözə inanmalı olur [35, s.12]. Qədim türklərin Göktanrının qəzəbindən qorxduqları bildirilir. Povestdə Laçının ildırım vurması nəticəsində ölməsi əvvəl Göktanrının qəzəbi kimi başa düşülür. Lakin Turqut dədə bu hadisənin Göktanrı ilə heç bir bağlılığı olmadığını və ildırımın Laçını vurmasını onun başına qoyduğu oraqla əlaqədar olduğunu söyləmişdi. Alptəkin də sevdiyi qadını Aylanı tez itirməsini də göylərin qəzəbi kimi qəbul edir. O, toysuz gəlinin ilk zifaf gecəsinin mağarada keçməsinə görə Göktanrının ona qəzəbləndiyi düşüncəsi və qorxusu ilə ikinci dəfə ehtiyatlı olmağa çalışır. Özlərinə bir oba tapandan sonra Aymənə toy edəcəyi vədini verir.

Əsərdə hunların dünyagörüşündən irəli gələn dəfn adətləri haqqında maraqlı nüanslar var. Bəllidir ki, qədim dövrdə insanların axirət dünyasına, ölümdən sonra da həyatın davam etməsinə, varlığına inamı güclü olmuşdu. Vəfat edən şəxslərin əşyalarının onların yanında basdırılması da bu inamdan irəli gələn bir addım idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qəbir abidələrindən tapılan əşyalar hunların yaşayışı, mədəniyyəti haqqında zəngin məlumat verir. Xüsusən, Albaniya ərazisindən tapılan müxtəlif tipli qəbir abidələri əsasında bu ərazilərdə gəlmə etnosların, eləcə də qədim hunların yaşamaları bəlli olur [11, s.95]. Yazıçı dəfn adətləri və qəbir abidələrinin forması ilə bağlı povestdə müəyyən qeydlər etmişdi. Belə ki, mərhum Laçının Aylanın kənizi olduğu üçün dizlərinin qarnına yığılmış vəziyyətdə, bükülü şəkildə dəfninin təsviri yazıçının türklərin dəfn adətlərinə dərinlən bələd olduğunu bir daha sübut edirdi. Məlumdur ki, qədimdə başçılar, eləcə də

onların xanımları düz şəkildə, onlara xidmət edən insanlar isə bükülü şəkildə, sol və ya sağ böyrü üstə dəfn edilirdilər. Adətə görə Alptəkinin dəyəsinə yeddi gün ocaq qalanmadığı, ehsan verilmədiyi, yeməyin özünü nəslə yaxın bilinən adamlar tərəfindən gətirildiyi bildirilir. Mərhumlar – Laçın və Aylanın daş qutu qəbirdə dəfn edilməsi də tarixi gerçəkliklərlə uyuşur. Xatırladaq ki, daş qutu qəbrlər el arasında “oğuz qəbirləri” adlanır [11, s.174].

Əsərdə hunların toy adətlərinə də yer verilir. Bəzi qədim türk tayfalarını çıxmaqla əksər tayfalarda, eləcə də hunlarda, göytürklərdə qadınların uzun saç saxlaması ənənə halını almışdı və toy günü saçlar iki yerə ayrılıb hörülərmiş. Bəzən bu hörüklər qızıl və daş-qaşla bəzədilmiş [20, c.1, s.169]. Ə.Cəfərzadə əsərdə bu ənənəni də təsvir etmişdir. Qeyd olunur ki, qırxkakıl deyilən formada bəzəkli şəkildə hörülən saçlar toy günü yengə tərəfindən qadınlıq əlaməti sayılan formada – iki yerə ayrılaraq hörülərmiş. Bu adətin əsərdə Aylaya toy etmədiyi üçün Alptəkin tərəfindən icra edildiyi bildirilir.

Əsər boyu qədim türk tayfalarından olan hunların mərdliyi, şücaəti əks olunur, onların köçəri həyat tərzı sürdükləri və bununla da əlaqədar olaraq əsas məşğuliyyətlərinin maldarlıq, ovçuluq olduğu bildirilir. Povestin epiloq hissəsində müəllifin hunların izi ilə bağlı dilimizdə, tariximizdə, toponimlərimizdə araşdırmalar apardığını görürük. Yekunda müəllif tarixçilərin hunlarla bağlı fikirlərini öyrənmək istərkən ona Strabondan söylənilən bir qeydi əlavə etmişdi: “– *Elə bir cə Strabonun fikri bəs eləməyibmi sizə? Hunlar Muğanda şəhər qurdular, adını da Ağhun qoydular.*

Eramızın ilk illərində yaşayan bu coğrafiyaşünas tarixçidən də başqa şahidmi istəyirsiniz?” [35, s.79].

Əsərin yazılması ilə bağlı bir faktı da xüsusi qeyd etmək istərdik; belə ki, Hun adlı dağın olub-olmaması ilə əlaqədar axtarışa çıxaraq SSR EA Coğrafiya İnstitutunun toponimika şöbəsinə müraciət edən Ə.Cəfərzadəyə bu işdə coğrafi obyektlərin adlarının mənşəyi ilə yaxından məşğul olan mərhum alim Rəmzi Yüzbaşovun xüsusi köməyi olmuşdu. Yazıçıya ünvanlandığı məktubların birində yazırdı: *“XIX əsrin ortalarına qədər Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Hunlu adlı kənd olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan əhalisi arasında elmdə təpə adlanan (500 metrədən alçaq) yüksəkliyə də dağ deyilir. Bunu nəzərə alaraq çox ehtimalla demək olar ki, Hunlu kəndinin yaxınlığında həmin kəndin adını daşıyan Hunlu dağı da olmuş, lakin 500 metrədən alçaq olduğu üçün xəritəyə düşməmişdir”* [137, s.182-183]. Yazıçının qeyd etdiyi ağı çox böyük ehtimalla Şirvan ərazisində yaranıb, sonra digər ərazilərə yayılmışdır. V-VI əsrlərdə Azərbaycanda “Hun dağı” adı verilmiş bir dağ haqqında məlumatlar vardır.

“Yazıçı “Hun dağı” povesti ilə türk qəbilələrindən olan Hun tayfalarının indiki Azərbaycan ərazisinə miqrasiyasını ustalıqla, tarixi faktları bədii təxəyyüllə canlandırır. Tarixi və arxeoloji mənbələrə, folklor materiallarına əsaslanaraq, Hunların köç dövründəki dini inancları, toy, yas və s. bağlı adət-ənənələri, o dövr türk dili elementlərini istifadə etməklə Azərbaycan türklərinin keçmişini təsvir etməyə nail olur” [17, s.62].

Ə.Cəfərzadənin müstəqillik dövründə qələmə aldığı “Bəla” povestində əsas iki məsələyə (tayfabazlıq-partiya-

bazlıq və sünni-şia – A.B.) geniş yer verilir. Əsərdə diqqəti cəlb edən digər bir məsələ hökmdar və xalq problemidir. Yazıçı Azərbaycan tarixində simvolik məna daşıyan otuz yeddi rəqəmini əbəs yerə xatırlatmır. Otuz yeddi nəinki repressiya dövrü ilə əlaqəli bir rəqəm olmuş, eyni zamanda I Şah İsmayıldan sonra onun vahid dövlət adı altında birləşdirdiyi tayfaların bölünməsinə simvolizə edir. Buna görə də, mövzu həm aktuallığı, həm də partiyalararası siyasi çəkişmələrin baş verdiyi bir dönmə bənzərliyi baxımından yazıcının diqqətini cəlb etmişdi. Rəsmi qeydiyyatdan keçmiş otuz yeddi siyasi partiya olduğu kimi, o zamanlar da türk tayfalarının parçalanaraq otuz yeddidən çox olduğu bildirilmişdi. Müəllif müstəqilliyin ilk illərindəki çoxpartiyalılıq dönmə ilə o dövrkü tayfalara ayrılma prosesi arasında bir tarixi paralelliyi axtarır. Hər iki dönmədə birliyin olmaması yazıcını düşündürən, narahat edən məsələlərdəndir. II Şah İsmayıldan sonra vaxtilə I Şah İsmayılın qurduğu mərkəzləşmiş dövlət düzgün idarəçiliyin olmaması və tayfa başçılarının öz maraqlarını qoruması səbəbindən əvvəlki qüdrətini zəifləyərək tamamilə itirmişdir.

Otuz yeddi türk tayfası arasında hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələr sonrakı hadisələr üçün ipucu olur. Belə ki, hökmdarın (II Şah İsmayılın – A.B.) ölümündən sonra təşkil olunan gizli qurultayda hər bir tayfa öz mənafeyini təmin etdirə biləcəyi nümayəndəni önə çəkməyə çalışır və yekun qərara gələ bilmirlər. Xalqın taleyinə biganə yanaşan tayfalar sarayda öz nüfuzlarını yeritmək marağında olurlar. Elə bu məqamda M.Ə.Sabirin *“Tapmaz-*

san iki müttəfiqür-rəy müsəlman Qafqazda olan bir neçə milyan arasında” misraları xatırlanır [31, s.7]. Yazıçı povestdə II Şah İsmayılın ölümü ilə bağlı dolaşan rəvayətləri, fərziyyələri süjet xəttinə gətirir. II Şah İsmayılın ölüm səbəbi ilə bağlı tarixi mənbələrdə dəqiq məlumat olmadığından ölümü müxtəlif səbəblərdən izah edilsə də, ən çox Pəricahan xanım və şiə təriqət nümayəndələri ilə əlaqələndirilir. Rəvayətlərin birində qeyd olunur ki, Pəricahan xanım hakimiyyətə gəlməsində yardımçı olduğu II Şah İsmayıldan özüne qarşı etinasız münasibət gördüyünə görə kənzləri vasitəsi ilə onu zəhərlədirək öldürtmüşdü. Digər rəvayətdə isə II Şah İsmayılın şiə təriqətinə qarşı çıxıb sünniliyə meyillənməsinin ruhanilərin qəzəbinə səbəb olması və onların gizli fitvası ilə öldürülməsi bildirilir [31, s.15]. Bu rəvayətlərə tarixi mənbələrdə də rast gəlik [65, s.138].

Qurultayda hakimiyyəti idarə etmək üçün qoca ərən tərəfindən tayfaların etiraz edə bilməyəcəyi Məhəmməd Xudabəndə (I Təhmasibin böyük oğlu, Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsiydi – A.B.) hakim seçilir. Əsərdə onun hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövlətində cərəyan edən hadisələr öz əksini tapmışdır. Yazıçının qələmə aldığı tarixi faktlar əsasən tarixi mənbələrlə üst-üstə düşür. Tarixi faktlarla bədii gerçəkliyin qovuşduğu Ə.Cəfərzadənin bu əsərində də özünü göstərir. Tənqidçi Xanverdi Turaboğlu əsərin bu məziyyətini qeyd edərək yazır: *“Yazıçı (Ə.Cəfərzadə – A.B.) tarixi fakt və gerçəkliyin bədii mənzərəsini yaradarkən mütləq mənada tarixi reallığın, quru, sxematik, assosiativ düşünmənin yox, daha çox tarixi gerçəkliyin ictimai-mənəvi, həyatımızdakı tutduğu bəzi mühüm nüfuzlu məqamların geniş bədii estetik və*

psixoloji çalarları ilə açıqlanmasına nail olur” [134, s.10] Bu, tamamilə doğrudur, çünki hər hansı bir tarixi həqiqəti ən yaxşı şəkildə bədii sözün təsir gücü ilə təsvir etmək mümkündür. “Bəla” povestində də məhz bu paralellik gözlənilməyə çalışılmışdır.

Tarixi mənbələrin də təsdiq etdiyi kimi Məhəmməd Xudabəndə xaraktercə mülayim, dövlət idarəçiliyi sisteminə səriştəsiz, gözləri zəif görən və bütün gününü Allaha ibadətdə keçirən biri olmuşdur. Gizli qurultayda iştirak edən tayfa başçıları onun zəif xarakterli olmasından istifadə edəcəklərini zənn etsələr də, hadisələr gözləmədikləri şəkildə cərəyan edir. Hakimiyyətin M.Xudabəndənin yoldaşı Xeyrənisa bəyim tərəfindən idarə edilməsi vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Şirazdan paytaxt Qəzvinə gətirilərək taxt-tacı çıxarılan M.Xudabəndə (1578-1587) əhalinin “hakimiyyətin güclü bir idarəçi tərəfindən idarə olunması” arzusunu doğrultmur. Məmləkət parçalanmış, qızılbaşlar isə artıq hakimiyyətə itaət etmir, hökmdarla hesablaşmırdılar .

Povestdə mərkəzi sima kimi gördüyümüz Xeyrənisa bəyim (Məhdi Ülya adlandırırlar (“uca, yüksək, müqəddəs beşik” mənasında) yoldaşı ilə müqayisədə olduqca xarakterli, məkrli bir qadın kimi təqdim olunur. Atası Mazandaran hakimi Mir Abdullah xanın 20 il öncə faciəli şəkildə ölümünün intiqamını almaq üçün Ustacılı, Şamlu, Rumlu, Əfşar, Türkmən, Şahsevən və digər qızılbaş tayfalarını Səfəvi xanədanından uzaqlaşdırır, farsları dövlət işlərində ön plana çəkməyə çalışır. Xudabənin yerinə idarəçiliyi ələ almasından dolayı əsərdə baş verən hadisələrdə daha çox onun iştirakı verilir. Tacik və mazandaranlıların sarayda

rəhbər vəzifələrə təyin edilmələri adlı-sanlı qızılbaş əmirlərinin hakimiyyətdən, nüfuzdan salınmasına səbəb olur. Şah İsmayıl Xətəinin rəsmi dövlət dili kimi elan etdiyi türk dili də sıxışdırılır. Beləliklə, dövlət İran Səfəvilər dövlətinə çevrilir. Bu məqamdan daha çox faydalanan Mirzə Salman olur. O, Məhdi-Ülyanın etimadını qazanaraq sarayda vəzir vəzifəsinə yüksəlir. Məhdi-Ülya şiə və sünni məzhəb ayrışikliyinə qabardan bir obraz kimi də təqdim olunur. Oğlu Həməzə Mirzənin rumlu türk tayfasının başçısı olan Dədə Budaqın qızı Əsma ilə sevgisinə sünnilik məsələsinə görə mane olmağa çalışır. Gənclərin bir-birinə olan saf istəklərini ciddiyyə almayan ana bu yaxınlaşmanın siyasi məqsəd daşdığını zənn edir. Sünnilərin saraya bu yolla ayaq açmaq niyyətində olduğunu güman edən Xeyrənisə bəyim bu məsələ ilə bağlı həm oğlu, həm də Dədə Budaqla danışmalı olur. Hətta oğlunun sevmədiyi şiə qızılbaş tayfalarından birinin qızı ilə də evlənməsinə razı olan ana bu işə qol qoymamaqda israrlı olur. Həməzə Mirzə isə milləti iki yerə bölən təriqətbazlığa etiraz edən, yüksək amalları olan gənkdir. Məhdi-Ülyanı övladının qayğısına qalan, onu hər cür bəlalardan qorumağa çalışan qayğıkeş ana obrazında görürük. Əsma ilə qarşılaşdığına nə qədər sərt danışmasına baxmayaraq, sonda Məhdi-Ülyanın ana qəlbi yumşalır və oğlunun qoxusunu sevdiyi qızdan almaq istəyir. Yazıçı Məhdi-Ülya obrazını müsbət və mənfi keyfiyyətləri ilə birgə işləyir. Mənbələrdə bağışlamağı bacarmayan, zalım bir qadın kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, yazıçı bu qadının belə bir xarakterdə olmasını həyat yoldaşının zəif, həlim təbiətli olması ilə əlaqələndirir. Yazıcının gəldiyi

qənaətə görə, Məhdi-Ülya kənar qüvvələrin dövlət işlərinə müdaxilə etməməsi, oğlunu qoruması üçün özünü sərt göstərmək məcburiyyətində qalır.

Türk tayfaları Məhdi-Ülya kimi bir qadının onlar üzərində hökmranlıq etməsini qəbul edə bilmirlər. Əsərdə oğlu Həmzə Mirzənin öldürülməsi Məhdi-Ülyanın amansız addımlarının nəticəsi kimi mənalandır. Yazıçı bu haqda məlumat verərkən şahzadənin öldürülməsi əmrinin Əmir xan tərəfindən verildiyinə işarə edir [31, s.94]. Qeyd edək ki, əsərdəki həmin hissədə tarixi faktlar təhrif olunmuş şəkildə verilmişdir. Belə ki, əsərdə Həmzə Mirzənin Məhdi-Ülyadan öncə öldürüldüyü qeyd olunsa da, tarixi mənbələrdə bunun əksi qeyd olunur. Z.Bünyadova görə, Məhdi-Ülya qızılbaş əmirləri tərəfindən öldürülərkən Həmzə Mirzə on üç yaşında idi [26, s.434]. Əmir xan Türkman isə Həmzə Mirzə tərəfindən Qəhqəhə qalasına salınaraq öldürülür [65, s.181]. Əsərdə oğlunun ölümündən sonra ananın qisas almaq hissi ilə alışıb-yandığını [31, s.100], tarixi mənbələrdə isə əksinə, Həmzə Mirzənin anasının qisasını almaq niyyətində olduğunu görürük [65, s.180]. Əsərdə Həmzə Mirzənin öldürülməsi hissəsində də tarixi faktlarla uzlaşma pozulur. Belə ki, Həmzə Mirzəni öldürən dəlləyin adı Rzaqulu olaraq qeyd olunsa da [31, s.93], Z.Bünyadovun, O.Əfəndiyevin tarixi qeydlərində həmin dəlləyin adının Xudaverdi olduğu bildirilir [26, s.441; 65, s.193]. Dəllək ələ keçiriləndə əmrin hansı əmir tərəfindən verildiyini deməməsi üçün dili kəsilmişdi [31, s.99].

Əsərdə bir-birinə düşmən kəsilən otuz yeddi tayfa başçısının iki məqamda bir araya gəldiyini görürük.

Onların əvvəlki məşvərəti hakimiyyətə idarəçi seçmək məqsədilə olmuşdusa da, sonrakı məşvərət dövlətin dar günündə baş tutmuşdur. Məşvərətin qərarına əsasən Şahbanu və onun anası aradan qaldırılmalı idi. Məhdi-Ülyanın əmri ilə Mirzə xanın günahsız yerə öldürülməsi qızılbaş əmirlərinin daha da qəzəblənməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə dövlətin qorunması naminə təkrar toplanan türk tayfaları Xeyrənisa bəyimi və onun anasını öldürərək hakimiyyətə doğru idarəçi kimi baxdıqları Abbas Mirzəni-I Şah Abbası gətirmişdilər. Abbas Mirzə siyasi baxımdan uğurlu addımlar ataraq sərhədləri genişləndirmiş, diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Ancaq onun da hakimiyyəti illərində farslaşma meyilləri güclənmiş, diplomatik yazılarda fars dilindən istifadə edilmişdir.

Povestdə müəllifin toxunduğu digər məsələ təriqət-bazlıq məsələsi olmuşdur. II Şah İsmayilla, Həmzə Mirzənin sünni-şiə ayrı-seçkiliyini aradan qaldırmağa cəhd etdikləri üçün məhv edildikləri bildirilir. Yazıçı əsərdə tarixi hadisələri təsvir etməklə yanaşı, bədiiliyə də yer vermiş, gənclərin (Həmzə Mirzə ilə Əsma nəzərdə tutulur – A.B.) bir-birilərinə sevgilərini izhar etməsində Nəsiminin, Füzulinin qəzəllərindən, Xətəinin şeirlərindən ustalıqla bəhrələnmişdir. Digər əsərlərində olduğu kimi, “Bəla” povestində də yazıçı fərdlə yeniləşən tarixin bir zaman kəsiyini göstərməyə nail olur. N.Qəhrəmanlı bu əsəri Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzulu məhsuldar yaradıcılığının yekunu hesab edir. Ona görə ki: *“...bu əsərdəki vəhdət ideyası əvvəlki əsərlərdə olan torpaq, qeyrət və vətən sevgisinin böyük heysiyyətlə işlənmiş, məqsəddəuğun şəkildə qoyulmuş davamıdır”* [102, s.184].

Ə.Cəfərzadəni düşündürən məsələlərdən biri də təriqətlər idi. Məlumdur ki, tarixdə bir çox təriqətlər, məzhəblər, hərəkatlar olmuşdur. Əksər hərəkatlar din pərdəsi adı altında fəaliyyətə başlasa da, fərqli məqsədlərə xidmət etmişdir. Təriqətlərlə bağlı qeydlərində Mirzə Kazım bəy yazırdı: *"...İslamda, xüsusilə də, şialər arasında islahata aparın yeganə yol təriqət təlimidir. Ən sadə bir adamın təriqət silahı ilə görə bildiyi işləri, heç bir ali hökmdar öz qüvvəsi və ağılı ilə görmək iqtidarında deyildir"* [115, s.160]. Zülmə, istibdadı, xarici ölkələrin müdaxiləsinə qarşı, istiqlaliyyət, doğma ana dili uğrunda mübarizələrdə ədalətli hökmdar axtaran xalq dözə bilməyib etiraz edərkən təriqətlərə üz tuturlar.

İranda Qacarların hakimiyyəti dövründə (1796-1925) baş verən daxili və xarici çəkişmələr, feodal təzyiqi, şah istibdadı və xarici kapital əleyhinə kütləvi etirazların baş verdiyi dövəmdə ağır vəziyyətə düşən əhəli üsyanlar qaldırmışdır. Yeni təriqət nəzəriyyələri əksərən belə zamanlarda meydana gəlirdi. Bu cəhətdən 1848-1852-ci illərdə baş verən Babilər hərəkatı diqqəti cəlb edir. Babilərin Allah tərəfindən xüsusi seçilmiş insan kimi qəbul etdiyi Əli Məhəmməd əslən Şirazlı olub, özünə "Bab" ləqəbi seçmişdir. Sözlərin mənası "qapı", "səadətə qovuşan", "həqiqətə gedən", "qovuşduran qapı" deməkdir. Ə.Cəfərzadə Bab təxəllüsünün "doğruçu", "bilikli alim", "dediyinə əməl edən" kimi digər mənalarının da olduğu qənaətinə gəlir [57, s.5]. Babilərin dini kitabı "Bəyan" adlandırılaraq Quranla eyni səviyyədə tutulur və müqəddəs kitablar sırasına daxil edilirdi. Hərəkat nümayəndələri tərəfindən həqqə gedən yolun məhz bu kitabda olduğu iddia olunurdu.

Ə.Cəfərzadənin “Zərrintac-Tahirə” romanı məhz belə bir teoloji mövzuya həsr olunub. Əslində yazıçının niyyəti Babilər hərəkətindən yazmaq olmamışdır. Müəllif bu barədə yazır: *“Hörmətli oxucum! İstəyirəm biləsən ki, məqsədim babiliyin tarixi və ya babiliyin islamıyyat xüsusən şiəliyə qarşı mübarizə tarixini göstərmək olmamışdır”* [57, s.4]. Ancaq istəməz hadisələrin mahiyyətinin açılmasında yazıçı hərəkətin özünəməxsus cəhətlərini göstərməli olmuşdur. Yazıçı babilərin görüşmə etikətlərinin fərqliliyinə diqqət çəkir; salamlaşarkən salam əvəzinə “Allahu-əkbər”, yəni “Allah böyükdür”, “Öleykəssalam” əvəzinə yenə “Allah böyükdür” mənasında olan “Allahu-əzəm” cavabını qaytardıqları bildirilir.

Məlumdur ki, yarandığı ilk dövrlərdən bu kimi hərəkətlərə, təriqətlərə orta və daha çox da aşağı zümrənin nümayəndələri qoşulurdu. Hər zaman hərəkətlərdə mərdliyi ilə seçilən də məhz aşağı təbəqənin nümayəndələri olurdu. Babilər hərəkətində kişilərlə çiyin-çiyinə dayanan Qürrətüleyin, Rüstəmə kimi qadınların mübarizliyi, mərdliyi, ağılı, savadı, istedadı və fəallığı ilə seçilən bu qadınlarla bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlar var. Daha dolğun və reallığa uyğun məlumatlar almaq üçün müəllif hətta İsrailin Xayfa şəhərindəki Bəhai dini mərkəzində də olub. Romanın “Özümün ön sözü” adlı hissəsində yazıçının bir çox yerlərdə - İngiltərə, Türkiyə, İran, Sovetlər Birliyində (Sankt-Peterburq, Moskva, Daşkənd, Düşənbə, Alma-ata, Xarəzm) geniş araşdırma apardığı məlum olur. Əlyazmalar İnstitutunda mövzu ilə bağlı ayrı-ayrı mənbələrdən məlumatlar əldə edir. Xatırladaq ki, bəhai dini hərəkəti babilərin

davamı kimi fəaliyyətə başlayıb. Bu haqda yazıçı əsərin sonundakı qeydlərində məlumat verir. Bəhai dini mərkəzində babilərə dair bir çox sənədlər qorunub saxlanır. Müəllif əsərdə bu hərəkətin qabaqcıl nümayəndələrindən biri Tahirə Qürrətüleyin xətti üzərində geniş dayanır. Xarici və daxili aləminin gözəlliyi vəhdət təşkil edən Tahirə Qürrətüleyin həyatı, mübarizəsi yazıçını heyran etmişdir.

Roman “Zərrintac-Tahirə” (1996) adı ilə çap edilir. Dərhal müasir Bəhayi nümayəndələri əsərdə babiləyin tarixinə çox yer ayrılmadığını və bir çox tarixi təhriflərə yol verildiyini bildirirlər [63, v.23]. Lakin yazıçının məqsədi sadəcə babilik haqqında əsər yazmaq yox, Azərbaycan türkü Qürrətüleyin tanımaq idi. Əsərdə Qürrətüleyin əsl adının Zərrintac (“qızıl tac”) olduğu bildirilir. “XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri” monoqrafiyasında tədqiqatçı alim Tahirə Həsənzadə Qürrətüleyin adının mənasının iki cür izah olunduğunu vurğulayır; *birinci ehtimalda bu adın bəlağətli nitq qabiliyyətinə malik olduğuna görə atası tərəfindən verildiyi və “gözün nuru”, “əziz övlad” mənalarında işləndiyi, ikinci ehtimalda adın hələ Şeyxiyyə təriqətində olarkən Əhsai haqqında yazdığı risaləyə görə Seyid Kazım Rəşti tərəfindən verildiyi bildirilir* [81, s.141]. Seyid Kazım Rəştinin məşhur şagirdi olan Zərrintac ustadın ona verdiyi ad ilə də tanınmışdır. Yazıçı qəhrəmanının digər adlarını (Zəhra, Fatimə, Zəkiyyə, Qürrətüleyin) əsərdə qeyd etməyi də unutmur. Zərrintac erkən yaşlarından təriqətlərə qatılır. O, əvvəlcə bacısı, kiçik bibisi və qardaşı Əbdül-vahabın da qoşulduğu Şeyxiyyə təriqətinin nümayəndəsi olur, daha sonra Babilər hərəkətinə qoşulur. Qürrətüleyin

Baba hörmət əlaməti olaraq qızını Bahirə adlandırmışdı. Zərrintacı daha çox narahat edən məsələlərdən biri torpaqların hakim zümrə əlində cəmlənməsi, vəqf torpaqları adı altında ruhanilər tərəfindən mənimsənilməsi idi. Ökincilərin, sadə zəhmət adamlarının torpaqsız qalmasını, əldə etdikləri məhsulların mal-mülk sahibləri tərəfindən alınmasını qəbul edə bilməyən Qürrətüleyin ruhaniləri Quranda göstərilən şəriət qaydalarına əməl etməməkdə ittiham edirdi.

Qəzvində yaşayan azəri türklərindən Molla Tağı və oğlu Molla Məhəmməd qatı dindar, fanatik olduqlarından Qürrətüleyinin fikirlərini, hərəkətlərini heç cür qəbul edə bilmirlər. Qürrətüleyinlə həyat yoldaşının dünyaya baxış bucaqlarının fərqli olması yollarının ayrılmasına səbəb olur. Möminlərin istehzal sözləri, iftiraları da Molla Məhəmmədin yoldaşından ayrılmaq fikrini qətiləşdirir.

Molla Tağının moizə zamanı Babilər və şeyxiləri təhqir etməsi bir gün sonra onun məsciddə başda Seyid Saleh olmaqla Bab nümayəndələri tərəfindən (T.Həsənzadə bu şəxsin Ağa Hadi olduğu qənaətinədir – A.B.) öldürülməsi ilə nəticələnir. Bununla da tərəflər arasında qarşıdurma daha da gərginləşir; nəticədə Seyid Əli Məhəmməd Bab ələ keçirilmiş, müridi Hacı Məhəmmədəli (Mirzə Kazım bəy Ağa Məhəmmədəli kimi qeyd edir – A.B.) ilə Təbriz meydanında hər kəsin gözü qarşısında edam edilmiş, Seyid Əhməd, Seyid Həsən və qardaşı Seyid Hüseyn mürşidi Babın vəsiyyəti ilə üzdə hərəkətdən imtina etməklə edam cəzasından xilas olmuşdu. Onların bu hərəkəti yaxşı qarşılanmamışdır. Bütün bu faktlar Mirzə Kazım bəyin

qeydləri ilə üst-üstə düşür [115, s.154]. Bir müddət Qürrətüleyin “Qəsri-Qacar”da saxlanılmış, fikirlərindən daşınmadığı görülməyə ehtimallara görə “Baği-Elxani” adlı yerdə boğularaq öldürülmüş və quyuya atılmışdır. 32 yaşlı Qürrətüleyinin ölümü ilə bağlı müəllif müxtəlif versiyalardan reallığa uyğun, inandırıcı olanları seçir. Əzablı şəkildə ölməyi mərdanəliklə qarşılamaq babilərin xarakterində idi. Qürrətüleyin bir neçə il vaxt uzadıb yaşamaqdansa, tutduğu yolu təkzib etməyib ölməyi daha şərəfli hesab etmişdir. Sərdar Əziz xana təhvil verilmək adı ilə Mahmud xanın evindən aparılan Qürrətüleyin mənzil başına çatmamış öldürülür. Əsərdə ölüm səhnəsi olduqca təsirli qələmə alınıb. Dərin intuisiyaya malik Qürrətüleyin şahın yanına çatmadan öldürüləcəyini qabaqcadan hiss edib. Digər ehtimala görə, Nəsrəddin şah onu saraya gətizdirib şərt kəsərək tutduğu yoldan dönməsinin qarşılığında onunla evlənməyini bildirsə də, Qürrətüleyin şəirlə təklifdən imtina etmişdir. Başqa bir ehtimalda Qürrətüleyinin naməhrəm əlinə keçməkdənsə, hörükləri ilə özünü boğub öldürdüyü deyilir.

Yazıçı Qürrətüleyində insanları düzgün yola dəvət etmək sevdasını analıq hissindən də yüksəkdə dayandığını müxtəlif yollarla göstərir. Əslində, Qürrətüleyinin böyük iddiaları yox idi. Cəmiyyətdə qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxaraq qadın-kişi bərabərliyinin təmin olunmasını, insanların azad, firəvan yaşamasını istəyirdi. Babilinin əsas prinsiplərindən birinin qadın-kişi bərabərliyinin olması da buradan irəli gəlirdi. Qürrətüleyin qadınlara azadlıq hüququnun verilməsi və onların təhsilə cəlb edilməsilə cəmiyyətin inkişaf edəcəyinə inanırdı. Həmin dövrün şəriət

qanunlarına zidd olan bu məsələni ruhanilər təkpi ilə qarşılayıb. Qürrətüleyin ruhanilərin insanları buxova salan dinlə bağlı uydurmalarına qarşı çıxınca dinsizlikdə, allahsızlıqda ittiham olunur. Romanın ayrı-ayrı hissələrində isə biz Qürrətüleyini ibadətdə, allaha dua edərkən görürük. Bununla yazıçı ruhanilərin fikrinin əsassız olduğunu göstərməyə çalışır:

*Gəldim dərgahə bağrı yaralı,
Çaki-giriban, başı qaralı,
Rəhmət nurundan qoyma aralı
Allahım, Allah! Allahım, Allah.*

*Ümüd dəryası cuşandı cuşan,
Səbr kasası coşandı, coşan,
Qulundur Sənin Tahirə inan
Allahım, Allah! Allahım, Allah [62, v.277].*

Allaha itaətdə olan və özünü onun qulu hesab edən birinin ateist ruhlu olması qeyri-mümkündür. Qürrətüleyin qadın kommunizmini (qadının bir neçə kişi ilə evlənə bilmə hüququ – A.B.) təbliğ etməkdə ittiham olunsada, bu haqda heç bir fakta rast gəlinmir. Bəzən onu əxlaqsız kimi qələmə verir, daim gözdən salmağa, əzməyə can atmışlar. Cəsarəti ilə seçilən Qürrətüleyin ilk dəfə olaraq İslam Şərqində hicabı (çadranı) atmış, Xorasanda çadrasız minbərə çıxaraq nitq söyləmiş, ilk qadın təfsirçi olmaqla, üləma və kişilərlə mübahisəyə girişmişdir. Babilərin 1848-ci ildə Bədəşt kəndində təşkil olunan toplantısı daha yaddaqalan olmuşdur.

Belə ki, Qürrətüleyin ilk dəfə olaraq müridlərinin arasına hicabsız, üzü açıq halda çıxmışdır. Toplantıdan sonra parçalanma olsa da, bir qrup babi Qürrətüleyinin əhatəsində birləşmişdir. Xatırladaq ki, babilər qadınların çadrada saxlanmasına yaxşı baxmamış, çadraya əbədi dustaq kimi baxmışlar. Bədəşt konfransına rəhbərlik məsələsində Məhəmmədəli adlı babi ilə Qürrətüleyin arasındakı qarşılaşma babilərin parçalanmasına səbəb olmuşdu. Bir qisim Qürrətüleyin tərəfə, digər qisim qarşı tərəfə keçmiş, bir qrupu isə hərəkəti tərک etmişdir. Bu konfransdan sonra Qürrətüleyin daha çox Tahirə adlandırılmışdır. Tahirə (pak) adının ona Bəhaullah tərəfindən verildiyi deyilir.

Yerli hakimiyyətin başısoyuluğu və vaxtında tədbir görməməsi Babilər hərəkətinin Cənubi Azərbaycanda xalq arasında daha geniş yayılmasına səbəb olur. Hərəkətin mübarizə xarakteri daşması şah üsuli-idarəsini, xüsusən də köhnə saray adamlarını narahat etməyə başlayır. Onlar şahda islahatlara meyillilik görən kimi dərhal ruhanilərlə birləşib, buna hər vasitə ilə mane olmağa çalışmışdılar.

Romanda Mazandaranda istehkamda gizlənən və şahə tələblər irəli sürən babilərin aldadılaraq qılıncdan keçirilməsi tarixi faktlar əsasında qələmə alınır. Zəncanda və Mazandaranda baş vermiş sayca çoxluq təşkil edən üsyanların dördünə Qürrətüleyinin özü başçılıq edir. Hərəkətdə aşağı zümrə nümayəndələri daha çox üstünlük təşkil etsə də, babilər saray nümayəndələrini də ələ alıb, öz cərgələrinə qata bilmişdilər. Məhz belə nümayəndələr vasitəsilə bir neçə dəfə tutulan Qürrətüleyin azad olunmuşdur. Həmin dövrdə İran müdafiə naziri, qoşunların sərkərdəsi general

Süleyman xan Əfşar da babilərin yaxın tərəfdaşı olmuş, hər vasitə ilə şahı da təriqətə qoşmağa cəhd etmiş, lakin bu cəhd baş tutmayınca Tehranda işgəncəli şəkildə öldürülmüşdür. Yeni generalın gəlişi babilərin uğursuzluğuna səbəb olmuşdur.

Romanın əvvəlində yardımçı obrazların dialoqları vasitəsilə Rusiyaya qarşı Şeyx Şamilin apardığı azadlıq hərəkatı, İranda baş vermiş “Lütlər üsyanı” və bu üsyanın İran tarixindəki izləri araşdırılır. Hakimlərin,ərbabların məsxərəyə qoyaraq “lütlər” adlandırdığı binəsiblərin istəyi ədalətli şah, yeni qanunlar və yeni idarəçilik sistemi gətirmək olmuşdur. Dəmirçi Kazımın ətrafında toplananlar xümsdən, zəkətdən, digər vergi və rüsumlardan cana doyan, təhqir olunan, zorakılıq görən aşağı zümrənin nümayəndələri idi. Bu üsyan da digər üsyanlar kimi yatırılır.

Romanda bir neçə yadda qalan obrazlar yaradılır ki, onlardan biri də Qürrətüleynin anası – Bədrünnisa xanımdır. O, övladının taleyindən narahat olan ana kimi xarakterizə olunur. Hadisələrin gərgin axarda davam etməsindən halı olan ana hər vəchlə qızını yola gətirməyə çalışır. Qürrətüleynin bir an öncə, heç olmasa, balalarının xətrinə döncəyini zənn etsə də, zaman keçdikcə ananın bu gümanı da boş çıxır. Bədrünnisa bu işlərdə daha çox kiçik qaynını təqsirkar bilmiş və ona lənətlər yağdırmışdı. Çünki Zərrintacın hərəkata qoşulmasında onun əli və dəstəyi olmuşdur.

1843-cü ildə dövrün nüfuzlu şəxslərindən olan Seyid Kazım Rəşti ilə görüşmək və onun yanında qalıb təhsilini davam etdirmək diləyi ilə Kərbəlaya gedən Qürrətüleyin mürşidinin vəfat etməsi xəbərindən sarsılır. Lakin geri

dönməyərək mənəvi ata hesab etdiyi mürrşidinin evində qalaraq kişilərə mühazirələr oxumuş və mürrşidinin yolu ilə getmişdir. Mürrşidinin evində hörmət və məhəbbət görən, qadınların gözündə Fatimeyi-Zəhra məqamına qədər ucalan Qürrətüleynin buradakı fəaliyyəti din xadimlərinin qəzəbinə səbəb olduğundan yarımçıq qalır. Əvvəl tutulur, daha sonra yolda başqa qadınla dəyişdirilərək ayrı yerə – Bağdad müftisi Şeyx Mahmud Alusinin evinə gətirilir. Burda da fəaliyyətini davam etdirən Qürrətüleyin Bağdadın müxtəlif yerlərində əhali ilə görüşür, onların dərini dinləyir, zülmü, əsarəti pisləyir, “Həqiqət günəşi” haqqında danışır, adamları fəqir-füqəraya yardım etməyə səsləyirdi.

Romanda diqqəti cəlb edən obrazlardan biri Ətaullah və ya Əta (əsl adı isə Hüseyn olmuşdur – A.B.) Qürrətüleyinə yaxın tərəfdaş kimi qəlbinin bir küncündə ona gizli sevgi bəsləmişdir. Hər çətin məqamda vaxtında köməyə çatan Ətaullah Qəzvindəki məhəllələrin birində Zərrintacə qonşu olmuş və onunla bir böyümüşdür. Sevgisini ifadə edə bilməyən Zərrintacə ona olan davranışlardan bu sevgini duymuşdur. Lakin o, sevdasız gəzməkdə, həyatını bütünlüklə Allaha məhəbbətə bağlamaqda israrlı idi. Qürrətüleyinin ardıcılıqları, onun yolunu davam etdirənlər Qürrətiyyə adlandırılmışdır.

M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları”nda Qürrətüleyni atəşin təbə malik, hümmətli, qeyrətli biri kimi təqdim edir. İmam Hüseyn qəbrini ziyarət etdiyi zaman Bab həzrətləri ilə görüşdüyünü və bundan sonra həmin təlimə qoşulub onu yaymağa başladığını qeyd etməklə yanaşı, üsyanlara başçılıq etdiyi qənaətinə gəlir. Komediograf

“Bəyan” kitabında qeyd olunan iki hökmü–qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olması və üzüaçıq gəzməsini daha hikmətli hesab edir [7, s.129-130]. M.F.Axundov tərifi qətlərə dünyaya fəsad və qarmaqarışıqlıq salan, xalqı bədbəxt və sərgərdan edən bir vasitə kimi baxmış, hər şeyin kökündən həllinin yalnız elmdə olduğunu düşünmüşdür [7, s.132-133]. Janna Dark, Firdovsi qəhrəmanları ilə eyni səviyyədə, hətta onlardan da yüksək pillədə tutulan Tahirə Qürrətüleyin də elmin tərəfdarı kimi çıxış etmiş, qadınların savadlanmasının lehinə olmuşdur. Yazıçı cəmiyyətin mühüm problemlərindən birini romanda qaldırmaqla öz fikirlərini də Qürrətüleyin obrazı üzərində cəmləyir [19, s.245].

“İşığa doğru” (1998) romanını “Zərrintac-Tahirə”nin davamı hesab etmək olar. Əvvəlki romanda bir zamanlar İranda cərəyan edən məşhur Babilər hərəkatından danışılırdısa da, bu əsərdə həmin hərəkatın davamı Bəhailərdən söhbət açılır. Tarixi-fəlsəfi məzmunu malik bu romanı qələmə alarkən bəhailiyyətin tarixinə və fəlsəfəsinə dair dərin araşdırmalar aparılmışdır. Ən əsası, yazıçı burada hadisələrdən daha çox vəziyyətləri təsvir etməyə üstünlük verir. Görünür, buna görə N.Qəhrəmanlı əsəri *“Gülüstandan öncə” romanından fərqli olaraq daha çox vəziyyətlər romanı* adlandırır [102, s.183]. Sadə, axıcı dilə malik olan romanda Bəhailiyyətin tarixinə və fəlsəfəsinə müraciət olunur. Əsərdə real tarixi hadisələrə geniş yer verilir. Hərəkatın yaradıcısı Bəhaullah, onun cərgəsinə qoşulan Molla Sadıq, Babilər hərəkatının görkəmli nümayəndəsi Ətəullahla bağlı səhifələrdə tarixi gerçəklik üstünlük təşkil edir.

“Bəhaizm” adı hərəkatın başçısı Bəhaullahın adına

uyğun şəkildə seçilmişdir. Bəzən “Bəha” adlandırılan hərəkət başçısının həyatı romanda geniş əks etdirilir. Bəha adlandırılan ancaq əsl adı Mirzə Hüseynəli olan bu şəxs Fətəli şahın saray əyanlarından Mirzə Abbas Nurinin oğlu idi. Yetkinlik yaşına çatanda atasının yerinə gəlmək istəməyən Mirzə Hüseynəli bu addımı ilə hər kəsdə təəccüb və maraq doğurur. Həyatda özünə fərqli yol seçən Mirzə Hüseynəli yaratdığı təriqətlə insanlara xoş gələcək vəd edirdi. Zalımların əlindən cana doyan xalq kütlələri Bəhanın təriqətinə bir ümid kimi baxır və işığa doğru addımlamaq niyyəti ilə hərəkətə qoşulurdular. Bəha təriqəti həm də insanın insan tərəfindən əzilməsinə, ayrı-seçkiliyə, Allahın verdiyi hüquqlardan məhrum olmasına qarşı mübarizə aparırdı [42, s.29]. Bəhaya görə, ümumsülh bərqərar olunmaqla yanaşı, “vahid din, vahid irq və vahid millət” də olmalıdır [42, s.171].

Doğrudur, xalq içərisində bu təriqətə birmənalı münasibət bəslənməmiş, tərəfdarları ilə yanaşı əleyhdarları da olmuşdur. Digər təriqətçilər kimi, Mirzə Hüseynəli də təqib olunmuş, hətta Nəsrəddin şah tərəfindən həbs edilərək bir müddət Siyahçalda şəraitsiz bir yerdə saxlanılmışdır. Həbsdən çıxandan sonra Bəha çıxışlarında Siyahçalda qaldığı zaman qeybdən səslər gəldiyini və onun vəhy olduğunu söyləyirdi. 1873-cü ildə özünü Əkka qalasında Allah tərəfindən “Kitabi -Əqdəslə” göndərilmiş rəsul elan edir [42, s.172]. Həzrət Bab moizələrində bildirirdi ki, *“mən qapıyam, məndən bir il sonra imamın zühurunu gözləyin”* [42, s.148]. Daha sonra zühur edən şəxsin Bəhaullah olduğunu söyləyirdi. Bab əqidələrini davam etdirən və “Xudavəndi-aləm”

hesab edilən Bəhaullah hərdən Bəha da adlandırılmışdır. Bəhaullah sözü “Allahın parıltısı, nuru” anlamında işlənmişdir. Bəhailər onu bəşəriyyətin xilaskarı hesab etmiş, “Şəmsi-İlahi” adlandırmış, peyğəmbər hesab etmişdilər [42, s.158].

Romanın ayrı-ayrı hissələrində müəllif Bəhaizmin mahiyyətini açıqlayır. Babilərlə nisbətdə Bəhailərin daha böyük əqidə sahibi olduqları bildirilir. Babın dini bir məmləkət üçün nəzərdə tutulmuşdusa, bəhailərin “Kitabi-əqdəs”i bütün dünya üçün hesab olunurdu [42, s.96]. Bəhailəri bəzən Allahı, peyğəmbəri danan–bir sözlə laməzhəb adlandırsalar da, Bəhaullah moizlərində Allahın vahidliyini qəbul etdiklərini, bütün peyğəmbərlərin onun (Allah – A.B.) tərəfindən göndərildiyini bildirmiş, dini ayrı-seçkiliyin, mövhumatın əleyhinə çıxdıqlarını ifadə etmişdir. Müharibələrin əleyhinə çıxan Bəhaullah ümumdünya sülh tərəfdarı olmuş, insanları təhsil almağa, dünya mənfəəti üçün çalışmağa dəvət etmişdir [42, s.153] .

Bəhailərə görə qadınlarla kişilər cəmiyyətdə eyni hüquqa malik olmalıdırlar. Qadınların azadlıq və təhsil almaq hüquqları əllərindən alınmamalı, onlara müqəddəs varlıq kimi baxılmalıdır [42, s.168]. Çoxarvadlılığın qadına mənəvi zərbə vurması baxımından bəhaizmdə bu əməl qəbul olunmur. Nigah mənəvi borc hesab edilir, ancaq məcburi sayılmırdı. Nigaha girmədən azad seçim məsələsi qarşıya qoyulur və boşanma isə pislənirdi. Babilikdə və bəhailikdə olan yaxın qohumlarla evlənməyə icazə məsələsi isə cəmiyyətdə xoş qarşılanmamışdır [42, s.141].

Bəhaizmdə ən müqəddəs kitab “Kitabi-Əqdəs” hesab

olunurdu ki, Bəha onu digər dinlərin müqəddəs kitabları ilə eyni səviyyədə tuturdu. Həmin kitabda Bəhanın dini əqidəsi öz əksini tapmışdır. Bəhailərdə dini ayinlərin icra prosesi də fərqli olmuşdur. Əsərdə qeyd olunur ki, bəhailərin on doqquz günlük orucu Novruz bayramı axşamı bitir. İldə, ayda da dəyişiklik edilmişdir. Belə ki, ilin on doqquz aydan, ayın da on doqquz gündən ibarət olduğu, həftənin günlərinin adı isə Allahın min bir adından götürülmüşdür [42, s.116]. Onu da qeyd edək ki, bəhailərə görə hər kəs öz dilində, bacardığı dildə dua etməlidir, önəmli olan Allaha dua etmək idi [42, s.156]. Romanda təriqətlə bağlı bir neçə terminə rast gəlinir. Məsələn, yığıncaq yeri, məclis anlamında “məhfil”, müqəddəslərə Allah tərəfindən insanlara çatdırılmaq üçün təlqin olunan sözlər anlamında “vəhy”, “lovh”, təbliğatçı anlamında “mübəlliğ”, davamçı anlamında “peyröv”, mürid anlamında “əhbab” və s. sözlərdən istifadə edilmişdir [42, s.19; s.22; s.59; s.97].

Romanda xarici dövlətlərin, xüsusən də Rusiyanın İran əleyhinə bu təriqətdən siyasi məqsədlər üçün istifadə etməsinə də işarə olunur. Müəllif bir məqamda yazır: *“Rusiyaya da İrani və Türkiyəni zəiflədə bilən, islamiyyəti nəzərdən sala bilən bütün ictimai və qeyri-ictimai hərəkətlər maraqlı, sərfəliydi. Bir sözlə, gözüünü İrana, Türkiyəyə, bu yolla da Yaxın və Orta Şərqlə dikmiş bütün imperialist dövlətlər, xristianlıq aləmi lap elə Rusiyadan başqa, Almaniya da, İngiltərə də, Fransa da bu məsələdə maraqlıydılar”* [42, s.147]. Nəsrəddin şah tərəfindən ölkəni tərk etmək şərti qoyulduğu zaman Bəha Rusiyanı yox, Bağdadı seçmişdi. Bu, “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələrindən sonra Rusiyanın məkrli siyasətinə nəza-

kətli şəkildə imtina etmək demək idi. Əsər boyunca Bəhanın fəaliyyətini bir çox yerlərdə davam etdirdiyini görürük. Bəhailiyn geniş şəkildə yayılmasında Bəhaullahın oğlu - Əbdül-Bəhanın da böyük rolu olmuşdur. Romanın sonlarında Bəhanın artıq Ədirnəyə sürgün olduğuna və burada məhbus həyatı yaşadığını görürük [42, s.147]. Həbsinə baxmayaraq, gizli də olsa Bəha fəaliyyətini davam etdirir. Yaxın silahdaşlarından Ətəullah onu məhbəsdən xilas etmək istəyərkən güllələnərək öldürülür [42, s.165].

Bəhaullahın təriqəti geniş miqyaslı olmaqla İran hüduqlarından kənara çıxmışdır. Azərbaycanda da bu təriqətə qoşulanların sayı az deyildi. Təriqətdə “Şəhidi-Badikübeyi” (“Bakılı şəhid”) adı ilə əbədiləşdirilən Molla Sadıq da təriqətə qoşulmuşdu. Yazıçı Molla Sadıq obrazı ilə fanatizmin qurbanı olanların başına gələn fəlakətləri anlatmağa çalışır. Təhsil dalınca Kərbəlaya yola düşən Molla Sadıq səfər zamanı yaşadığı xoşagəlməz haldan dolayı təsadüf nəticəsində Seyid Kazım Rəştinin yaxın silahdaşlarından olan Əndəliblə qarşılaşır və bu qarşılaşma onun təriqətə qoşulmasına gətirib çıxarır. Əsərdə yazıçı onu İrana gətirərək bundan bədii priyom kimi istifadə edir və İran mühitini real boyalarla təsvir edir: *“Bu yerlərə baxanda Molla Sadığın vətəni gözüən cənnət kimi gəlirdi. Orda pisdən-yaxşıdan qaydaqanun var idi... Dünyanın heç bir yerində İranın tayı yoxdu. Əgər tanımaq istəsən buyur: Hər addımda qabağını dilənçi kəsibsə - deməli İrandasan. Hər bazar başındaərbab, möhtəsib, ya qeyrisi adam ayağı fallaqaya salıbsa, ya başqa üsulnan döydürürsə - deməli İrandasan. Bazarın ortasında möhtəsib, ya darğa bir bədbəxtin saqqalını yolursa - deməli İrandasan”* [42, s.57].

Molla Sadıqın iki arzusu var; birincisi bəhailərin Kəbəsi sayılan Əkka şəhərinə getmək, burada “Nuri-Xudanın” əlini öpmək, digəri isə vətəninə dönüb bəhailiyi yaymaq. Əkkada olduqdan sonra vətəninə döən Molla Sadıq atasının tapşırığı ilə öldürülür. Ancaq ölümündən əvvəl maraqlı bir hal yaşanır. Belə ki, “Mərkəzi-misaqdan” məktubuna cavab gəlmiş, “–*Məzhəri-küll-i-İlahiyə lovhin də verilib*”, – deyə şəhadət müjdəsi verilmişdir [42, s.106]. Şəhadət ricasının “xudavəndi-aləm” tərəfindən qəbul edildiyini bildikdən sonra o, şəhidə yiyə durulmayacağını başa düşərək bağında yuxuda ona nişan verilən yerdə özünə qəbir qazmışdır və atası tərəfindən göndərilən dayısı oğlu onu öldürüb məhz həmin yerə atmışdır. Bəhailərə din əleyhdarları kimi baxıldığından atası oğlunun basdırılmasına gəlməmiş, onun Mərdəkan qəbiristanlığında dəfn olunmasına icazə verilməmişdir. İllər sonra İzzətdin Öyyubi adlı əhbab onun qəbrini Mərdəkanın əski qəbiristanına gətirmiş və məzar daşına “Molla Sadıq-9” yazdırmışdır ki, bu rəqəm bütün bəhayi qəbrlərinin üzərində yazılırdı. Mənası əbcəd hesab ilə “Bəha” (B-2, H-5, A-1 = 9) – “ışıq” demək idi [42, s.110].

Romanda yazıçı məşhur milyoner Musa Nağıyevin bu təriqətin üzvü olması ilə bağlı xalq arasında yayılan fikirlərə də yer verir. Bu fakt tədqiqatçı f.ü.f.d. Leyla Məlikovanın bəhailiklə bağlı monoqrafiyasında da öz təsdiqini tapır: “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində neft sahəsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda bəhailər Bakı milyonerləri və mesenantları içərisindən özlərinə havadarlar seçməyə başlamışdılar və bu da nəticəsiz qalmadı. Uzun illər Bakıda ruhani

şuranın üzvü olmuş milyoner Musa Nağıyev öz şəxsi nüfuzu ilə bəhai icmasının hörmətini qaldırırdı" [159, s.141]. Bəhailər mövcud durumdan istifadə edərək cəmiyyətin mütərəqqi meyilli ziyalılarını öz tərəfinə cəkməyə maraqlı olmuşdu.

Əsərdə bəhaizm dünyasının İsrailin Hayfa şəhərində yaradılan "Uca ədalət evi" tərəfindən idarə edilməsi ilə bağlı işarə də var. Ə.Cəfərzadə əsəri yazmazdan əvvəl qəhrəmanın getdiyi yollarla getməyə çalışaraq Hayfada və Ədirnədə olmuşdur. Bu haqda yazıçı romanın "Ədirnəyə" adlı hissəsinə əlavə etdiyi yol qeydlərində məlumat verir: *"Onun (Bəhaullah nəzərdə tutulur-A.B.) yaşadığı başqa yerləri görmüşdüm. Başqa yerlər deyəndə ki, İstanbulda, sonra Bağdadda, Tehrandə, İsrailin Hayfa, Əkka şəhərlərində olmuşdum, görmüşdüm, amma Ədirnəni görməmişdim. Ədirnəyə də elə bu məqsədlə getmişdim. Görüm axı bu yolları necə keçib"* [42, s.143].

Roman bir qədər də tarixi-fəlsəfi aspektdə yazılmışdır. Tənqidçi Vaqif Sultanlı romanın "İşığa doğru" adlandırmasını yazıçının ömrün ixtiyarlığından doğan pessimistliklə əlaqələndirərək yazır: *"... Əslində bəhailiyn tarixindən bəhs edən bu əsərlə yazıçı heç də işıq və idealın özgə, kənar din və təriqətlərdə axtarılması amalına tapınmur. Əksinə, bu nəticəyə gəlir ki, bütün dinlər, təriqətlər, məzhəblər insanlığın ideal, xoşbəxtlik axtarışlarından doğmuş, yaranmışdır. Lakin hansı amala, əqidəyə və dini inanca tapınmasından asılı olmayaraq bəşəriyyət xoşbəxtliyin açarını tapa, dünyanın mahiyyətini dərk edə – dəyişə bilməmişdir"* [42, s.175]. Əsərin bir qədər pessimist ruhda yazılmasına baxmayaraq, təriqətə ümidlə qoşulanların iztirablara, işgəncələrə mərdliklə dözmələrini

və işığa doğru irəlilədiklərini görürük. Romanda “ışığ” rəmzi olaraq xoşbəxt gələcəyi simvolizə edir.

Beləliklə, Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında müxtəlif tarixi hadisələrə yaddaş və faktlar kontekstində yeni retrospektiv baxışın ifadəsini görürük. “Hun dağı”, “Zərrintac Tahirə”, “İşığa doğru” kimi romanlarında müxtəlif dövr və hadisələri qələmə alır. Bu əsərlərində yazıçı tarixi faktları, hadisələri təsvirində gerçəkliyə əməl etməyə çalışmışdır. Əlbəttə, istənilən tarixi əsərlərdə sənətkarın tarixi gerçəkliyə əməl etməsi məsələsi mübahisə doğurmuşdur. Bu mübahisə Ə.Cəfərzadə yaradıcılığından da yan keçməmişdir, lakin bütün hallarda yazıçı bu əsərlərində tarixi hadisələrin ruhunu qoruyub saxlaya bilmiş, obrazların hərəkət və düşüncələrini, arzularını, əməllərini inandırıcı şəkildə təsvir etmişdir.

III FƏSİL. Ə.CƏFƏRZADƏ YARADICILIĞINDA DÖVRÜN VƏ QƏHRƏMANIN XARAKTERİ

3.1. Roman və povestlərində dövrün və tarixi şəxsiyyətlərin obrazı

Əzizə Cəfərzadə tarixi nəsrə mövzu aktuallığı, problematikası və üslubu baxımından hər zaman seçilmişdir. Onun nəsrində tarixi mövzunun özünəməxsus yeri var. Bu əsərlər digər müəlliflərin tarixi əsərlərindən yalnız mövzu və problematika baxımından deyil, üslub, tarixə baxış, gerçəkliklə bədii təxəyyülün sintezi baxımından da fərqlənir. Yazıcının bədii təxəyyülə daha geniş yer verməsi barədə zaman-zaman tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda iradların bildirilməsi də məhz bu özünəməxsusluqdan irəli gəlmişdir. Bu iradlarda tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə yanaşmada yazıçı bədii təxəyyülünün üstünlük təşkil etməsi əsas yer tuturdu. Ancaq tarixi roman janrının bugününə baxdıqda yazıçı sərbəstliyinin intəhasızlığının şahidi oluruq. Bütün bunlar, fikrimizcə, Ə.Cəfərzadənin sosrealizm metodunun tarixi roman çərçivəsini çoxdan aşdığının gecikmiş sübutu kimi səciyyələnir. Bununla belə, əksər romanlarında yazıcının tarixi gerçəkliyə əməl etməsinin şahidi oluruq. Ev arxivindəki qovluqları və qeyd dəftərlərini araşdırarkən yazıcının tarixi əsər yazma texnikasına mümkün qədər əməl etdiyini başa düşmək olar. Qeyd edək ki, hər bir tarixi əsəri yazmağa başlamazdan əvvəl əsərin həcmindən daha böyük qovluqda tarixi materialların fotosurətləri, müxtəlif tarixi kitab-

lardan mövzuya aid xülasə qeydlər, əgər yazılacaq əsər şair haqqındadırsa onun seçmə şeirləri, xüsusən də, tarixi məlumat, hadisə haqqında şeirlər, folklor materialları, xəritələr, şəcərələr, müxtəlif adamlarla yazışmalar, kitabxanalara müraciət və cavab məktubları, əsərin ilkin variantlarına dair yazılmış qeydlər, rəylər toplanmışdı. Bu qeydlərdən görünür ki, Ə.Cəfərzadə keçmişlə bağlı əsər yazarkən tarixi faktı əvvəlcə qoyaraq mükəmməlliyini müxtəlif mənbələrdən yoxlamışdır. Bir yazıçı kimi, ilk olaraq tarixi faktı öyrənmiş və daha sonra bədii təxəyyül vasitəsi ilə faktları canlandırmağı üstün tutmuşdur. Lakin yazıçı üçün tarixi nəsr heç də tarix kitabı, tarix dərslisi deyil, orada bədii təxəyyül də mühüm rol oynayır ki, bu da əsəri daha maraqlı, oxunaqlı və süjetli edir.

Ə.Cəfərzadə nəsrində ədəbi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılması davamlı proses olmuşdur. Obrazları yaradılan ədəbi şəxsiyyətlər Azərbaycan ədəbiyyatında, tarixində iz qoymuşlar. Bu qəhrəmanlar içərisində şair, hökmdar-şair, coğrafiyaşünas-şair olanlar da var. Obrazları yaradılan ədəbi şəxsiyyətlər müxtəlif zaman kəsiyində yaşayıb yaratmışlar. Yazıçı bu obrazları ədəbi qəhrəman və ictimai-siyasi problemlər, ədəbi qəhrəman və zaman kontekstində yaratmağa üstünlük verir. Bu zaman dövrün, mühitin xarakterini də yaratmağa nail olur. Əslində tarixi əsərlərdə ədəbi şəxsiyyətlərin obrazının yaradılması asan məsələ deyil. Bu problemləri nəzərə almaq və eyni kontekstdə işləmək yazıçıdan böyük ustalığ tələb edir. Folklor motivlərindən, xüsusən də atalar sözləri, zərbi-məsəllər və bayatılardan istifadə yazıçının əsərlərinin daha da dolğunlaşmasına gətirib

çıxarmışdır. Əsərlərin süjet xəttinə ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri fonunda yaşadığı dövr və bu dövrdə cərəyan edən hadisələrə qəhrəmanların mövqeyi və s. daxil edilmişdir. Obrazları işləyərkən yazıçı tarixə baxışı ilə yanaşı, özünün düşüncələrini də nümayiş etdirmişdi. X.Natəvan ("Natəvan haqqında hekayələr" silsiləsi, 1963), N.Şirvani ("Vətənə qayıt", 1977), S.Ə.Şirvani ("Aləmdə səsim var mənim", 1972-1978), ("Yad et məni", 1980), Ş.İ.Xətai ("Bakı-1501", 1981), Sabir ("Sabir", 1989), Z.Şirvani ("Eldən-elə", 1992), Z.Tahirə ("Zərrintac-Tahirə", 1996), M.Füzuli ("Eşq sultanı", 2005) Ə.Cəfərzadə nəsrində yer alan ədəbi şəxsiyyətlərdir. Qeyd olunan ədəbi şəxsiyyətlər içərisində M.Füzulinin Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında xüsusi rolu olmuşdur. Yazıçı əsərlərinin böyük bir hissəsində dahi Füzulini yad edir, onun yaradıcılığına müraciət edərək qəzəllərindən nümunələr gətirir.

Şübhəsiz, ədəbi şəxsiyyətlər xalqın taleyində oynadığı rola görə həm də tarixdə tarixi şəxsiyyət olaraq tanınmışdır. Lakin yazıçının elə əsərləri də var ki, burada dövrün xarakterini və tarixi qəhrəmanlarını önə çıxarır. Bu cəhətdən "Bakı-1501" (1981) tarixi romanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, sovet gerçəkliyində Şah İsmayıl kimi tarixi şəxsiyyətə əsər həsr edilməsi o qədər də asan deyildi. Bəlkə də on il əvvəl olsaydı, yazıçı bunu gerçəkləşdirə bilməzdi. Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunmuş ilk bədii əsər olması da bu reallıqdan xəbər verir. Romanda XVI əsrin əvvəllərində cərəyan etmiş hadisələr; Səfəvilər dövlətinin qurucusu Şah İsmayılın Şirvana, daha sonra Bakıya gəlməsi və s. qələmə alınır. Maraqlı cəhət burasındadır ki, əsərin baş qəhrəmanı

Şah İsmayıl obrazına Sovetlər dönəmində ilk müraciət edən Ə.Cəfərzadə olmuşdur. Bunun özü yazıçı üçün böyük cəsarət hesab olunmalıdır. Yəni yazıçı Xətaiyə şair olmaqdan çox, hökmdar olaraq yanaşır və süjet xəttinin mərkəzində də onun hökmdarlığı dayanır. Romanın bu səciyyəvi xüsusiyyətini N.Qəhrəmanlı yazıçı üslubuna bağlayır: *“Roman ‘‘Bakı-1501’’adlandırılrsa da, təkə Bakıda baş vermiş hadisələri əhatə etmir, Azərbaycanın digər yerlərində və İran, İraq, Türkiyə ilə bağlı hadisələri birləşdirir. Şair Şah İsmayılın obrazını yaratmaq təşəbbüsü bu sahədə ədəbiyyatımızda ilk təşəbbüs olub romanın çox mühüm məziyyətidir’’* [102, s.155]. Tədqiqatçı haqlıdır, roman *“Bakı-1501’’* adlandırılrsa da, süjet xəttinin mərkəzində Şah İsmayılın obrazı və onun ətrafında baş verən hadisələr dayanır, əsər boyu vətənpərvərlik niyyəti boy göstərir. Romanın sonunda Şah İsmayılın monoloqu gələcək nəsillərə vətənpərvərlik vəsiyyəti kimi daxil olur. Şah İsmayıl Xətai obrazına müraciət yazıçı üçün həm də qaçılmaz bir zərurət idi. Çünki yazıçı artıq bir neçə tarixi əsər yazmışdı, indi isə tarixin xalq, millət üçün önəmli yeni bir dönəminə, tarixi şəxsiyyətinə üz tutmaq lazım gəlirdi. Azərbaycanın gələcək taleyini bəirləmək üçün Şah İsmayıl Xətai kimi tarixi şəxsiyyətlərə üz tutmaq da buradan irəli gəlirdi. Yazıcının məhz həmin dövəndə belə bir əsər yazması səbəbsiz deyildi. Asifə Telmanqızı Xətai obrazına qayıdışı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində rus sovet müstəmləkəçiliyinə etirazın güclənməsi və müstəqil dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsini zəruriləşdirən amillərdə görür: *“Çünki Xətai Azərbaycan tarixinin parlaq şəxsiyyətlərindən biridir. Onun yaşadığı dövr*

tariximizin ən mürəkkəb, ən ibrətamiz səhifələrindəndir. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib qüdrətli bir dövlətin əsasını qoyması onu Şərq tarixinə bir fəth kimi də yazmışdır. Ona görə də bu obraza müraciət ciddi amillərdən doğmaya bilməzdi” [130, s.94].

Romanı yazmazdan əvvəl yazıçı bir çox mənbələrlə tanış olmuş, müəyyən araşdırmalar aparmışdır. Bunu yazıçının “...mən əski mənbələrə, ölümsüz Füzuliyə, Xətəini dərin məhəbbətlə sevən A.Bakıxanova əsaslanmış, mənbələri düyü arıdan kimi arıtmış, xüsusilə folklor qaynaqlarını, daha çox isə hökmdar şairin öz əsərlərini diqqətlə oxuyub nəticələr çıxarmağa çalışmışdım” [32, s.4], – kimi qeydlərində görürük.

Romanda Şah İsmayılın şəxsi həyatı ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə paralel olaraq qələmə alınır. Yazıçı qəhrəmanının keşməkeşli həyatının olduğunu bildirir, məşhur bir nəslə mənsubluğunu xatırladırdı. Məlumdur ki, anası Aləmşah bəyim Ağqoyunlu Uzun Həsənin qızı, atası Şeyx Heydər isə məşhur şiə təriqətinin nümayəndəsi olan Şeyx Cüneydin oğlu olmuşdur. Roman vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq motivləri əsasında qurulmuşdur. Cərəyan edən hadisələr Şah İsmayılın ətrafında baş verir. Əsərin süjet xəttində “bir din, bir dil və bir birlik uğrunda çarpışmaq” ideyası dayanır. Az yaşı olmasına rəğmən, başı bir çox bəlalər çəkmiş İsmayıl ətrafına böyük bir kütləni yığaraq, Azərbaycan torpaqlarını vahid bir dövlət adı altında birləşdirmək məqsədilə bir çox ərəziləri fəth edir.

Tarixdən Şah İsmayılın Orta Asiyaya, İraqi-ərəbə, Kiçik Asiyaya bir-birinin ardınca yürüşlər etməsi və həmin ərəziləri fəth etməsi məlum olsa da, romanda daha çox Şirvan və Bakıya gəlişi ön plana çəkilir. Əsərin “Bakı-1501” adlanma-

sına baxmayaraq, hadisələr təkcə Bakıda deyil, eləcə də digər yerlərdə cərəyan edir. Şeyx oğlu şahın Şirvan kəndi Cabanıda Fərrux Yasarı, Mərv yaxınlığında Şeybani xanı, Şərurda Əlvənd Mirzəni, Həmədanın Almaqulağı torpaqlarında Sultan Murad və Əsləmiş bəyi məğlub etdiyi hadisələr üzərində dayanılır. Romanda qeydə alınan son tarixi hadisə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə (1514) Sultan Səlimə məğlubiyyəti olmuşdur. Göründüyü kimi, yazıçı Şah İsmayılın bütün siyasi fəaliyyəti ərzində baş verən çəkişmələri və hərbi qələbələri xronoloji ardıcılıqla vermir, yalnız öz amalına xidmət edəcək hadisələri qələmə alır. Doğrudur, yazıcının bədii niyyəti həmişə bütün məsələlərdə uğurlu alınmır. Bu, təkcə Ə.Cəfərzadənin deyil, ümumiyyətlə tarixi romançılığımızın müştərək problemlərindəndir, necə deyərlər, “Axilles dabanı”dır. F.Kərimzadə, Ə.Nicat və Ə.Cəfərzadə təxminən eyni vaxtlarda Şah İsmayıl dövrünə müraciət etmiş və onun obrazını yaratmışlar. Lakin fərqli rakurslardan. Tənqidçi Nadir Cabbarov yazıçıların əsərlərində bu çatışmazlıqları ekzotik münasibətdə görür: *“...nəsrimizdə tarixi hadisələrə macəraçı həvəsiylə, ən pisi, böyük tarixi şəxsiyyətlərimizə ekzotik bir maraqla üz tutmaq meyli hələ də davam etməkdədir. Məsələn, son zamanlar Şah İsmayıl Xətai haqda üç roman yaranmışdır. Lakin bu üç roman üst-üstə milli varlığımızın ən böyük nümayəndəsi barədə müasir oxucuya arzu olunan məlumatı verməyə qadir deyil”* [117, s.182]. Üç əsəri eyni mövqedən qiymətləndirmək o qədər də uğurlu olmasa da, hər halda bu tənqiddən Ə.Cəfərzadənin də yazıçı ünvanına müəyyən pay düşür. Qeyd olunan bu əsərlər Şah İsmayılın həyat və fəaliyyətinə

həsr olunub, uşaqlıq və gənclik, xüsusən də hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığı illəri əhatə edir.

Vilayət Quliyev “Nəsrimiz və tariximiz” məqaləsində əsərdə bəzi məqamlarda yazıçı ilə razılaşmadığını bildirərək, *“şahın diplomatik heyətin hara gedəcəyini tacir Hacı Salmandan öyrənməsinə, macarlar haqqında ondan məlumat almasına, eyni zamanda bitikçibaşın şahla mübahisəyə girişməsinə bəsit forma”* kimi baxır [106, s.166].

Yazıçı Şah İsmayılı dörd müxtəlif aspektdən təqdim etmişdir. Romanda əvvəlcə onu əqidəsini yayan təriqət başçısı şeyx kimi görürük. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri Şah İsmayılın şiəliyi yaymasıdır. Şeyx nəslinə mənsubluğu bu işdə onun xeyrinə olur. O, Şirvan hakimlərinin şeyx nəslinə düşmən münasibət bəslədiyini və təriqət uğrunda mübarizəni irəli sürərək hərəkətə keçir. Akademik Ziya Bünyadov şiə təriqətindən danışarkən səfəvilərin bu qüsurlu siyasəti haqqında yazır: *“Səfəvilər Azərbaycanda və Şərq ölkələrində yaranmış ağır vəziyyətin səbəbini XIV-XV əsrlərdə bu yerlərdə hökm sürən sünnilikdə görür və sübut etməyə çalışırdılar ki, sünniliyin hakim mövqe tutduğu dövlətlər guya qeyri-qanuni dövlətlərdir, onlar xalqı ağır həyata sürükləyirlər. Məhz buna görə də sünnilik əleyhinə ümumxalq mübarizəsinin aparılması və şiə tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır”* [26, s.393]. Ə.Cəfərzadənin qənaətinə görə şahın yaydığı təriqətin tərkibində digər təriqətlərin də izlərini görmək olur. Yazıçı şairin yaradıcılığından misal gətirərək bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışır. Əsərdə –

*Xətaiyəm al atlıyam,
Sözü şəkərdən datlıyam;
Mürtəza Əli zatlıyam, -
Qazilər, deyin şah mənəm.*

*Yəqin bil əbcədi bürhan Əlidir,
Bəyani-tohidü Quran Əlidir;
Bu biçarə Xətainin pənahı
Davasız dərdlərə dərman Əlidir [30, s.31].*

– şeir parçasını nümunə gətirən yazıçı Xətainin şiəliyin müqəddəsi sayılan Həzrət Əli nəslinə mənsubluğunu bildirir: “*Amma eyni zamanda hardasa mənə elə gəlirdi ki, onun ayrı-ayrı parçalarında sufizmin, bəlkə hələ hürufilik və başqa o dövrlərdə yayılmış təriqətlərin təsiri var. Hardasa elə bil ki, o ətrafına mürid toplayanda qarşısında duranların ideya istiqamətini özünə tərəf yönəldir*” [32, s.4]. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, şiəliyi yaymaq Şah İsmayılın məqsədyönlü siyasətinin sadəcə bir tərkib hissəsi olmuşdur.

Romanda yazıçı bu qənaətini dərviş İbrahim obrazının dili ilə səsləndirir. Şah İsmayılın şeirlərini əzbərdən bilən və beynindəki qarışıq suallara cavab tapmaq üçün onunla görüşməyə tələsən İbrahim hökmdarın tutduğu yolu dərk etməyə çalışırdı. Aytəkinlə dialoqunda şahın hakimiyyət başına keçmək üçün məqsədli olaraq ona yarıyan təriqət və əqidələrə yönəldiyini bildirən dərviş İbrahimə şahın bir bayraq altında birləşdirmə siyasəti də anlaşılmaz qalırdı. Bir dildə danışan camaatın yarısının şiə, digər yarısının isə sünni olacağı təqdirdə Şah İsmayılın birləşdirmə siyasətini

necə aparacağı onda böyük maraq doğururdu. Şah İsmayıl isə tutduğu bu yolda məqsədinin insanları ayırmaq deyil, onları eyni dini məzhəbin nümayəndəsi etmək və vahid mərkəzləşmiş dövlət yaradaraq bir araya gətirməyi düşünürdü. Əsərdə həmin hissəyə diqqət yetirək: *“Mən vətən torpaqlarını birləşdirirəm. Gələcəkdə hamı bir əqidədə - şialikdə olanda qalan şeylər yaddan çıxacaq, nifaq da aradan götürüləcək”* [30, s.238].

O da aydın idi ki, Şah İsmayılın ətrafındakı dərvişlər güdükçü, qulaqçı qismində ölkənin müxtəlif yerlərini gəzərək məlumat toplayıb şəxsən şahın özü ilə görüşərək ona çatdırırmışlar. Əsərdə Şah İsmayıl qarşılaşmağa can atanlardan biri də Aytəkindir. Şah İsmayılı qanlısı hesab edən Aytəkin onun şeirlərinin vurğunu olmuşdu. İncə qəlbli bir şair kimi şeirlər yazan hökmdarın daş qəlbli olub qanlar axıtması onda təəssüf hissi oyadırdı. Qeyd edək ki, Şah İsmayıl şialiyi zorla təbliğ edərkən Aytəkinin qardaşı Gültəkini öldürmüş, qəbiləsini isə dağıtmışdı.

Ümumiyyətlə, romandakı Şeyx oğlu Şah İsmayıl - Sultanım, Aytəkin və dərviş İbrahim xətləri əsəri daha maraqlı etməklə yanaşı, baş qəhrəmanın daxili aləminin açılmasına da xidmət edir. Yazıçı Fərrux Yasar, Lələ Hüseyn, Taclı xanım, Sultan Səlim, Məliküşşüəra Həbib, Miskin Abdal və digər tarixi, bədii təxəyyülün məhsulu olan Aytəkin, Dərviş İbrahim, Hacı Salman kimi obrazlar yaradır.

Əsərin əvvəlində Şah İsmayıl dindar, din təəssübkeşi, sonrakı hissələrində insan kəlləsindən hazırlanmış piyalədən istifadə edən, taxt-tac aludəçisi, eləcə də intiqam hissi

ilə alışıb yanan bir hökmdar kimi verilir. Bəzi məqamlarda biz onun müsbət insani keyfiyyətlərini də görürük. Məsələn, Bakını zəbt etdikdən sonra qadınların dəfn edilməsi üçün xüsusi tapşırıq verir. Qadınların pul müqabilində satılmasına mənfi münasibət bəsləyən Şah İsmayıl qul bazarında bir qisim qadını azad etdirir. Yazıçı qəhrəmanını ideallaşdırmır, olduğu kimi verməyə çalışır, ziddiyyətli xarakterini açıb göstərir. Şah İsmayılı digər obrazlarla qarşılaşdıraraq qəhrəmanının amalını, düşüncələrini elə onun öz dilindən verir: *“Mən dərbədar vətəni bacardıqca birləşdirəcəyəm, dilimizə, ədəbiyyatımıza, şeirimizə, musiqi sənətimizə rəvnəq verəcəyəm. Dilimizi dünyaya tanıdacağam, aşıqlarımıza saraylarda yol verəcəyəm”* [30, s.115].

Şah İsmayılın ilk dəfə pərakəndə türk tayfalarını (şamlı, rumlu, ustacılı, təkəli və digərlərini) bir araya gətirərək mərkəzləşdirilmiş vahid dövlət yaratması və Azərbaycan dilinə verdiyi dəyər ön plana çəkilərək təqdirəlayiq addım kimi qeyd olunur. İlk dəfə olaraq məhz onun dövründə ana dilimizə yüksək qiymət verilmiş və rəsmi dövlət dili elan edilmişdir. Azərbaycan dilinin gözəlliyini, onun lətifliyini, rəvanlığını dəyərləndirən Şah İsmayıl özü də bu dildə gözəl şeir örnəkləri yaratmışdır. Dövlət işlərində ana dilindən istifadə əsas şərt olduğu kimi sarayda şairlərdən də bu dildə yazıb-yaratmaq tələb olunurdu. Əsas məqsədi ana dilini dünya dilləri cərgəsində görmək olan Şah İsmayıl göndərdiyi diplomatik məktubları da doğma dildə yazdırırdı. Belə bir məqamda şahın macar hökmdarına məktub yazdırarkən bitikçi başı ilə dialoquna diqqət yetirək: *“ – Yox! Bundan sonra Səfəvi xanədanının bütün mürasəlatı ana dilimizdə*

olacaq! Sarayda hamı bu dildə danışacaq və yazacaq! Bircə peyğəmbər sələvatullahın qoyduğu müqəddəs ibadətdən başqa, dərabarda ərəb və ya fars dilində kəlmə kəsilməyəcək!" [30, s.260]. Azərbaycan dilində ilk diplomatik məktubların məhz Şah İsmayılın dövründə yazılması da yazıçının bədii həqiqətini bir daha təsdiq etmiş olur.

Şah İsmayılın bütün tayfaları vahid bir bayraq altında birləşdirmək, mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq ideologiyasını yazıçı əsərin epiloqunda elə onun monoloqu ilə oxucuya çatdırır: *"Sizin üçün bu az ömrümdə əlimdən gələni elədim. Fəthlər edib parça-parça bölünmüş diyarımızı qılınc gücünə birləşdirməyə çalışdım. Vətənin bir sıxma torpağını bir ovuc qızıldan, dilimizin bir kiçik sözünü bir ölçü ləl-cəvahiratdan üstün bildim. Hər ikisini – Vətənimizin və dilimizin əbədiyyəti üçün. Nə bacardımса onu elədim"* [30, s.263]. Şah İsmayılın bu ideologiyasına biz F.Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" və Ə.Nicatin "Qızılbaşlar" romanlarında da rast gəlirik.

Tarixi faktlar üzərində qələmə alınmış əsərdə Şah İsmayılın Bakını ələ keçirmə planı, Qazi bəyin həyat yoldaşı ilə qarşılaşması, romanda əksini tapan digər hadisələr tarixi mənbələrlə üst-üstə düşür. Qazi bəyin həyat yoldaşı cəsur, uzaqgörən bir qadın kimi xarakterizə olunur. Tarixçi Oqtay Əfəndiyev bu qadının adının dəqiq bilinmədiyini qeyd etsə də, yazıçı əsərdə onun əsl adının Bibixanım olduğunu, lakin Qazi bəy tərəfindən Sultanım xanım adlandırıldığını vurğulayır. Təbii ki, bu yazıçının istifadə etdiyi şərti ad da ola bilər. Əlisa Nicatin "Qızılbaşlar" romanında Qazi bəyin yoldaşının adı Gülrux - Mələkə kimi qeyd olunur. Sultanım xanım obrazı cəsarəti, mərdliyi və sonuna kimi əzmlə Bakı

qalasını müdafiə etməsi ilə seçilir. Onun Şah İsmayıl tərəfindən göndərilən elçini və sarayda təslim olmaq tələbini irəli sürən Bakı darğası Əbülfəttahı edam etdirməsi, eləcə də digər qətiyyətli addımları oxucuda maraq doğurur. Lağımçıların uçurduğu yeri qısa müddətə alaçıq keçələri hesabına bərpa etdirməsi Sultanım xanımın tədbirli biri olduğuna da işarədir. Bakını son günədək qoruyan Sultanım xanım “erkek tinətli bir qadın” kimi xarakterizə olunur. Əsərdə onun ölümü ilə bağlı bir neçə fikrin olduğu bildirilir. Bəzi mənbələrdə Bakı ələ keçiriləndən sonra özünü qaladan atdığı qeyd olunsa da, əsərin sonunda Sultanım xanımın Çaldıran döyüşündə vətənin müdafiəsi uğrunda qəhrəmancasına həlak olduğu göstərilir. Oqtay Əfəndiyev anonim tarixçinin məlumatına istinadən bu qadının nadir təsvirini verir: *“O, (Qazi bəyin arvadı – A.B.) həmin ölkənin idarə olunması işlərində tam iqtidara və səlahiyyətə malikdir. Qazi bəy isə hakimiyyətə malik deyildi və arvadının qorxusundan heç bir işə qarışmırdı”* [65, s.47].

Mühasirənin yeddinci günündə Bakını ələ keçirən on dörd yaşlı Şah İsmayıl əsas məqsədlərindən birinə nail olur. Babası Şeyx Cüneydin qatili Mirzə Xəlilullahın qəbrini açıb onun cəsədini yandırır. Bu fakt Həsən bəy Rumulun “Əhsənüt-təvarix” əsərində də öz təsdiqini tapmışdır [122, s.367]. Qeyd edək ki, Mirzə Xəlilullah şirvanşah Fərrux Yasarın atası idi. Fərrux Yasarı da öldürməklə Şah İsmayıl atası Şeyx Heydərin intiqamını almış olur. Romanda Fərrux Yasarın Cabanı adlı yerdə döyüş zamanı (1500) qızılbaş sərkərdəsi tərəfindən öldürüldüyü (başının kəsildiyi – A.B.) bildirilir. Bu fakt da tarixi mənbələrlə də üst-üstə düşür [26,

s.400]. Şəxsi intiqamını almaq və atası ilə babasının məzarını Ərdəbilə köçürməklə Şah İsmayıl əsas istəyinə nail olur.

Mərd, qətiyyətli və qürurlu sərkərdə Şah İsmayıl Sultan Səlimin ordusunun qat-qat güclü olduğunu və yeni silahlarla təmin olunduğunu bildiyi halda, düşmən üzərinə gecə qəfil basqın etməyi namərdlik hesab edir: “– *Mən karvan-basan quldur deyiləm. İgid igidi döyüş meydanında basar. Təktəbək*” [30, s.261]. Şah İsmayıl məxsus bu ifadəni Ə.Nicat “Qızılbaşlar” romanında da qeyd etmişdir [116, s.261]. Bu amil Şeyx oğlu şahın Çaldıranda əsas məğlubiyyət səbəblərindən biri kimi göstərilir. Həmçinin qızılbaşlar üçün çətin keçilməz kimi görünən Kür çayını yarıb keçməsi onun cəsarətinə işarədir. Ə.Cəfərzadə rəvayətlərə və mənbələrə əsaslanaraq Şah İsmayılın ilk dəfə yeraltı lağımlardan istifadə etdiyini, yer altında qarşısına çıxan daşları, qayaları hansısa bir məhlulla əritdiyini və tarixdə ilk dəfə lağımla müharibə – döyüş apardığını qeyd etməklə onu əfsanəvi bir sərkərdə hesab edirdi [32, s.4]. Ərəbi döyüş üsulundan istifadə edən Şah İsmayıl qarşı tərəflə təkbətək qarşılaşmağı daha üstün hesab etmişdi. Sultanım xanım ilə ilk qarşılaşması da bu şəkildə alınmışdı. Sultanım xanımın geyimindən onun qadın olduğunu düşünməyən şeyx oğlu şah qarşı tərəfin yenilən zaman qadın olduğunu anlayınca, mənliyinə sığışdırmayıb geri addım atmışdır.

Yazıçı Şah İsmayıl Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazan bir ədəbi şəxsiyyət kimi də təqdim edir. Xətainin bir çox məhəbbət qəzəlləri və “Dəhnəmə” poemasının müəllifi olduğu bildirilir, şeirlərini döyüşə atılan müridlər üçün bir

cəngi hesab edir:

*Bu gün ǧəm təkyagahında fəda bir canımız vardır,
Könül abdalı-eşq olmuş ǧələn qurbanımız vardır.
Əzəl birdir, axır birdir, zahir birdir, batin birdir.
Çu bildik, birligə irdik, şükür, ürfanımız vardır.
Səfiullah, Xəlilullah, Əsədullah demiş billah,
Bihəmdillah ki, bunlardan qədim ərkanımız vardır [30, s.7].*

Şah İsmayıl həm də elmə, savada yüksək dəyər verən hökmdar-şair olaraq təsvir edilir. Qədim əlyazmaların nüsxələrini çıxartdırması, sarayında böyük kitabxana yaratması ilk gördüyü işlərdəndir. Aşıqlar, şairlərlə yanaşı əli iş tutan sənətkarları, nəqqaşları, xəttatları da sarayına yığması ilə xalqa, zəhmət adamlarına bağlılığını göstərmək istəyir. Şeir-sənət adamlarına xüsusi qayğı göstərən şair keçmiş ənənələri pozaraq özü də bayatı şəklində şeirlər yazmışdır. Sarayında şeir məclisləri təşkil edən Şah İsmayılı yazıçı bu məqamda sadə bir insan kimi təqdim edir. Klassik şeir tərzində yazanların, el arasından çıxmış aşıqların saray məclislərinə dəvət olunması onun aşıq sənətinə, ədəbiyyata verdiyi yüksək dəyərdir. Romanda Qurbani, Miskin Abdal kimi aşıqların adı qeyd olunur. Aşıq Miskin Abdala Sarıyaqub kəndinin baratının təqdim edilməsi şahın sənət adamlarına verdiyi dəyərin bariz nümunəsidir. Şeirlərində məhəbbəti uca tutan və insanın böyüklüyündən danışan Xətainin yaradıcılığına Nəsimi lirikasının təsirini görürük. O, Nəsiminin qəzəllərinə, bütövlükdə onun ana dilində yazıb-yaratmasına valeh olmuşdur. M.Füzulinin adı da

ehtiramla yad edilir. Şairin Bağdadda yaşamasına baxmayaraq, ana dilində şeirlər yazması yüksək dəyərləndirilir, Şah İsmayıl həsr etdiyi “Bəngü-badə” poeması xatırlanır. Qeyd edək ki, “Bəngü-badə” poemasında Füzuli Çaldıran döyüşünü qələmə almış, iki qardaş arasında olan bu qarşılaşmanı pisləmişdi. “Çaldıran döyüşü” əsərində F.Kərimzadə də dahi şair Füzulinin obrazını yaratmış, onun Şah İsmayıl şeirlərlə yanaşı, “Bəngü-badə” poemasını yazdığını qeyd etmişdi [96 s.78].

Ədəbiyyatda Şah İsmayıl obrazına bir çox yazıçıların yaradıcılığında rast gəlmək olur və həmin əsərlər tarixi faktları əks etdirmək baxımından özünəməxsusluqları ilə seçilir. Ə.Nicatın “Qızılbaşlar”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü” tarixi romanları ilə müqayisədə Ə.Cəfərzadə əsərdə bədiiliyə daha çox yer vermiş, həddindən artıq tarixi faktlarla əsərin dilini ağırlaşdırmamışdır. Ədəbiyyatşünas prof. Yavuz Axundov “Azərbaycan sovet tarixi” romanı kitabında hər üç əsərlə bağlı fikirlərini qeyd edərkən Ə.Cəfərzadənin Şah İsmayılı *“daha çox qanlar törədən, insanları kütləvi surətdə qıran daşqəlbli bir müstəbid kimi”* təqdim etdiyini bildirir [2, s.101]. Qeyd edək ki, F.Kərimzadə “Çaldıran döyüşü” əsərində Şah İsmayıl obrazını müsbət planda işləməsinə baxmayaraq, əsərdə onun qanlar tökməsinə də işarə edir. Şah İsmayılın öz dili ilə verilmiş həmin parçaya diqqət yetirək: *“Əllərim qızıl qan dadı. Bu qanı eləməsəm, ölkə qana çalxanar. Sarayımdakı şairlər şeirlərini davatla yazır, mən qanla yazıram, qanla”* [96, c.2, s.273]. “Çaldıran döyüşü” əsərində (1984-1985) Şah İsmayılın taxta çıxandan sonra ilk döyüşündən (1503-cü ildə

Həmədan yaxınlığında Almaqulağı düzündə baş vermişdi – A.B.), öz ağılı və mərdliyi ilə özündən yaşca böyük hökmdarları məğlub etməsindən, sevgisindən, şairlik fəaliyyətindən, aşıqları, sənətkarları himayəyə götürməsindən və s. bəhs edir. Əsərin sonu Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın məğlub olması ilə tamamlanır.

Bir çox tənqidçilər (A.Hüseynov, Q.Xəlilov, V.Quliyev) əsərlə bağlı müsbət fikirlərini söyləməklə yanaşı, razılaşmadıqları məqamları da qeyd etmişdilər. Q.Xəlilov əsərdə Xətainin əvəzinə tamamilə “başqa xarakterli, başqa səciyyəli bir adamla qarşılaşırıq”, – deyə Xətai obrazının mövcud təqdiminə etiraz edir. Burada tarixi və bədii həqiqətin tənqidçi və yazıçı tərəfindən müxtəlif cür başa düşülməsi özünü göstərir. Tənqidçinin “...müəllifin Xətai kimi tarixi şəxsiyyəti, böyük xidmətləri olan bir dövlət xadiminin obrazını və fəaliyyətini birtərəfli və yanlış mövqedən işıqlandırılmasına səbəb nədir?” [94, s.284] sualının mahiyyətində də məhz tarixi gerçəklik və bədii həqiqət problemi dayanır. Tənqidçi düşüncəsində olan Xətai obrazını əsərdə görmədiyi üçün müəllifə etiraz edir. Əslində isə, bizim ictimai fikir və ədəbiyyat tariximizdəki Xətaidən fərqli bir Xətai obrazı ilə qarşılaşmamız müəllifin uğurlarından sayılmalıdır. Təsadüfi deyil ki, tənqidçinin burada müəllifə irad tutduğu məsələlər indi də öz aktuallığını saxlayır. Xətainin ziddiyyətli şəxsiyyət kimi verilməsi tendensiyası bu gün də bədii və elmi ədəbiyyatda davam edir. Ə.Cəfərzadənin bu əsərində təsvir etdiyi bir çox bədii həqiqətlər tarixi gerçəkliyi əks etdirir. Bunların bəzilərini türk yazıçısı İskəndər Pala “Şah və Sultan” romanında vermişdir. Bütün bunlar

onu göstərir ki, yazıçının bədii təxəyyülünün əsasında da müəyyən tarixi gerçəklik dayanır.

Ə.Cəfərzadə Şah İsmayıl obrazına paralel olaraq dövrün ruhunu, xarakterini də verməyə nail olur. Əgər belə olmasaydı Şah İsmayıl obrazı dövründən təcrid olunmuş olardı. Dövrün xarakteri əsərdə iki istiqamətdə öz əksini tapır; ayrı-ayrı adların və tarixi hadisələrin təsvirində və tarixi etnoqrafik parçalarda. Hər iki istiqamət yazıçıya dövrün ruhunu vermək üçün bir vasitədir. Romanın “Bir qəbilənin sonu, yaxud Aytəkinin taleyi” bölümündə bir qəbilə haqqında söhbət gedir. Bu qəbilə karvan ayağından xeyli uzaq, şəhərlərdən aralı bir yerdə məskən salmışdı. Monqolların, teymurların, ağqoyunluların hücumları da onların adət-ənənəsinə təsir göstərməmişdi. Bu qəbilənin özünəməxsus həyat tərzini, and içməsi vardı: “O gün haqqı, bu ocaq haqqı, bu şamçıraq haqqı” və s. Bu qəbilədə uşaqlara qoyulan adlar da “Quran”dakı adlarla uyğun gəlmirdi: Boran, Yağmur, Bulud, Toran, Səhər, Güney, Quzey, Ayaz, Günəş, Çovğun, Aysel, Aysu, Atınsaç, Altıntel və s. Göründüyü kimi, yazıçı bu adlar vasitəsilə dövrün türk tayfasının həyatını verir və burada islam izlərinin olmadığını ifadə etmək istəyir. Roman boyu etnoqrafik, tarixi təsvirlər romanın əsas ideyasının açılmasında yardımçı olur. Şah İsmayılın dərvişliyə münasibətinin açılmasında bu təsvirlərdən istifadə edilir. Dərvişlərin könlündə, gözündə görünənlər “*Bir könlüdə iki məhəbbət olmaz, “hu!..” Ey ismi Allah, nə bisi rəsulallah, vidim qülüvəllah... köməyimə gəl! Ya rəbbim, rəhbərim, rəhbərim! Ey ruhim, rəvanım, pənahım, qibləgahım, mədəd səndən, imdad səndən, imdad səndən, hu...hu...hu...*” [30, s.143].

Yaxud, yazıçı ələvi dərvişlərin bazar başında yığıldığı meydançada baş verən hadisələri tarixi gerçəkliyə uyğun olaraq belə təsvir edir: *“Buraya “Şah” deyər bir-birinə yaxınlığını bildirən “qaraşoranlar” (parol nəzərdə tutulur-A.B.) da gəlmişdi. Çoxu da ələvilərə, şiələrə, Xətai qullarına mənsub idilər. Canlı insan hasarının yaratdığı meydanda əqidəsi, fikri, əməli kimi ağ, bəmbəyaz köynək geymiş bir dərviş dayanmışdı”* [30, s.143-144]. Romanla bağlı gəldiyimiz qənaətlər *“Bakı-1501”* romanı ədəbi tənqiddə” adlı məqalədə öz əksini tapmışdır [12, s.122-127].

“Eldən-elə” əsərinin süjet xəttinin əsasında da dövrün və qəhrəmanın xarakterinin yaradılması durur. Arxivindəki *“P-90”* qovluğuna baxışdan və *“P-92”* səyahət dəftərindən məlum olur ki, yazıçı əsərin birinci hissəsini 1986-cı ildə yazıb. Lakin 3 dəfə ləngidilən Hindistan, Malaziya, Sinqapura səfərə 1988-ci ildə gedir və əsəri yalnız bundan sonra bitirə bilir. Əsər 1992-ci ildə çap edilir. Yazıçı bir çox xarici ölkələrdə (Afrika ölkələri, İraq, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Hindistan, Malaziya) səyahətdə olaraq səyyahın gəzdirdiyi yerlərlə yanaşı, onun yaratdığı əsərlərdən, coğrafiyaşünas alim, professor Nurəddin Kərəmovun *“Qırx il səyahətdə”* və s. əsərlərindən bəhrələnir [58, v.317; 59, v.20].

Əsər əvvəlcə *“Xoş gördük, səyyah”* adlandırılıb. Demək lazımdır ki, Ə.Cəfərzadənin digər tarixi romanlarına nisbətən, bu əsərin baş qəhrəmanı o qədər də tanınmır. Romanda əslən şirvanlı olan Zeynalabdinin ailəsinin vətəni tərk edib Kərbəlaya, İmam Hüseyn qulluğuna xidmətə gedəndə beş yaşı olduğu göstərilir. Bu zaman Şirvanda hakimiyyət üstündə xanlar arasında çəkişmələr baş verirdi.

Qatı dindar olan ata oğlunu özünün davamçısı kimi görmək istəsə də, Zeynalabdin mədrəsə həyatından uzaqlaşılıb dünyanı gəzmək, daha çox görmək və öyrənmək üçün təhsil almaq məqsədilə ailəsindən ayrılır. N.Qəhrəmanlı bu fikirdədir ki, *yazıçı öz bədii tədqiq obyektini dərinlən öyrənmiş, dayandığı qəsəbə və şəhərlərin marşrutunu müəyyən etmiş, bu böyük karvan yollarında səyyahın daxili aləmini, onun seçdiyi və bəyəndiyi özəllikləri mənalandırmağı bacarmışdır* [102, s.180]. Romanın fakturası müəllifə imkan verir ki, gəzdirdiyi ölkələrin, bütövlükdə Yaxın Şərqlin hadisələrini, təbiətini, ictimai-siyasi xarakterini yaratsın. Bağdadda olarkən oranın bazarını bütün incəlikləri, detalları ilə təsvir edir; tacirlərin uca səslə mallarını tərifləyərək alıcı səsləməsi, sövdələşmələr və s. Bazarın uzun bir küçədə yerləşdiyini, ətrafında xırda dükanların olduğunu təsvir edən yazıçı yazır: *“Bazar tünlүkdü. Tuluqlarda su satan saqqallıların işi başından aşmışdı. Satdıqları sudan çox tər tökürdülər. Bazar yarı olmamış imam və oğlunun məzarı üstündə tikilmiş məscidin qoşa qızıl günbəzi, qızıl saçlı mavi çinidən incə minarələri göründü. Böyük çini gül-çiçək ornamentli firuzəyi darvazadan nəhəng sal daşlar döşənmiş həyatə keçdilər”* [36, s.19].

Romanın baş qəhrəmanı Zeynalabdin müxtəlif yerlərdə, şəhərlərdə olur, getdiyi yerlərdə dövrün tanınmış ziyalıları ilə görüşür. Qədim kitabları görmək və əlyazmalarla tanış olmaq həvəsi onu saray kitabxanalarına aparır. Səyyahdakı bu həvəsi görən və onun dünyagörüşünə heyran qalan bir çox hakimlər (Hindistanda Cinəqər hakimi Portab Çand, Türkiyə sultanı Sultan Mahmud, Dəkkə hakimi Nəsirüddövlə, Bədəxşan sultanı və digərləri) Zeynalabdinə sarayda

qalmağı, vəzir, alimül-üləma olmağı təklif etsələr də, nəzakətli bir şəkildə bu təklifləri geri çevirmişdir. Onu saray alimlərinin sırasına daxil etmək istəyən İran şahənşahı Fətəli şahın təklifini *“yalnız şöhrət üçün yaranan elm-elm deyil”*, – deyə iki dəfə imtina etmişdir [36, s.282].

Əsərdə qəhrəmanın gəzdiyi yerlər, başına gələn hadisələrə də yer verilir. Əslində Zeynalabdin Şirvaninin həyatı haqqında məlumat azdır. Yalnız əsərlərinin bəzi yerlərində rast gəlinən işarətlər, qeydlər hesabına yazıçı bədii təxəyyülə üstünlük verir. Yol boyu dərvişlərlə sıx ünsiyyətdə olan Zeynalabdinin Nemətullahi təriqətinə qatıldığı aydın olur. Dərviş Baba Sakitlə dialoq əsərin maraq doğuran hissələrindəndir. Burada əsl dərvişlik həyatına, dərvişlərin dünya malında gözlərinin olmamasına, batini eşqin vacibliyinə, dünyanı gəzmə səbəblərinə və s. mövzulara toxunulur. Səyahət xəritəsinə nəzər yetirdikdə onun Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Seylon, Uzaq və Yaxın Asiya, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələrini, Türkiyə, Ərəbistan və başqa yerlərdə olduğu görünür.

Coğrafiyaşünas etnoqraf Zeynalabdin gəzdiyi yerlər, onların mədəniyyəti, geyimləri, adət-ənənələri, yaşam tərzii ilə yaxından tanış olmuş, şəhərlərin adı, xüsusiyyəti haqda qeydlər etmişdir. Aldığı qeydlər hesabına dörd əsəri (*“Bustanis-səyahət”*, *“Riyazüs-səyahət”*, *“Hədayüqüs-səyahət”*, *“Kəşfül-maarif”*) ərsəyə gəlmişdir ki, bu əsərlər elm aləminə böyük töhfə hesab olunur.

Romanda bir çox tarixi hadisələrə ekskurs edilir. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qafqaza hücumları, farslaşdırma siyasəti, bir müddət ərəb dilinin elm dili, din dili, fars

dilinin şeir dili olması, xanlıqların birləşdirilməsi və s. qeyd olunur. Şah İsmayılın adı ehtiramla anılır, ilk dəfə onun dövründə dilimizin milli dil səviyyəsinə qalxması, saray dili, diplomatiya dili olması vurğulanır [36, s.94-95].

Əsərin “Kamillik” adlı hissəsində yazıçı qəhrəmanının Azərbaycana ikinci dəfə gəlişini, Şiraza ailəsinin yanına dönüşünü, lakin vaxtsız gələn ölümün onu əbədiyyən ailəsindən ayırdığını qeyd edir. Ömrünün qalan hissəsini ailəsi ilə zaman keçirməyi düşünən xəstəhal Zeynalabdin həyat yoldaşı Hümeyra ilə Məkkə ziyarətinə – Cəddəyə gedərkən dünyasını dəyişir.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi F.B.Köçərli iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin birinci cildində Şirvan şairləri içərisində Məstəli Şirvani adı altında Zeynalabdin Şirvaninin həyatından bəhs edir. Onun 1779-cu ildə anadan olması, altı aylığında atasının ailəsini Kərbəlaya aparması, dövrün tanınmış alimlərindən dərs alması, dərviş Məsuməli şah Hindistaninin (dərvişlərdə şah anlayışı ləqəb sayılır – A.B.) təlimini keçməsi, Nemətullahi təriqətinin nümayəndəsi olması, bir çox yerlərə (Xorasan, Kabul, Bədəxşan, İraq, Ərəbistan, İstanbul, Bolqarıstan) səfər etməsi, evlənməsi və s. məlumatlar öz əksini tapır. Nemətullahi təriqətinə qoşulduqdan sonra bir qrup üləma həmin təriqətin islam dininə zidd bir əqidə olduğunu əsas gətirərək onu Fətəli şahın gözündən düşürməyə çalışmış və Məstəli şahın yerini dəyişib əvvəlcə Şiraza, sonra isə Kirmana getməsinə səbəb olmuşdur. Məstəli şahın dünyanın yarısından çoxunu gəzdirdiyini bildirən F.B.Köçərli onun müxtəlif xalqların adət-ənənələri ilə tanış olduğunu və

özünün “Riyaz” adlı əsərində həmin xalqların adətləri, dinləri və məzhəbləri ilə yanaşı tarix və coğrafiyalarına dair ətraflı məlumat verdiyini bildirir. Həmçinin, İsfəhanda və bir müddət də Qum şəhərində yaşayarkən “Səyahətnamə” əsərini yazdığı qeyd olunur [98, c.1, s.150-154]

Romanın ayrı-ayrı hissələrində yazıçı Füzulini yad edir, onun vətəndən ayrı düşüb Kərbəla mühitində böyüməsi, İmam Hüseyn qulluğunda xidmət etməsi, “Etməzmidim” rədifli qəzəlini, “Hədiqətüs-süəda” əsəri, eləcə də Nəsimi və onun fəlsəfi poetikasını xatırladır [36, s.29-30]. Yazıçı bununla dövrün gerçəkliklərinin mənzərəsini yaratmağa çalışır.

Əsərdə yaradılmış qadın obrazlarından Şirinbəyim, Telizər, Süheyla, Altıntellinin hər birinin vasitəsilə dövrün, mühitin qadınlarının vəziyyəti aydınlaşır. Doğma diyarı Şirvandan uzaq düşən, oğlunun həsrəti ilə yad diyarda yanıb-qovrulan Şirinbəyim ana obrazı kimi təqdim olunur. Əsərdə qadın hüquqsuzluğu məsələsinə də toxunulur; Gülbədənbəyim, Həlیمətün-Nisabəyim, Aybuta sultan kimi qadınların timsalında fitri istadadı olmasına baxmayaraq, ata, ər təzyiqi altında yaşayan qadınların ağır vəziyyəti təsvir edilir. Sultan qızı olan Aybuta ilə kasıb bir dayənin oğlu olan Turxanın timsalında sinfi ayrı-seçkilik və azad məhəbbətin olmaması səbəbi ilə bir-birinə yalnız torpaq altında qovuşmağı bacaran iki sevən gəncin təsvirində də mühitin cizgilərini görürük. Azad sevginin, azad yaşam tərzinin tərəfdarı Zeynaləbdin bu hadisədən təsirlənərək sultan sarayını tərk edir.

Romanın sonunda yazıçı ənənəsinə sadıq qalaraq üzünü

sevimli oxucularına tutur. Azərbaycan oğullarının zamanla vətəndən didərgin düşməsinin əsasən üç səbəblə bağlı olduğunu yazır: *“Bir qismini zəlzələlər, təbii fəlakətlər əlimizdən alıb, başqa qismi təhsili arəb, fars dillərində olduğundan vətəninə vətənsiz, milləti içində anlaşılmayan alim olub, şair olub, yazdığını vətəndaşları oxuyub başa düşməyib, o da “dili” anlaşılan ölkələrə çıxıb gedib... Üçüncü qismi zalım hökmdarların zülmündən, ardı-arası kəsilmək bilməyən müharibələrin dəhşətindən baş götürüb gedib...”* [36, s.379].

“Eldən-elə” romanında yazıçı Ə.Cəfərzadə oxucular tərəfindən sevilərək qəbul olunan obrazı Zeynalabdin Şirvanini *“bir vücudda, bir ürəkdə, bir beyində üç şəxs”* kimi təsvir edir [36, s.241]. Əsərdə daha çox Zeynalabdinin səyahətləri ilə bağlı məlumat verilsə də, onun yaradıcılıqla məşğul olmasına da toxunulur. Əlli səkkiz illik ömrünün qırx ilə yaxınıni səyahətlərdə keçirmiş, qırx iki ilini yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Bu müddət ərzində o, “Təmkin”, “Məstəli şah” təxəllüsü ilə şeirlər, yol qeydləri hesabına dörd əsər yazmışdır. 1821-27-ci illərdə “Riyazüs-səyahə”, 1826-cı ildə “Hədayiqü-səyahə”, 1832-ci ildə “Bustanüs-səyahə”, “Kəşfül-maarif” əsərlərini qələmə almışdır. Əsərdə müəllifin də qeyd etdiyi kimi “Riyazüs-səyahə” rozələrə, “Hədayiqü-səyahə” hədiqələrə, “Bustanüs-səyahə” isə gülşənlərə bölünmüşdür. Əsərlərində Azərbaycanla və özü ilə bağlı müəyyən məlumatlar vermişdir. “Bustanüs-səyahə” əsərində özü haqqında *“Məstəli şah təxəllüslü türkəm – “bu dudmandan” – türklərdənəm”* demişdir [36, s.376]. “Nemətullahi” təriqətinin nümayəndəsi kimi “Məstəli şah” ləqəbi, qəzəl müəllifi kimi “Təmkin” təxəl-

lüsü ilə tanınmışdır. Əsərdə Zeynalabdinin özünə “Təmkin” təxəllüsü götürməsi dərviş Baba Sakitlə əlaqəli olduğu bildirilir.

Yazıçı qəhrəmanı haqqında məlumat verərkən onun dörd sanballı elmi əsəri, şeir divanı və risalədən bəhs edir [36, s.376]. “Təmkin” təxəllüsü ilə qələmə aldığı şeirlər müxtəlif hadisələrin təsvirində yazdığı kitabların müxtəlif səhifələrində öz əksini tapır. Qəzəl, rübai və başqa növ mənzumələrində rastlaşdığı haqsızlıqları yazır, gördüyü gözəllikləri tərənnüm edir. Həmin dövrdə ərəb dili elm, din dili, fars dili isə şeir dili kimi qəbul edilmiş və ana dilimizi unutmurğa çalışmışdılar. Z.Şirvani də fars dilində yazmasına baxmayaraq, ana dilini unutmamışdır. Bəzən getdiyi yerlərdə xoş qarşılanan, bəzən də ruhanilər tərəfindən təqiblərə məruz qalan səyyah-şair “dinsiz dərviş”, “imanə rəxnə salan qələndər”, “cadugər” kimi qələmə verilmişdir [36, s.239]. Bu səbəblə də yoldaşı Hümeyraya yazdığı məktubunda qələmə aldığı “Riyazüs-səyahə” və “Hadayü-qüs-səyahə” əsərlərini qaragüruhçulardan qorumağı tapşırırmışdır [36, s.293].

Ə.Cəfərzadə “Zərrintac-Tahirə” romanında azadlıq müctəhidi olan Qürrətüleynin obrazını yaradarkən yaşadığı mühit kontekstində təsvir etmişdir. Belədə həm Qürrətüleynin obrazı, həm də dövrün xarakteri bir-birinə uyğunlaşdırılır və bir-birini tamamlayır. Dövrün görkəmli fikir adamları M.F.Axundzadə, Mirzə Kazım bəyə müraciət etmək də buradan irəli gəlirdi. Yazıcının məqsədi heç də babilik haqqında əsər yazmaq deyildi, Qürrətüleyin obrazını yaşadığı mühit kontekstində yaratmaq idi. Bunun üçün

tarixi romanın tələblərinə uyğun olaraq dövrü canlandırmaq, xalqın yaddaşından silinib getməkdə olan təriqətlərə, onu yaşadanlara yeni həyat və can vermək lazım gəlirdi. Yazıçı Qürrətüleynin mübarizəsini reallıqla göstərmək üçün mühitin özünü canlandırmalı olur. Bu mühidə sözü keçən adamlar dindən bir vasitə kimi istifadə edir, xalqın oyanmasına imkan vermirlər. Cəmiyyətdə səslənən hər hansı bir yenilik lənətlə qarşılanır və onu edən adam hər an daş-qalaq olunmaq təhlükəsi qarşısında qalır. Bu cür adamlar hər an kafir, məlun adlandırılı bilərdilər. Sultanülvaizin tələbilə “kafiri-məlunun” adını lənətsiz yad etməyəcəklərinə and içirlər. Seyid Əhməd, Seyid Hüseyn və Seyid Həsən bu işdə daha çox canfəşanlıq edirlər:

– *Qurani-məcida and içirəm.*

– *Qurana and içirəm.*

– *And içirəm.*

– *Mənimlə birlikdə təkrar edin. Allahın kəlamı, rəsul-xudanın qulluğunda bab və babiliyə lənət olsun.*

– *Bab və babiliyə lənət olsun.*

– *Lənət olsun.*

– *Di onda tüpürün onun mənhus, pis sifətinə!”* [57, s.62-63].

Qürrətüleynin məhz bu cür şəraitdə mübarizə aparması onu bir qəhrəman kimi ucaldır. Çünki bu qaranlıq bir mühit idi, bu mühiddən insanları çıxarmaq üçün yeni fikir və ideyalar lazım idi. Həm də bu ideyaları cəmiyyətdə yaşatmaq üçün mübarizə aparmaq lazım idi. Elə bir mübarizə ki, hər zaman ölümlə nəticələnə bilərdi.

Ə.Cəfərzadə Qürrətüleyni cəfakeş, mübariz bir şair kimi təqdim edir. Qürrətüleynin şeirlər yazması haqqında məlu-

matlarla əsərin “Özümün ön sözüm” adlı ilk hissəsindən tanış oluruq. Müəllif qeydlərində daha çox hərəkət başçısı və iştirakçısı kimi tanınan Tahirə Qürrətüleyinə marağının hələ 1947-ci ildə, aspiranturada təhsil aldığı dövrdə oyan-dığını bildirir. Həmin il fars dili mütəxəssisi olan yazıcının rəfiqəsi Aniyyə xanım Rzayeva-Ələkbərova ona fars dilində Zərrintaca məxsus

Gər be to oftadam nəzər cehre be cehre ru be ru

Şərh dəhəm gəmi-tora nöqtə be nöqtə mu be mu [57, s.4].

– mətləli qəzəli oxumuşdur. Bununla da, yazıçı qəhrəmanının izinə düşərək geniş araşdırmalar aparmaq qərarına gəlmişdir. Daha sonra həmin şeirin müxəmməs variantına Əlyazmalar fondunda rast gəlmişdi. Şeirlərin bədii cəhətdən güclü olmasına heyran qalan Ə.Cəfərzadə özünün müəllifi olduğu “Azərbaycanın aşiq və şair qadınları” kitabında Qürrətüleyin haqqında məlumat verərək bir neçə şeirlərini kitaba daxil etmişdir. Şairin azəri-fars-ərəbcə müləmməsi ilə yanaşı, qəzəlini də Nigar Rəfi-bəylinin tərcüməsində çap etdirmişdi. Tədqiqatçı Qulam Məmmədli də onun bir müləmməsinin olması haqqında məlumat vermişdi [57, s. 4].

“Zənani-məşhuri-İran” (İranın məşhur qadınları) kitabında da Qürrətüleynin gözəl şeirlər yazması haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. “Kitabi-Zühurül həqq” (“Həqiqətin aydınlığı kitabı”) kitabında onun əsərlərinin dağınıq qalması, fars və ərəb dillərində yazılan şeirlərinin, minacat və məktublarının həmin kitabda nəşr olunduğu bildirilir. Qürrətüleynin dini elmləri, ərəb dili və ədəbiyyatı, fiqh elmi haqqında geniş məlumatının, gözəl süls xəttinin

olduğu barədə məlumat verilir.

Yazıçı qəhrəmanını Babilər hərəkatının tərəfdarı, istedadlı şair, ana, yeri gələndə alim, filosof, kamil müəllim kimi təqdim edir. O, qəhrəmanının daxili aləmini, tələtömlərini açıb göstərmək üçün romanın ayrı-ayrı hissələrində Qürrətüleynin şeirlərindən nümunələr verir. Roman-da Qürrətüleynin şeirlərinin onun müridlərinin, ümumən əhali arasında geniş yayılması və ilahilərə çevrildiyi aydın olur.

*Nöqtə dairədə axtaran oldu,
Səndən özgəsini görə bilmədi.
Ağıl bu aləmdə axtaran oldu,
Səndən özgəsini görə bilmədi.
Məsud da axtardı Bahirə kimi,
Səndən özgəsini görə bilmədi.
Tahirə axtardı öz ürəyini,
Axtardı qatba-qat, pərdə-bə pərdə,
Səndən özgəsini görə bilmədi [57, s.63].*

Əsərin epiloq hissəsində də yazıçı qəhrəmanı haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, şeirlərindən yenə nümunələr vermişdir.

*Zülfünün ucundan sevdaya qədər,
Hicranın qəmindən qovğaya qədər.
Dodağın ləlidir şəhdim dünyada,
Eşqinə bələndin ayağa qədər [57, s. 206].*

Ə.Cəfərzadə bu şeirin ibadət-təriqət məqsədi ilə deyil, insan və onun eşqini vurğulamaq niyyəti ilə yazıldığı fikrindədir. Qürrətüleynin dərin mənalı, azadlıq ruhlu şeirləri təəssüf ki, dövrümüzə çox az sayda gəlib çatmışdır. Bunu daha çox hərəkət yatırılardan sonra şeirlərinin məhv edilməsi ilə əlaqələndirirlər. Yazıçı Təbrizdə işləyən tədqiqatçı Qulam Məmmədli vasitəsilə onun fars və türkcə bir müləmməsini əldə etmişdir. Daha sonra geniş araşdırmalar aparıb digər şeirləri əldə edərək çoxunun farsca yazılmasına rəğmən, türk ruhunun hakim olması qənaətinə gəlmişdir. Farsca yazılan şeirləri görsə də, türkcə yazılmış şeirlərin əlyazmasını görməyən yazıçı həmin şeirləri Tahirə yaradıcılığı ilə tanış olan yaşlı nəslin nümayəndələri vasitəsilə öyrənmişdir. Bu haqda bütün qeydlər yazıçının ev arxivində saxlanılan Tahirə Qürrətüleynlə bağlı qovluqda yer almış sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Sənədlərin birində onun şeirlər divanının 1951-ci ildə ölümünün yüzilliyi qeyd ediləndə ABŞ-da fəaliyyətlərini davam etdirən bəhailər tərəfindən nəşr etdirildiyi bildirilir [63, s.112]. Qürrətüleynin adına yazıçının “İşığa doğru” tarixi romanında da rast gəlirik. Burada onun “Tahirə” təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı bildirilir. Qeyd olunan tarixi romanın bir hissəsində Tahirə Qürrətüleynin müəllifi olması ehtimal olunan bir şeir nümunəsi verilir.

Möhtəsib, şeyx və mən aramızda eşqdən söhbət gedir.

Mən onlara necə cavab verim ki , xam ikidir, bişkin bir.

Mən dünyada görməmişəm ki, adam bir ola, söz iki.

[57, s.149].

Ə.Cəfərzadənin sonuncu “Eşq sultanı” (2005) adlı romanı söz ustadı Füzuliyə həsr edilib. Səhhəti ilə əlaqədar, əsər müəllif tərəfindən əlyazma şəklində qələmə alınmayaraq maqnitafona diktə edilmiş, oğlu tərəfindən kağıza köçürülmüşdü. Romanda demək olar ki, şairin ömrünün bütün mərhələləri qələmə alınır. Füzulinin həyatı haqqında qeydlər mənbələrdə çox az olduğundan onun haqqında məlumatlar əsasən şairin divanı, şeirləri və “Leyli və Məcnun” poeması vasitəsilə əldə edilmişdir.

Yazıçı şairin həyatı ilə bağlı irəli sürülən bir çox fərziyyələrə romanda aydınlıq gətirməyə çalışır. Əsərdə Füzuli dövrünün ədəbi, ictimai həyatı geniş yer tutur. Yazıçı Füzulini türkəsilli Bayat qəbiləsinə mənsub olan biri kimi verir. Füzulinin ömrünün sonunadək İraqda yaşaması məsələsinə gəlincə, yazıçı bu səbəbin onun atasının əhdi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlir. Belə ki, ailə həyatı qurmasından beş il keçməsinə baxmayaraq, övlad həsrəti ilə qovru lan valideynlər bir əhd edirlər. Qızı olarsa, onu İmam Hüseyn dərgahına kənz, oğlu olarsa, nökar verəcəyini əhd edən ata arzusuna çatınca ulu tanrının onlara bəxş etdiyi övlada Rəsuli-Xudanın adına uyğun Məhəmməd adı qoymuşdur. Əhdinə vəfasız çıxmaq istəməyən Süleyman kişi beş yaşlı Məhəmməd və həyat yoldaşı Səlminazla birlikdə Kərbəlaya köçüb gəlmişdir. Beləliklə, Şirvanda anadan olmasına baxmayaraq, Məhəmməd Kərbəladə yaşamalı olmuş, dövrün tanınmış mütəfəkkirlərindən təhsil almış və ömrünü burda da başa vurmuşdur. Doğma vətəmindən uzaq yaşayıb hər üç dildə şeir yazmasına rəğmən, Füzuli

hər zaman türk düşüncəsində olmuşdur. Əslən şirvanlı olduğuna əsaslanaraq müəllif onu Məhəmməd Füzuli Şirvani adlandırır.

Şair saraylarda yaşamasa da, hökmdarlara məsnəvilər ithaf etmişdi. Lakin heç zaman şeir yazmağa ruzi qazanmaq vasitəsi kimi baxmamışdı. Sultan Süleyman Qanuni Bağdadda olarkən şairin sənətkarlığını yüksək qiymətləndirmiş, yazdığı qəsidələrə qarşılıq ona doqquz axça müavinət kəsdirmişdi, ancaq şair vəqf idarəsində olan rüşvətxorluqdan dolayı həmin müavinəti ala bilməmişdir. “Şikayətnamə” əsərində şairin yaşadığı bu uğursuz hadisə əks olunmuşdur.

Romanda yazıçının aydınlıq gətirmək istədiyi digər məqam Füzulinin anadan olma tarixi ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda bu tarix 1494, 1496-cı il kimi, hətta 1501-1503-cü il kimi göstərilə də, yazıçı burada bir yanlışlığın olduğunu tarixi faktlarla əsaslandırmağa çalışır. Yazıçı “Bəngü-badə” əsərinin yazılma tarixinə əsasən belə bir qənaətə gəlir ki, Füzuli 1494-cü ildə deyil, ondan daha öncə anadan olmuşdur. Məlumdur ki, Şah İsmayıl 1510-cu ildə özbək hökmdarı Zeybəyi məğlub etmiş və deyilənlərə görə onun kəlləsindən ayaq (qədəh-A.B.) düzəltdirmişdir. Əsərin 1511-ci ildən sonra yazılmasını nəzərə alsaq, o zaman Füzulinin az yaşı olur ki, bu yaşda da “Bəngü-badə” kimi poemanın yazılma ehtimalı inandırıcı gəlmir. Yazıçı belə bir qənaətə gəlir ki, Füzuli 1480-1481-ci illər arasında dünyaya gəlmişdi.

Romanda ədəbi şəxsiyyətlərlə (Füzuli, Yusif, Xəyali və b.) yanaşı, tarixi şəxsiyyətlərin də adlarına rast gəlirik.

Yavuz Sultan Səlimlə müqayisədə Sultan Süleyman obrazı müsbət planda işlənmiş, əsl fəh kimi təqdim olunmuşdur. Yazıçı romanda onun haqqında bir qədər məlumat verir. Məlum olur ki, atası Sultan Səlimlə müqayisədə Sultan Süleyman qanunlara əməl edən, Bağdada daxil olarkən insanların rəğbətlə qarşılacağı bir hökmdar olmuşdur. Həmçinin onun "Mühibbi" təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı da bildirilir. Füzuli ilə Mühibbi yaradıcılığını bir-birinə "gözəliyə tapınmaq, səcdə etmək" eşqi yaxınlaşdırırdı. Məlumdur ki, ana dilimizdə yazılan "Leyli və Məcnun" poemasını şair dostlarının, iştirakçısı olduğu məclis əhlinin təkidi ilə qələmə almış və onu Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf etmişdir. Hökmdara ithaf olunan poemada şair zamanəsinin gəncliyinə münasibətini bildirmişdi.

Füzuliyə görə həyatın mənası, bünövrəsi məhəbbətdədir, məhz bu səbəblə də şairin yaradıcılığının əsas qayəsini, mayasını məhəbbət təşkil edir. Bəzən bu məhəbbətin ilahi eşq olduğunu hesab etsələr də, Ə.Cəfərzadə bu fikirlə razılaşmır, Füzuli eşqinin real bir eşq olduğu qənaətinə gəlir. Müəllifin sözləri ilə desək, "Füzulinin məhəbbəti böyük Xudavəndi-ələmin yaratdığı gözəlliyədir... Gözəlliyə səcdə edirdi Füzuli" [37, s.167]. Füzulinin "Sor" qəzəlinə tərənnüm olunan eşqlə bağlı şair Mühibbi ilə vəzir Xəyali arasında aparılan müzakirə əsərdə maraq doğurur. Xəyali bu eşqi sufizmlə əlaqələndirir, Mühibbi qəzəlin hər bəndini ayrılıqda təhlil edərək bu eşqin real bir gözələ həsr olduğunu göstərməyə çalışır [37, s.166].

Yazıçı qənaətinə, Füzuli "Leyli və Məcnun" poemasını özünün ilk sevgisi əsasında yazmışdır. Məşhur ərəb əfsanə-

sində olduğu kimi, Füzuli də mədrəsədə ərəb gözəlinə aşiq olur. Ərəb gözəli şairin müəllimi Rəhmətullah əfəndinin qızı Rəhimə idi. Ancaq adət-ənənələrdən halı olan Füzuli bu sevginin baş tutmayacağını, nə ərəblərin onlara qız verəcəyini, nə də şirvanlıların ərəb ailəsindən qız alacaqlarını anlayırdı. Bu, şairin gənclik dövrünün baş tutmayan ilk sevgisi olur. Əsərdə gənclərin bir-birinə məhəbbəti poetik dillə ifadə olunur. Məhəmmədlə Rəhimə arasında baş tutan səssiz dialoqu verərkən yazıçı onu qəzəllərlə daha da dolğunlaşdırır. Bu da “Leyli və Məcnun” poemasının strukturuna və ruhuna tamamilə uyğun gəlir. Məhəllədə aya baxıb ulayan itlərin içərisində olan Məhəmməd sevgilisi Rəhimənin çölə çıxıb onu görməsi üçün itlərin səsinə də möhkəm nalə edir. İlk sevgisinə qovuşa bilməyən şair daha sonralar Şah İsmayıl Xətayinin sarayında “Məliküşşüəra” (“şairlər padşahı”) adına layiq görülən Həbibinin qızı Süneyvazla ailə həyatı qurmuş və onların Fəzli adında oğlu dünyaya gəlmişdi. Həddi-buluğa çatdıqdan sonra oğlun atası ilə münasibətləri kəskinləşmiş, atasından ayrılmaq qərarına gəlmişdi. Atasının *“əsas olmayan şeir, özülü yox divar kimidir”* fikri ilə razılaşmayan Fəzlullah-Fəzli bilik olmadan da şeir yazmaq fikrində olmuş, lakin şöhrətlənə bilmədiyini düşünmüşdü [37, s.190]. Bu baxımdan Sultan Süleyman Qanuni ilə Füzulinin həyatı arasında bir oxşarlıq olmuşdu. Ədaləti ilə tanınan, sevilən bir hökmdar olmasına rəğmən, Sultan Süleyman Qanuninin oğlu ona layiq bir övlad olmamış, onu yarıtmamışdır. Şairin “Leyli və Məcnun”, “Meyvələrin söhbəti”, “Bəngü-badə” və oğlunun timsalında bütün gənc nəsllə ithaf etdiyi “Nəsihət” (“Fəzliyə

nəsihət”) əsəri romanda ümumi hadisələrlə səsləşərək xatırlanır. Müharibələrə qarşı çıxan və sülhün tərəfdarı olan Füzuli “Bəngü-badə” poemasında hökmdarlara üz tutaraq ağıl yolu ilə qalib gəlməyin daha yaxşı olduğunu ifadə edir [37, s.83].

Romanda anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoyan Nəsimi dərin hörmətlə anılır və qəzəllərindən nümunələr verilir:

*Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdəmin, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.
Çırağım, şəmimü nurum, ziyamü ulduzum, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, kəbkim, Nəsimiyi-xoş əlhanım!*

[37, s.65].

Füzuli yaradıcılığına Nəsimi poeziyası ilə yanaşı şair Həbibinin də böyük təsiri olmuşdur. Həbibinin ölümündən kədərlənən şair müəlliminin

*Gər səninçün qılmasam çak, ey büti-nazikbədən,
Gorum olsun şol qəba, əgnimdə pirahən kəfən* [37, s.84].

– qəzəlinə təxmis yazır. Qafiyə və vəzn eynilə saxlanmışdır.

*Ta cünun rəxtin geyib, tutdum fəna mülkün vətən,
Əhli-təcridəm, qəbul etmən qəbavü pirahən,
Hər qəbavü pirahən geysəm misalı-qönçə mən,
“Gər səninçün qılmasam çak, ey büti nazik bədən!
Gorum olsun ol qəba, əynimdə pirahən kəfən”* [37, s.84].

Ə.Cəfərzadə onun üçün bir etalon hesab olunan Füzulini “eşq mülkünün padşahı”, “eşq sultanı” adlandırır. Romanın ayrı-ayrı hissələrində Füzuli yaradıcılığından nümunə gətirilən şeir parçaları əsərin dilini zənginləşdirmiş, hadisələrin təsvirinin canlı olmasına xidmət edir. Yazıçı digər əsərlərində də Füzuli yaradıcılığına müraciət etmişdir.

Romanın sonluğunda məlum olur ki, əsər yazıcının oğlunun təkidi ilə yazılmışdır. Belə ki, Ə.Cəfərzadənin Füzuli irsini dərindən araşdırmasına, onun lirikasının vurğunu olmasına baxmayaraq, müəllif bu mövzuda əsər yazmağa ehtiyat etmiş, bu işin olduqca məsuliyyətli bir iş olduğunu bildirmişdir. Bu bir növ Füzulinin Nizamidən sonra “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazmağa ehtiyat etməsinə bənzəyir. Uzun tərəddüddən sonra ərsəyə gələn bu roman, düşünürük ki, Füzuli haqqında yazılmış uğurlu nəsr əsərlərindən biridir.

Ə.Cəfərzadə tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin təsvirində tendensiyalı hərəkət etməmiş, həm dövrü, həm də tarixi şəxsiyyətləri bütün ziddiyyətləri ilə təsvir etməyə çalışmışdır. Şah İsmayıl Xətəinin xarakterinin təsvirində bunu aydın görmək olar. Tarixi gerçəkliyi gözləmək üçün yazıçı dövrün xarakterini müxtəlif yollarla göstərir. Bunlar içərisində xalqın həyatını, psixologiyasını, məişətini gerçəkliyə uyğun təsvir etmək başlıca yer tutur. Bu iki amilin gözlənilməsi dövrün, cəmiyyətin obyektiv qanunauyğun inkişafını və zamanın ruhunu göstərmək üçün ən yaxşı vasitə olmuşdur.

3.2. Yaxın hadisələrin tarixi-ictimai ziddiyyətləri və bədii gerçəklik

Tarixi janrda əsərlər müəllifi Ə.Cəfərzadə Azərbaycan tarixinin on dörd əsrdən çox bir dövrünü əhatə etməklə keçmişimizin öyrənilməsində mühüm rol oynayıb. Ayrı-ayrı əsərlərində xalqın tarixi yaddaşının müxtəlif dövrlərinə işıq tutaraq onu yenidən canlandırmağa, tarixi yaddaşımızı oyatmağa çalışıb. Lakin yaxın tarixi hadisələrin təsvirinin sənətkar üçün öz çətinlikləri vardır. Xüsusilə, ədəbiyyata ideoloji rüpor nöqtəyi-nəzərindən yanaşan sovet cəmiyyətində yaxın tarixə müraciət həmişə uğur qazanmırdı. Çünki uzaq tarixə nisbətən yaxın tarix dövrün ideoloji inhisarında idi. Məsələn, çar hökumətinin tənqidi münasib hesab edilirdisə, çarizm dövründə Rusiyanın Azərbaycan siyasətini tənqid, yaxud təsvir etmək senzuranın qayçısına məruz qalırdı. Bu baxımdan həmin dövrün tarixi xronikasının dinamik inkişafını və dialektikasını olduğu kimi təsvir etmək yazıçıdan böyük cəsarət tələb edirdi. Müstəqillik ərəfəsi və dövründə yazıçı üçün belə bir imkan yaranır. "Gülüstandan öncə" (1992-1993) romanının yazılması bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədi daşıyırdı. Roman "Gülüstan" müqaviləsi bağlanmazdan əvvəlki dövrü əks etdirir. Yazıçı bununla tarixi yaddaşımızda yer etmiş "yanlışığa" düzəliş etmək istəyir. Demək istəyir ki, əslində ruslar tərəfindən Azərbaycanın işğalı "Gülüstan" (1813) və "Türkmənçay"dan (1828) öncə "Kürəkçay" (1805) müqaviləsi ilə başlamışdı. Yazıçı dövrün tarixi xronologiyasını verməklə kifayətlənmir, bədii təxəyyülün gücü ilə maraqlı

hadisələr və bədii obrazlar aləmi yaradır. Əsərdə tarixi faktların daha çox qorunduğunu və hadisələrin, şəxsiyyətlərin təsvirinin tarixi gerçəkliyə uyğunluğunu görmək mümkündür.

Romanın baş qəhrəmanı Şamaxı xanlığını otuz ildən çox (1787-1820) idarə edən, hər zaman xanlığın müstəqilliyinin qorunmasına çalışan Mustafa xandır. Yəni hadisələr Mustafa xanın ətrafında cərəyan edir. Görünür, buna görə də N.Qəhrəmanlı əsəri şəxsiyyətlər romanına aid edərək yazır: *“Gülüstandan öncə” əsəri də (1992) vəziyyətlər romanı deyil, şəxsiyyətlər romanıdır. Əsər Rusiya işğalından bir qədər əvvəl ölkənin tarixi pərakəndəliyini, xanlıqlar dövrünün səciyyəvi cəhətlərini əks etdirir*” [102, s.180]. Yazıçı Şamaxı xanlığının inkişafında mühüm rol olan bu tarixi qəhrəmanını müsbət planda işləmişdir. Əsərin müqəddiməsində bir qədər keçmişə ekskurs edilərək, Şamaxının əlverişli strateji mühiti, tarixi-coğrafi məkanları, ədəbi mühiti, Şirvanın həyatı, ziyalıları, şairləri haqqında qeydlər verir. Şamaxı xanlığının tarixi keçmişi, yadellilərin (əvvəl Nadir şahın, sonra Rusiyanın – A.B.) təsir gücünə məruz qalması, bir-birini əvəz edən xanlar haqqında dolğun məlumatlar əksini tapır. Əsərin finalına doğru qanlı faciələr səbəbindən savadlı insanların, şairlərin Şirvanı tərk etməsi təsvir edilir.

Mustafa xanın kimliyi, hansı tarixi şəraitdə hakimiyyətə gəlməsi haqqında məlumatlar və hadisələr təfərrüatlı verilir. Müəllif xanlığın tarixçisi, şair Hacı Mirzə Ələsgər-ibn Hacı İbrahim Kəşfinin 1818-ci ildə Şamaxıda bitirdiyi *“Kitabi-tarixi-dövləti-Mustafa xan”* əsərinə əsaslanır. Əldə etdiyi materiallar içərisində Şirvan xanlarının şəcərəsinin geniş

araşdırılmasının da köməyi olmuşdur. Yazıçı xanın bədii portretini yaratmağa nail olur. Şirvan torpaqlarının Nadir şah tərəfindən zəbt edilməsi, paytaxtın Ağsu şəhəri yaxınlığına köçürülməsi, Nadir şahın ölümündən dolayı xanlıqda cərəyan edən hadisələr, tez-tez baş verən hakimiyyət dəyişmələri, Məhəmmədsəid xanın nəvəsi – ədalətsizliyi ilə seçilən Qasım xanın hakimiyyətinin xalq tərəfindən böyük narazılıqla qarşılanması və nəhayət, Şirvan zadəganları tərəfindən hakimiyyətə gətirilən Mustafa xanın Şamaxının adlı-sanlı nəslindən olan Xançobanı tayfasına məxsusluğu gerçəkliyə uyğun təsvir olunur. Mənfi planda göstərilən xanın əmisi oğlu Qasım xan hakimiyyəti ələ keçirmək üçün dafələrlə xana xəyanət edərək ruslarla əlaqə yaradır. Tədqiqatçı Nailə Bayramova “Şamaxı xanlığı” kitabında Mustafa xanla Qasım xan arasındakı soyuq münasibəti A.Serebrova istinadən verir. Əsgər xan ilə qardaşı Qasım xan arasında hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə Ağası xanın Əlvənddə olan oğlu Mustafa bəyin hakimiyyəti ələ keçirməsinə səbəb olur. N.Bayramova yazır: *“A.Fituni göstərir ki, hakimiyyətə sahib olmaq üçün dağıstanlılarla sıx əlaqə saxlayan Qasım xan əhali arasında öz qəddarlığı ilə ad çıxarmışdı. Buna görə də 1792-ci ildə əhali onu devirib Mustafa bəyi Əlvənddən Şamaxıya dəvət etdi. Göründüyü kimi, Mustafa xanın hakimiyyətə gəlməsində əlverişli şəraitlə bərabər, Qasım xanın qəddar rəftarından cana doymuş sadə əhəlinin də böyük rolu olmuşdu”* [22, s.52]. Tədqiqatda Mustafa xanla Qasım xan arasında hakimiyyət uğrunda olan rəqabət də öz əksini tapır.

Mustafa xan ağıllı, tədbirli, uzaqgörən, xaraktercə zid-

diyyətli bir insan kimi göstərilir. Bəzi səhnələrdə biz onu mərhəmətli xan kimi tanıdığımız halda, digər səhnələrdə, xüsusən də gözləri Fətəli xan tərəfindən çıxarılan qardaşı İsmayıl bəyin yeganə övladı Fəti bəyin yaylaqdakı qızgəlinə etdiyi hərəkətin xəbərini eşidən zaman Mustafa xanın ən amansız bir insana döndüyünün şahidi oluruq. Elin namusunu hər şeydən üstün tutan Mustafa xan hər kəsə dərs olsun deyə, oğlanı dostları ilə birgə edam etdirir.

Məlumdur ki, hələ I Pyotrun (1682-1725) dövründən başlayaraq Rusiya Azərbaycan torpaqlarını işğal etməkdə maraqlı olmuşdur. Xüsusən də, böyük ipək yolu üzərində yerləşən Şamaxının işğalı çar Rusiyası tərəfindən nəinki iqtisadi, həm də siyasi baxımdan əhəmiyyətli idi. Xanlıqlara yaxınlaşmaqda məqsədlərinin ticarət əlaqələrini möhkəmləndirmək və onları xarici qüvvələrdən (İngiltərə, İran və b. – A.B.) qorumaq olduğunu bildirsələr də, əslində məqsədyönlü siyasət yürüdən ruslar asanlıqla cənuba doğru hərəkət etmək, hətta Hindistana uzanan əraziləri öz caynağına keçirmək, dəniz yollarına çıxmaq istəyirdilər. O cümlədən, Bakını ələ keçirməkdə, daha da irəliyə getməkdə Şamaxı Rusiya üçün bir növ açıq qapı rolunu oynayacaqdı. Mirzə Yusif Qarabaği “Tarixi-safi” əsərində rusların Azərbaycanla bağlı məqsədini belə açıqlayır: *“Rusiya başçılarının, o cümlədən knyaz Sisianovun əsas məqsədi hər hansı yolla olursa olsun Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı yerləri Rus dövlətinin əlinə keçirmək idi. Onlar iki dənizin arasında olan xalqların ticarət işlərini və gediş-gəlişini asanlaşdırmaq məqsədilə də bu yerləri zəbt etmək istəyirdilər. Bu məqsədlə cənab knyaz öz dəyərli fikirləri və möhkəm əzmiylə Qara dəniz kənarında qala tikdirdi və*

qət etdi ki, Bakını da öz ixtiyarına gətirsin" [99, k.2, s.52]. Rusların Azərbaycana ilk hərbi yürüşü "Vətənə qayıt" əsərində qələmə alınıb.

Azərbaycanda xanlıq idarə sistemi qurulduqdan sonra daim xanlar arasında çəkişmə, hakimiyyət, torpaq davası sistemli xarakter alır. Bu da hər zaman əl altından ruslara işləyən ermənilər və Azərbaycana yiyələnmək istəyən ruslar üçün əlverişli şərait yaradırdı. Əsərdə general Sisianovla İvan Polikarpoviçin arasında baş tutan dialoqda Sisianovun cərəyan edən situasiyalarla bağlı fikirlərindən xanların bir-birinə münasibəti aydın olur. Azərbaycanın mövcud durumunu dəyərləndirən Sisianovun fikrincə *"Gəncədən sonra neynəyə bilər bu dülğir, bir-birilə boğuşan xanlar? İkininin sözü bir-birinin boğazına getmir. Öyrənmişəm ki, xanlıqlar tarixi boyunca bunların eyni qardaş, eyni millət kimi üçü bir süfrəyə əl uzatmayıb. Dilləri, dinləri bir olsa da, bir-birini anlamırlar. Anlamaq istəmirlər. Hər biri, – "mənəm-mənəm", – deyib, başa keçmək iddiasındadır. Adamlarımın gətirdiyi xəbərdən mən buna çoxdan əmin olmuşam. Niyə onlardan biri Cavad xana qahmar çıxmadı? Çünki Cavad xan da onlara gərəkli olanda arxa durmayıb"* [40, s.80-81]. Demək olar ki, Qafqaz canişini general Yermolov da Sisianovla eyni fikirdə olmuşdu: *"– Bu xanlardan heç başım çıxmadı ki, çıxmadı. Baş açə bilmirəm, atam! Dinləri bir, dilləri bir, bir qandan törəmə tayfalar... Amma aralarında birlik deyən şeydən əsər-əlamət yoxdu. Hərəsi bir yana üz tutur"* [40, s.225].

Məqsədlərinə nail olmaq üçün ruslar birlik olmayan bir ölkənin xanlarını hərdən yalançı vədlərlə ələ alır, etiraz edənləri isə silah gücünə təbə edirdilər. Cavad xanın

torpaqları uğrunda canından keçməsi və ölümündən qorxmadan sona qədər övladları ilə birgə Sisianova qarşı savaşıması Mustafa xan üçün bir örnək olmuşdu. O, həmin dövrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xanlıq idarə edən xanlardan özünəməxsus özəl cəhətləri ilə fərqlənirdi. Rusiyanın hər təklifi ilə razılaşmadığına və Kürəkçay müqaviləsinə ilk dəfə qol çəkmədiyinə görə Rusiya üçün şübhəli sayılmış və beləliklə, bütün diqqətləri üzərinə cəmləmişdi. Rusiya müstəqil siyasət yürüdən Mustafa xandan ehtiyat edir və Şirvanın hərbi cəhətdən güclü olduğunu (başlıca silahqayırma mərkəzləri – Şamaxı, Lahıc, Ağsu idi – A.B.) bildiyi üçün onu işğal etməyin heç də asan olmayacağını anlayırdı. Amma Şirvanda rusların güvəndiyi ermənilər də boş dayanmırdı. Alınmaz qala sayılan və gizli yolları olan Fit dağına qalxmağın asan yolunun axtarışında ruslar ermənilərə arxayın olmuşdular. Ancaq yalnız xana məxsus olan bu sirri ermənilər öyrənə bilməmişdilər. İnzibati mərkəz olmaqla yanaşı yadellilərin hücumu zamanı Fitdağ qalası həm də hərbi istehkam rolunu oynayırdı. Sıldırım, keçilməz, təhlükəli yolları olan bu dağı aşmağın yeganə yolunu Mustafa xan bilirdi ki, nəticədə ailəsi ilə birlikdə məhz həmin yoldan istifadə etməklə İran tərəfə keçir. İrana getməyini qaçmaq əlaməti hesab etməyən xan Abbas Mirzənin hərbi yardımını ilə Şamaxıya dönməyi planlaşdırsa da, onun bu cəhdi baş tutmur. Şirvana dönmək üçün Qafqaz canişininə müraciət edən xan rədd cavabı alır və Ələnkut qışlasında yaşamalı olur. 1846-cı ildə dünyasını dəyişən Mustafa xan vəsiyyətinə əsasən Şamaxıya baxan “Yeddi gümbəz” qəbiristanlığında dəfn olunur.

“Sisianov” fəslində yazıçı 51 yaşlı Sisianovun 1791-ci ildə Rus-Türk müharibəsində seçilən zabitlərdən biri kimi, yüksək xidmətlərinə görə polyakların üsyanının yatırılmasının ona tapşırıldığı, rus ordusunun Zaqafqaziyaya yürüşlərində general Zubovun köməkçisi olduğu, daha sonra Həştərxan qubernatorluğuna yüksəlməsi haqqında məlumat verilir. Romanda Sisianovun ölümü məsələsinə də toxunulur, Bakının “Qoşa qala qapısının” açarları üçün əlini uzadan zaman Bakı igidi tərəfindən xəncər saplandığı təsvir edilir. Tarixi mənbələrdə general Sisianovun Bakı xanı Hüseynqulu xanın qohumu İbrahim tərəfindən öldürüldüyünə yer verilir. Bu təsvirlər dövrün xarakterini vermək üçün lazım olsa da, oxucunun tarixdən formalaşmış mövcud bilgilərinə heç nə əlavə etmir.

Romanın bir neçə fəslində “Kürəkçay” müqaviləsindən danışılır. Yazıçı “Kürəkçay” müqaviləsinin hansı şərtlər altında bağlandığını sadə detallarla bədii şəkildə ifadə edir. “Nə üçün Kürəkçay bağlaşmasına getdikləri” sualına Mustafa xan cavab verir: *“– Çəramız nədir? Qoşun onlarda, top-topxana onlarda. Soldatı düzü-dünyanı tutub. Görmədin Cavad xan kimi kişini neynədilər? Şir kimi pəncələşdi, neyniyə bildi? Axırı hara çıxdı?..*

– Özü də tələf oldu. Cavan, igid oğlu da. Üstəlik Gəncə də aldən getdi, oldu Yelzavotpol. Xaraba qaldı” [40, s.56].

Mustafa xanın “Kürəkçay” müqaviləsini birinci dəfə imzalamaqdan imtina etməsi tarixi faktlarla üst-üstə düşür, ancaq yazıçı hər üç xanın – İbrahimxəlil, Səlim və Mustafa xanın eyni vaxtda Gəncə yaxınlığındakı Çaylı kəndinə gəldiyini bildirərkən bədii təxəyyülə əsaslanır. Tarixi araş-

dırmalardan Mustafa xanın Sisianovun qəbuluna digər iki xanla eyni gündə deyil, aylar sonra gəldiyi bəlli olur. “Gecə” adlı hissədə yazıçının hər üç xanı bir yerdə gizli görüşdürməkdə məqsədi, onların ayrı-ayrılıqda monoloqlarını verməklə müqaviləyə dair fikirlərini qeyd etmək idi. Mustafa xan müqavilənin imzalanması ilə bağlı xanların ona yönəltdiyi suala cavab olaraq “ –*Mən sizinlə müqavilədən sonrakı mükalimənin nəticəsini gözləyəcəm*”, ruslara isə “*Biz də Bakı xanı ilə birgə imzalırıq, inşallah*”, – deyərək, fikrindən daşınaraq, vaxt qazanmağa çalışmışdı [40, s.97].

Tarixi mənbələrdə “Kürəkçay” müqaviləsinin general Sisianovla İbrahim xan arasında 1805-ci il may ayının 14-də, şəkili Səlim xanla 21-də, Mustafa xanla isə bir müddət sonra dekabrın 25-də bağlanması faktı da tarixi həqiqətin bədii təsdiqidir [135, s.33-35]. Əsərdə müqavilə bağlanan zaman Sisianovun yanında tərcüməçidən başqa general Pavel Dmitriyeviçin, müşaviri polkovnik Arşavir Qriqoryanın və İvan Polikarpoviçin olması da bir çox həqiqətlərdən xəbər verir. Yazıçı “Kürəkçay” bağlaşması ətrafında baş verən hadisələri təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də müqavilənin əslini, yəni rusca olan mətnini təqdim edir.

Ə.Cəfərzadə “Kürəkçay” müqaviləsinin izi ilə Bakı və Peterburq arxivlərində olmuş, ilk mənbələrdən onların taleyi haqqındakı sənədin əslini oxucusuna eyniylə təqdim edə bilmişdi. Rus dilində təqdim olunmuş həmin sənədin əvvəlində general Knorringin yarıtmaz fəaliyyətindən sonra çar Aleksandrın onun əvəzinə Sisianovu Qafqaz regionuna inspektor təyin etməsindən, Sisianovun fəaliyyətə başlamasının 3 il 5 ayı müddətində onların (Rusiyanın – A.B.)

Qafqazdakı hökmranlığının ən diqqətçəkici hadisələrlə yadda qalmasından, generalın nizam-intizam qurmasından, müəyyən bir qaydaya salmasından və s. danışılır. 1803-1806-cı illərdə Peterburqa gətirilən növbəti sənədləri yazıçı 11 bənd olaraq göstərmişdir. Bu sənədlər içində Gəncə qalasının gen. Sisianova verilməsi barədə Cavad xanla yazışması (1803), Sisianovun şəkili Məhəmməd-Həsən xanla birlikdə Gəncə qalasının hücumla alınması barədə yazışması (1804), polkovnik Karyaginın və leytenant Stepanovun çareviç Aleksandrın dözülməz tədbirləri və ona (Sisianova – A.B.) kömək məqsədilə iranlıların (hərbi qüvvələri nəzərdə tutulur – A.B.) yığılması barədə məlumatı, Karabardinlilərin Baba xanın İmeretiya çarı II Solomonla birlikdə ruslara qarşı tədbirlərinə etirazı haqqında (1805), Qarabağ xanlığının Rusiyaya ilhaq edilməsi və çareviç Aleksandrın Baba xanla düşmən münasibəti haqqında, Bakı qalasının mühasirəsi zamanı rus dəstələrinin hərəkətləri haqqında gen. Zavalışinin məlumatı, Xəzər hərbi donanmasının İranın qərb sahillərində hərəkətləri barədə, mayor Koçnevskunun və Rebinderin Gəncə ətrafında iranlılara qarşı hərəkətləri haqqında məlumatı və s. vardır [40, s. 99]. Bu sənədləri təqdim etdikdən sonra *“Bunların heç birini indiki Peterburq arxivlərində də tapa bilmədim. İzi də qalmayıb. Bu on bir bəndi diqqətlə oxusan, sənədlərin neyçün məhv edildiyi aydınlaşar”* [40, s.100], – deyə qeyd edilir.

Mustafa xan digər xanlardan fərqli olaraq açıq gözlü, ayıq insan kimi göstərilir. O, ruslara inanmır, vədlərinə əməl edəcəklərini güman etmir və elə bu səbəblə də müxtəlif bəhanələrlə diplomatik manevrlər edir, müqavilənin

imzalanma vaxtını uzatmaqla vaxt qazanmaq istəyirdi. Hadisələrin sonrakı gedişatından da məlum olur ki, ruslar da öz növbəsində hərəkətsiz dayanmayıb Qarabağ üzərindən Mustafa xana təsir etməklə onu rusların təbəəsi olmağa sövq edirdilər. Yazıçı molla-nəsrəddinçi şair, nasir Həsən İxfə Əlizadənin “Şuşa şəhərinin tarixi” əsərinə istinadən “*Şirvan hakimi Mustafa xan Sisianova tabe olmaqdan boyun qaçırdaraq Fit dağına çəkilməmişdi. Mehdiqulu ağanın elçiliyi ilə Mustafa xan yola gəlib Rus dövlətinə itaət etdi*”, - deyə yazırdı [40, s.336]. Vaxtilə Qacara, Zubova və bir neçə yerli xanlara qalib gələn Mustafa xanın getdikcə gərginləşən vəziyyəti görərək günahsız insanların qanının axıdılmaması üçün müqaviləni imzalaması zahirə itaətdən başqa bir şey deyildi.

Müqavilənin əsas şərtlərinə görə Qarabağ və Şəki xanlığı Rusiya imperiyasının tabeliyinə keçməli, İbrahimxəlil xan rus qoşunlarını ərzaqla təmin etməli, hər il rus çarının xəzinəsinə 8 min çervon qızıl pul, şəkili Səlim xan da 7 min çervon qızıl pul verməli idi. Bütün bunların qarşılığı olaraq, qarabağlı Məhəmməd Həsən xanla Mehdiqulu xana general-mayor, şəkili Səlim xana general rütbəsi verilirdi. Xan hakimiyyətinin irsiliyini imperator həzrətləri təsdiq edir, məhkəmə, vergi kimi işlər xanın ixtiyarında qalırdı. Mustafa xanın imza atdığı müqavilə də bu müqaviləyə oxşayırdı. Rusiya guya xanlara daxili idarəçilikdə azadlıq verirdi, amma çox keçmədi ki, qəsbkarlıq planları üzə çıxdı. Əsərin sonrakı hissələrində baş verən hadisələr, Sisianovun arzusuna uyğun hərəkət edən İbrahimxəlil xanın ailə üzvləri ilə birlikdə öldürülməsi ruslara inanmamaqda Mustafa xanın

haqlı olduğunu təsdiqləyir. Yazıçı bu əsərlə ictimai fikrimizə yeni bir tendensiya gətirməyə çalışır. Yəni ictimai fikrimizdə mövcud olan zəif, rus işğalına dirəniş göstərə bilməyən Azərbaycan xanları obrazına əlavələr edir. N.Qəhrəmanlı bunu belə qiymətləndirir: “Müəllif belə bir tendensiyanı haqlı olaraq puça çıxarmağa nail olur ki, Azərbaycan xanları zəif, köməksiz hakimlər olmuşlar... Şirvan xanı Mustafa xanın davranışı da bunun əksini deyir, məhz bu səbəbdən o, Kürəkçay sazişinə dərhal qol çəkmir, mübarizəsini hətta vətəndən getdikdən sonra da davam etdirir” [102, s.180].

“Gülüstandan öncə” romanında bədii obrazlara nisbət-də real tarixi obrazlar çoxdur. Bu da əsərin tarixiliyini daha da artırmış olur. Əsərdə şair Kərbəlayi Arif Allahi (Arif Şirvani – A.B.), xanəndə Zaman Əbutalib oğlu və katib Mirzə Məhəmməd Səfai xanın cavanlıqdan dostluq etdiyi və hər zaman məsləhətləşdiyi insanlar olaraq təqdim olunur. Həmçinin çar xidməti orqanlarına satqıncılıqla məşğul olan Akop, Arakel (Akopun oğlu – A.B.), Şuşanik (Akopun qızı – A.B.), zabıt Valeriyən Madatov kimi erməni obrazları da yaradılır. Akop əslində erməni ədəbiyyatında Raffi adı ilə tanınan yazıçı olmuşdur. Bu obraza “Xəzərin göz yaşları” əsərində də rast gəlirik.

Məlumdur ki, ermənilər hər zaman qədim soykökə, tarixə malik olduqlarını və məskunlaşdıqları Azərbaycan torpaqlarının da onlara məxsus olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Əsərin “Güllə” fəslində yazıçı çox aktual olan bu mövzunu qabartmış və qəhrəmanı – Əliqulunun dili ilə verilən sübutlarla bir daha təsdiq edir ki, ermənilərin tor-

paqları olmamış və onlar Azərbaycan torpaqlarında məskən salmışdılar:

“– Doğrudan, ay Arakel ağa, heç sənin bu sözünəcən yaxşı fikir verməmişdim. Niyə bu sizin kəndin adı Mədrəsədi? Mollamdan soruşdum. Deyir, Mədrəsə sözü ərəbcədir. Dərs deyilən yer – məktəb mənasına gəlir. Ya elə o Saqiyan? Axı “saqi” sözü də farsca şərab paylayandı, “yan” farsca cəm şəkilçisidi. Saqiyan-saqilər deməkdi” [40, s.165]. Arakellə Akopun dialoqunda ermənilərin digər çirkin niyyətləri açıb göstərilir. Belə ki, erməni ata ilə oğul Mustafa xandan sonra varisliyin çox böyük bir ehtimalla Teymuraz ağaya çatacağını bildikləri halda, qəsdlə xanın digər həyat yoldaşından olan Əliqulu adlı oğlunu “xanlığa sən layiqsən, rus padşahı da səni dəstəkləyir” [40, s.167], – deməklə on dörd, on beş yaşlı bu cavanı ələ alacaqlarını və bu yolla da qalaya gedən yolu öyrənəcəklərini düşünürlər. Lakin qardaşı Teymuraz ağa kimi Əliqulu ayıq-sayıq olur və bu hiyləyə aldanmır. Mustafa xandan sonra taxt-taca daha çox namizəd sayılan Teymuraz ağa obrazı xalqı, torpağı uğrunda sonadək cərpışan igid olaraq göstərilir.

“Uşaq harayı” fəslində Akopun rus soldatları ilə birgə oyun oynayan uşaqları zorakılıq tətbiq etməklə arabaya doldurub aparması, namusunu qorumaq üçün Əslinin özünü Pirsaatın qanlı gicovlarından birinə atması hadisəsi ilə Xocalı faciəsi arasında yazıçının paralelliklər axtarması tarixiliklə bugünkü gerçəkliyin ifadəsi kimi səslənir. “Yağlı gəlir” fəslində digər erməni vəhşilikləri, ağbirçək Durna qarı ilə ağsaqqal Səlim babanın incidilərək vəhşicəsinə öldürülməsi təsvir edilir. Hər kəsin eli tərk etdiyi bir vaxtda

damlarının altında qalması üstün tutan Durna qarı ilə Səlim babanın sarsılmayaraq düşmənin gözünün içinə dik baxması onları oxucunun gözündə bir daha yüksəldir. Şamaxı torpaqlarının zəbt edilməsində, kəndlərin dağıdılmasında, Fit, Gülistan, Şamaxı qalalarının talan edilməsində haradan knyaz olduğu bəlli olmayan erməni Valeriyandır. Madatovun da rolu az deyildi. Bütün bunları təsvir etməklə yazıçı demək istəyir ki: *“İnsanlar! Bu günün gözü ilə tarixə baxın, sonra da bu günə qayıdın. Görün, tarixdə babaların etdiyi hansı səhvlərə, xətalara yol verirsiniz?! Niyə, nə üçün tarixdən o keçməkeşli keçmişimizin səhvlərinin bugünkü keçməkeşli həyatımızda təkrarına yol verirsiniz?”* [40, s.145].

Müəllif zəifləməyə doğru gedən Şamaxı xanlığının statusunun ləğvinə səbəb olan amillərin: aramsız hücumlar, maafların rus ordusu tərəfə keçməsi, xanın yaxınlarının xəyanəti, ağıllı, yol göstərən insanların xanlığı tərk etməsi, bir neçə kəndin könüllü ruslara təslim olması və s. bədii xəritəsini yaratmağa nail olur.

Əsərdə məhəbbət motivi yer alsada, tarixiliyə geniş yer verilir. Yazıçı bəzən folklor motivlərindən də istifadə edir. Xüsusən, Teymuraz ağa ilə dayə Gülxatının qızı Yasəmən arasında olan sevgi münasibətini təsvir edərkən sevgililərin görüşdüyü “Bircam” bulağı ilə bağlı məlumatlarda folklorla söykənir.

Əzizə Cəfərzadənin ev arxivində saxlanılan “P-89” qovluğunda mövzu ilə bağlı mənbələr, Şirvan xanlarının bütün ailə üzvlərinin ruslar tərəfindən hazırlanmış doğum-ölüm tarixi və yeri qeyd edilmiş şəcərəsi, Şamaxı qalaları və orada aparılmış arxeoloji qazıntılara həsr edilmiş elmi

kitablar vardır [60, v.219]. Bütün bunlar bir daha yazıcının tarixi mövzuda yazarkən tarixiliyə sadıqlıq üçün geniş tədqiqat işi apardığını sübut edir. Əsərdə bəzi mənbələrdə Şirvan, bəzilərinə isə Şamaxı adlanan xanlığın xoş güzəranlı vaxtlarından tutmuş Rusiya tərəfindən işğal olunduğu dövrə qədərki uzun bir dövrü əks etdirilir. Əsər Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunmağa başladığı bir dövrü öyrənmək baxımından olduqca aktualdır. Məlumdur ki, bu işğal və Rusiyaya qarşı azərbaycanlıların əzmkar mübarizəsi rus-Sovet dönəmində tarix kitablarından, sənədlərdən bilərəkdən çıxardılaraq könüllü Rusiyaya birləşmə kimi uydurma, saxtakar tarixə çevrilmişdir. Yazıçı bu əsərlə saxtakar tarix kitablarına meydan oxuyaraq, əsl tarixi xalqa və ən önəmlisi gənc nəsillə çatdırmaq kimi məqsədə nail olmağa çalışır.

Ə.Cəfərzadənin yaxın dövr hadisələrinin təsviri 1985-ci ildə yazdığı “Pencək” hekayəsi ilə davam edir. Hekayədə müharibə mövzusu başlıca yer tutur. Bu zaman artıq müharibənin bitməsindən qırx illik bir zaman keçirdi. Müharibə mövzusunda yazıçı münasibəti otuz il əvvəlki kimi deyildi. Yazıçı çoxdan tarixə qovuşmuş müharibəni simvolik məna daşıyan “pencək” obrazı ilə xatırlayır. Hekayə olduqca təsirlidir, bu təsirlilikdə sənədli olması da onun effektivliyini artırır. Belə ki, müharibəyə gedən, lakin sürgün olunma ehtimalına görə vətənə dönmə bilməyib Fransada ömrünü başa vuran həyat yoldaşının qəbrini ziyarət üçün ana onun bəylik pencəyini torpağa basdırır və həmin gündən başlayaraq yas mərasimini keçirir. Beləliklə, pencəyin basdırıldığı boş qəbir qadının ərinə ziyarət etmək

istəyən övladları, yaxınları üçün əbədi ziyarət yeri olur. Hekayədə təmkinliyi ilə seçilən Xırdaxanım ana müharibəyə həyat yoldaşını yola salan və bütün çətinlikləri öhdəsinə götürən mərd qadın kimi xarakterizə olunur. Lakin burada mövcud ictimai mühit göstərilmir. Vətənə dönə bilməyən ərinə qadının necə qəbir düzəltməsi real görünür. Çünki o zaman müharibədən vətənə dönə bilməyənlər “xalq düşməni” adlandırılırdı. Əgər onun qəbri vətəndə vardısı, onda vətəndə olması anlamına gəlirdi ki, bu da mövcud siyasi sistemin ruhuna uyğun deyildi [47, s.5].

Yazıcının müharibə hekayələri mövzu və problematika baxımından oxşar görünsə də, onlar bir-birinin təkrarı deyildir. Qəhrəmanlar müxtəlif sənət sahibləri olsalar da, eyni taleyi yaşayırlar. Yazıcının tarixi səpkidə, o cümlədən müharibə mövzusunda yazdığı hekayələrini real boyalarla işləməsinin əsas səbəblərindən biri onun həmin hadisələrin şahidi olması, eləcə də ağır şəraitdə yaşayan insanların həyatlarına yaxından bələd olması ilə əlaqədardır.

Yaxın dövr hadisələrinə həsr edilmiş “Xəzərin göz yaşları” (2001) romanı xalqın ən yaxın dövrünü, tarixi yaddaşına yazılmış repressiya hadisələrini əks etdirir. Bəzi əsərlərdə bu mövzuya epizodik şəkildə toxunulsa da, həmin dövrü bütün reallığı ilə əks etdirən əsərlər o qədər də çox deyildi. Ə.Cəfərzadə isə “Xəzərin göz yaşları” romanında çoxlarına bəlli olmayan Stalin siyasətinin 38-ci il hadisələrindən bəhs edir. Bu, yazıcının sağlığında dərc olunan sonuncu əsəridir. Buna qədər Ə.Cəfərzadənin bu mövzuda “Əzrayıl” (1937) adlı hekayəsi çap olunmuşdu. Roman ədəbiyyatşünas N.Qəhrəmanlının diqqətini cəlb

etmiş, *“maraqlı kompozisiya və süjetə, məhəlli və səciyyəvi dil xüsusiyyətlərinə, adət-ənənələrin dəqiq təsvirinə, təkrarsız insan xarakterinə malik” əsər kimi dəyərləndirmişdir* [102, s.184]. Bu uğuru tamamlayan cəhətlərdən biri də həyat həqiqəti və bədii gerçəklik probleminin paralel və qovuşuq şəkildə təsviridir.

Romanın strukturunda bu paralellik sonadək gözlənilmişdir. 38-ci ildə baş vermiş hadisələrin təsvirində tarixi yaddaşa yazıçı təxəyyülü birgə iştirak edir. Tarixilik yazıçının həmin dövrdə yaşaması, tanıdığı, şahidi olduğu adamların faciəsini təsvir etməsindədir. Əsərin XXI yüzilliyin başlarında yazılması təxminən 70 il əvvəl baş vermiş hadisələrə yeni tarixi baxışı özündə əks etdirir. Bu zaman artıq repressiyanı həyata keçirənlər çoxdan ifşa olunmuş, ya da həyatdan köçüb getmişdilər. Hətta həmin siyasi sistemin özü belə süquta uğramışdı. Repressiyanın anatomiyası, repressiya olunanların istintaq sənədləri ilə bağlı bir çox məqalə və kitablar nəşr edilmişdi. Z.Büyadovun *“Qırmızı terror”* kitabı repressiya mexanizmini açmaq baxımından etibarlı mənbələrdən idi. Son illərdə 30-cu illər repressiya hadisəsinin mexanizmi və cəmiyyətə vurduğu zərərləri barədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov repressiyanın mürəkkəb mexanizmi və vurduğu zərər haqqında yazır: *“Anoloqu olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdidiyi sənətindən ayırmadı (bu, maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağuşuna alaraq, xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, məənəviyyətə, tarixi-etnik düşüncəyə ağır*

zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər heç cür hesablaya bilməz!)" [68, s.327-328].

Bütün bunlar yazıçıya 30-cu illər repressiyasını bütün reallıqları ilə təsvir etməyə imkan verirdi. Repressiya dedikdə, əsasən 37-ci il yada düşsə də, müəllif 38-ci il hadisələrinin təsvirinə üstünlük verir. Romanın yazılma səbəbi ilə bağlı Ə.Cəfərzadə yazır: *"Məni həyəcanlandıran çox şey olub ötən illərdə. 1937-ci il olub, mətbuatın toxunmadığı 38-ci il olub. 1990-cı ilin Qara Yanvar günləri olub, mənə ağı deditdirən Yanvar günləri. Amma bunların içində hardasa məni 38-ci ilin ağırları daha çox yandırır"* [69, s.7]. Doğrudan da, 38-ci il hadisələri ilə bağlı tarixi mənbələrdə az məlumatlara rast gəlinir.

Ə.Cəfərzadə 38-ci il faciəsinin bilavasitə şahidi olmuşdu. Yazıçı bu dönmə ilə bağlı eşitdiklərini, şahidi olduğu müsibətləri yaddaşında saxlamış, təhlil etmiş və illər sonra qələmə alaraq oxucuların ixtiyarına vermişdi. Müəllif bir çox adamların həyatdakı adlarını da bu əsərdə qoruyub saxlamışdır. Bu fakt "Biz Cəfərzadələr" kitabında da təsdiq olunur. Romandakı Baxış, Ağanisə, Məşədi Gülsüm kimi obrazlar da gerçəkçi insan obrazlarıdır [32, s.78].

Ə.Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı məhz bu mənəvi itkilərdən, genetik fonda dəyən zərərdən bəhs edir. Romanda hadisələr Bakıda həmsərilərin yaşadığı məhəllələrin birində cərəyan edir. O vaxt həmin ərazilər Dağlı məhəlləsi, Hüseynbala açıqlığı, Həmsəri palanı adlanıb. Gündüz vaxtı belə otaqları lampa işığı ilə zorla işıqlanan və normal şəkildə yaşanması mümkün olmayan bu məhəllədə sakinlərin güzəranı o qədər də yaxşı olmayıb. Bu insanların

üzərinə həmsəri damğası vurulmuşdu. “Həmsəri” sözü həmsəhərli anlamında olsa da, nədənsə onlar bu sözü təhqiramiz hesab edirdilər. Romandan bəlli olur ki, Avropanın getdikcə Hitlerin əsarəti altına düşməsi və İranın Almaniya ilə istər siyasi, istərsə də iqtisadi yaxınlaşmasından narahat olan Stalin İranı öz əsarəti altında saxlamaq, ona nəzarət etmək istəmişdi. Həm də müharibə zamanı Stalin İran ərazisindən, xüsusən də İran neftindən də istifadə etməyi planlaşdırırdı. İranla Almaniya arasındakı münasibətlərin istiləşməsi və İran şahının Alman düşüncəsini qəbul etməsi SSRİ-yə qarşı təcavüzkarlıq kimi qiymətləndirilirdi. Belə olan halda Stalinin əsl məqsədi Cənub sərhədlərini möhkəmləndirmək və əslində Bakını qorumaq yox, öz kəşfiyyatçılarını, DİN nümayəndələrini cənuba göndərməklə almanları oradan sıxışdırıb çıxartmaq idi. Stalinin bu addımlarının ağır nəticələrini yenə məzlum xalq çəkməli oldu. Bununla da, 37-ci il hadisələrindən özünə gələ bilməyən xalqın başı üzərini növbəti bir bəla alır. Yeni siyasətə əsasən, vaxtilə cənubdan Bakıya neft mədənlərində, eləcə də digər işlərdə işləməyə gələn əslən Cənubi Azərbaycandan olan Azərbaycan türkləri yenidən cənuba köçürülmələrinə qərar verilir. İrandan gələn soydaşlarımızın bir qismi Bakıya öz ailəsi ilə birgə gəlmiş, bir qismi də subay olduğundan və yaxud ailəsi Cənubda qaldığından burada yerli əhalinin qızları ilə evlənmişdi. Ancaq tale onların üzünə burada da gülməmiş, çətin bir sınaqla qarşılaşmışdılar. Belə ki, cənublu soydaşlarımızla nişanlanan, evlənən qız-gəlinlər ağır seçim qarşısında qalaraq, ya valideynlərini seçib Bakıda qalmalı, ya da sevdikləri şəxsi

itirməmək, uşaqlarını atasız böyütməmək üçün yoldaşı ilə birgə cənuba getməli olmuşdular. Cənubdan gələnlərin Sovet pasportunun olmaması da bəhanə olaraq irəli sürülürdü. Cənublu soydaşlarımızın Sovet pasportunun olmaması hökuməti bəyənmməməklə əlaqələndirilirdi.

Ə.Cəfərzadə romanda köçürülmə prosesinin həyata keçirilməsində Stalinə yaxın insanların – Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirovun, 1938-ci ildə SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının birinci müavini olan L.Beriyanın böyük rolu olduğunu göstərir. Müəllif M.C.Bağirova işarə olaraq, onun xalq arasında yayılan “dördgöz” ləqəbini işlədir. Diqqəti əslən Cənubdan olan azərbaycanlıların köçürülmələrinə cəlb edir və burada ruslarla yanaşı, ermənilərin də əli olduğuna dair işarələr verir. Müəllif əsəri yazmazdan əvvəl bir çox araşdırmalar aparsa da, soydaşlarımızın 38-ci il köçürülməsinə dair heç bir sənəd əldə edə bilməməsinə aydınlıq gətirir. Sənədlərin məhv edilməsi təbii ki, xalqımıza qarşı məkrli niyyətlərdən xəbər verirdi. Yazıçı göstərmək istəyir ki, ermənilər də azərbaycanlıların köçürülmə siyasətinə ən azından havadarları – ruslar qədər maraqlı olmuş və yaxından köməklik etmişlər. Ermənilər hər zamankı kimi, əsassız fikirlərini irəli sürməkdə davam edirdilər. Guya onların torpaqları əllərindən alınub və ona görə də qisas almaq üçün bu işə böyük həvəslə yanaşırdılar. Azərbaycanlılara nifrət dolu baxışlarla baxan erməni Nora kinini bütün xalqa belə ifadə edirdi: *“Mənim doğma vətənimdi buralar. Az oxumuşam Raffini, az oxumuşam Çak Pari? Doğma yurdumuza gəlib alıblar əlimizdən. Məktəbdə müəlliməm də deyirdi, kilsədə keşiş baba da deyirdi:*

- *Bu torpaqlar bizimdir, qədrini bilin*" [41, s.18].

Romanda ümumiləşdirilmiş planda verilən Nora (bəzən ona Narxanım da deyirlər), Qrişa (Qriqoryan) kimi satqın erməni nümayəndələrinin əsas xidməti həmsəriləri, Sovet pasportu olmayanları üzə çıxarmaq, adlı-sanlı olanları nişanlamaq, yuxarı dairələri bu haqda məlumatlandırmaq idi. Qadınlığa yaraşmayan məənəviyyatsız hərəkətləri ilə məhəllə sakinlərinin canını boğazına yığan Nora həm də güdükçülük edirdi. Onun yaşayışı Qriqoryan tərəfindən təmin olunsda da, əslində bu erməni satqınını məhəllə sakinlərinin arasına gətirən Xanlarda milis rəisi işləyən Əbi adlı azərbaycanlı idi. Ə.Cəfərzadə Əbi obrazını yaratmaqla xalqımızın başına gətirilən faciələrin səbəbkarları içində onun kimi "sapı özümüzədən olan baltalar" olduğunu vurğulamaq istəyir.

Ə.Cəfərzadə romanda diqqəti başqa bir cəhətə yönəldir; Vəli kişi obrazı ilə oğullarının rus ordusunda xidmət etməməsi üçün vaxtilə İran pasportu alan valideynlərin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır. Əslən bakılı olmasına rəğməən, İran pasportu olduğuna görə, Vəli kişinin ailəsi də heç bir qohum-əqrəbası olmadan cənub torpaqlarına köçürülənlərin arasında olur. Məhəllədəki erməni Nora artıq onu çoxdan iranlı kimi təqdim edib, adını lazımı orqanlara vermişdi.

Köçürülmə prosesi zamanı insanların vəzifəsinə də baxmırdılar. Müəllimindən, həkimindən tutmuş fəhləsinə qədər hər kəsi min bir bəhanəylə gah həbsxanaya salıb, burada bir neçə ay saxladıqdan sonra Narginə, Sibirə və ya digər yerlərə göndərir, gah da birbaşa yoldan tutub

Ənzəliyə yola salırdılar. Göndərilmə gəmilərlə həyata keçirilirdi. Həmsərilərin əlindən dəyərli əşya, qır-qızıl nə varsa, hamısı alınırdı. Beləliklə, *“...iblis xislətli hökumət bir fərmanla bu bədbəxt insanların taleyini həll edir, onların burada yaşamaq hüququnu əlindən alır, heç bir izahat vermədən zorla onları gəmilərə doldurub İran adlanan məmləkətə yola salır”* [79, s.12].

Əslində vətəninə didərgin düşənlər yaşayanlara etirazını bildirərək üsyan edirdilər, amma öz daxili aləmlərində. Çünki səslərini çıxardan kimi, anında susdurulurdular. Ə.Cəfərzadə səslərini çıxarmaq istəyənlərin aqibətinin nə ilə nəticələncəyinə dair yazır: *“Qayıdan, artıq hər şey və vətəndaşlığını da, doğma torpağında doğmalığını da itirənlər, etiraz səsi ucaltmaq istəyənlər: a) tutulub Sibir lagerlərinə sürgün edildi... b) Avariya – qəza yolu ilə məhv edildi, aradan götürüldü... v) turist kimi, ya müxtəlif bəhanələrlə xarici ölkələrə keçib ikinci – ikiqat mühacirətə məcbur oldu”* [41, s.121].

Ənzəliyə çatandan sonra həmsərilər Arazqırağı kəndləri çıxmaq şərti ilə müxtəlif yerlərə paylanılırdı. Vaxtilə Arazın o tayından bu tayına gözüyaşlı həsrətlə baxan insanlar illər sonra yenidən gəmilərdən sahildəkilərə eyni mənzərə ilə baxmalı olmuşdular. Təbii ki, bu kimi ağır rejimlərə dözə bilməyib həbsxanada, gəmidə bağrı partlayıb vaxtsız dünyadan köçənlər də olurdu. Cənubda bir-biri ilə qarşılaşan Baxış kişi ilə Hüseynəli başına gələnlərdən, gördüklərindən xatirat danışır. Onlar arasında baş tutan dialoqdan məsələnin mahiyyəti aydın olur: *“– Mənim özümdə day can qalmayıb. Mənim oxuyan vaxtım çoxdan keçib. Bir də heç yaşım ötməşəydi də, o yanvar gecəsində, o soyuq gecədə bizi ki, yerimizdən qalxızdılar, məni də, qardaşımı da, apardılar saldılar*

Bayıl həbsxanasına. Altı ay qardaş, altı ay o həbsxanada qardaşımnan birgə qaldım ki... Cəhənnəm əzabı çəkdik..." [41, s.118].

Yazıçı göstərir ki, vətəmindən didərgin düşən insanların vəfatından sonra basdırılması üçün torpaq sahəsi yox idi. Torpaq sahəsi belə bu insanlara çox görülürdü. Yardım-sevərliyi ilə hər kəsin sevimli nənəsinə çevrilən, həyatda mamaça olan Məşədi Gülsüm obrazı real cizgilərlə yara-dılır. Ümumiyyətlə, bu mamaça obrazı ilə Ə.Cəfərzadənin bir neçə əsərində qarşılaşırıq. Onun son arzusu "üsulunca – kəfənlə" dəfn olunmaq olsa da, son mənzili Xəzərin suları olur: *"Gəmi xidmətçiləri kapitanın razılığı ilə qarını köhnə bir palaza və özünün götürdüyü düyünçəsinə bürüdülər, aşıyaları ilə birlikdə. Gəminin göyərtəsindən birbaşa dənizə endirdilər... Nə burda vətəndaş idi, nə orda vətəndaş olacaqdı. Doğma torpağında, doğma yurdunda dəfn olunmaq üçün bircə qəbir qədər torpağı belə yox idi, bircə qəbir üçün də yer yox idi, heç yerdə..."* [41, s.86].

Məşədi Gülsüm nənəylə limanda görüşərkən öz balaca qızıl düyünçəsini ona verən Böyükxanım Cəfərzadə (Ə.Cəfərzadənin anası) obrazı da həyat həqiqətini əks etdirir. Yazıçı limanda yaşanan bu gerçəkliyi Ruzigar obrazı vasitəsilə işıqlandırır. Gəmidə gedənlərin sırasına zorla qoşulan yaşı az qala 90-a çatmış Məşədi Gülsüm nənənin sonrakı taleyini isə yazıçı bədii təxəyyülə əsaslanaraq qələmə alır. Romanda Əsmər, Hafza, İslam və eləcə də digər obrazlar da böyük siyasətin kiçik qurbanları olaraq təsvir edilir.

İslam dinində özünə qəsd günah hesab edilsə də, nişanlısı Səfərdən ayrı qalmağa dözə bilməyən Əsmər Ənzəliyə

çatandan iki gün sonra məscidin dəhlizindəki çırağın neftini üstünə səpib, közərməkdə olan fitili ilə canına od vurur. Köçürülənlər bu mənzərə qarşısında Əsməri qınamaq yox, tam əksinə ona bəraət qazandırmışdılar.

Romanda yeni ictimai həyatın mənzərəsinin təsvirinə yer verilməklə sovetləşmənin gətirdiyi faciələr, bəlalər təsvir edilir. Yeni quruluş cəmiyyətə yeni qayda-qanunlar gətirərək, xalqın mədəni və mənəvi dəyərlərinin tapdanmasına səbəb olmuşdu. Artıq çadrələr qadınların başlarından çıxarılır, kişilərin papaqları götürülüb qaçılır, xalqın əsrlərlə əməl etdiyi türkəçarələrə son qoyulurdu. Hələ bunlar azmış kimi insanların dini azadlığı əllərindən alınır, islami dəyərlərə qarşı çıxılırdı.

Romandakı həyatı obrazlardan biri də Ruzigardır. Taleyinə başqalarının yetimlərinə baxmaq yazılan bu qaragünlü qadın repressiya faciəsinin şahidi olmuşdur. Darısqal evdə, çətin şəraitdə yaşayan Ruzigarın evinə əvvəl KPZ-dəki əziyyətdən sonra ölən iranlı əmisi oğlu Qızıllı Qurbanın dilənçiyə dönən ailə üzvləri pənah gətirmiş, daha sonralar Ruzigar vaxtsız dünyadan köçən bacısının övladlarına baxmalı olmuşdu.

SSRİ cənuba yalnız həmsəriləri köçürmüşdü, eyni zamanda, kəşfiyyat məqsədi ilə Rusiyanın etibarını, müharibədə xüsusi şöhrət qazanmış, hərbidə xidmətləri ilə seçilən yerli əhalidən nümayəndələr də köçürürdü. Romandakı general Mustafa obrazı bu insanların ümumiləşdirilmiş simasıdır. Yazıçı oxucu diqqətini Mustafa obrazı üzərinə cəmləyərək, onun Rusiyanın inanılmış, bütün hərbi sirlərə yiyələnən bir azərbaycanlı olduğunu bildirir. Cənubda vax-

tilə balalarını südlə təmin edən Baxış kişi ilə qarşılaşsa da, ona yaxınlaşa bilmir. Ancaq əslində ikisi də bir-birini ilk qarşılaşmadan tanımışdı. Mustafanın sərt görkəminə baxmayaraq, qəlbinin bir guşəsində doğma yurdundan didərgin düşən həmvətənlərinə mərhəmət hissi qalmaqda idi. Gizli şəkildə mətbuatdakı dostu tərəfindən Baxış kişini izlədərək, onun haqqında məlumatlar əldə etmiş və ailəsinə “Cəmiyyəti-Xeyriyyə” adı altında yardım etmişdi. Baxış kişi “Cəmiyyəti-Xeyriyyə” adı ilə yardımın yalnız onlara gəldiyini biləndən sonra rastlaşdığı insanın həqiqətən də Mustafa olduğunu beynində bir daha təsdiqləmişdi. Rastlaşarkən Mustafanın onu görməzlikdən gəlməsinə əvvəl təəcüblənsə də, daha sonra bu addımın onun xidməti vəzifəsi ilə əlaqəli olduğunu anlamışdı.

Beləliklə, yazıçı “həmşəri” adı ilə sürgün edilənlərin üstündən on il keçməmiş “mühacir”, “şurəvi” damğası ilə geri göndərilmələrini reallıqla təsvir edir. Stalin İran rəsmi dairələrində çalışmağa başlayan almanlara casus gözü ilə baxdığı kimi, İran tərəfi də Azərbaycandan İrana sürgün edilənlərə casus gözü ilə baxmışdır. 38-ci il hadisələri ilə bağlı həyat həqiqətinin bədii inikası olan bu əsər xalqın tarixi keçmişini əks etdirir. Burada yazıçının əsas məqsədi konkret tarixi hadisəyə dair araşdırmaları bədii təxəyyül vasitəsilə, obrazlar vasitəsilə ümumiləşdirərək qələmə almaq olmuşdur [14, s.48].

Türk prof. D.Y.Çelik tarixi romanları qruplaşdırarkən, onların bir qrupunun bioqrafik, xatirə tərzində tarixi romanlar olduğunu bildirir [152, s.78]. Bu tip romanlar da hər zaman oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdı.

“Rübabə Sultanım” (2001) əsəri müəllifin öz ailəsinə həsr edilmişdir. O ailəyə ki, onlar da repressiyaya məruz qalmışlar. Əsərin yazılma təklifini yazıçının oğlu Turan İbrahimov irəli sürmüşdür. Belə ki, illər öncə “Biz Cəfərzadələr” adlı mövzuda yazmağı təklif olaraq irəli sürən T.İbrahimov Ə.Cəfərzadə və onun qardaşları Məmməd və Əhməd Cəfərzadədən bu haqda qeydlər etmələrini istəmişdi. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan əsərdə bir çox tarixi məlumatlar da öz yerini alır. Yazıçının və qardaşlarının qeydləri əsasında ərsəyə gələn əsərdə bir çox mətləblərə toxunulur. Əsərin əvvəlindən yazıçının soykökünün məşhur Şamaxı xanı Mustafa xanın nəslinə mənsub olduğu məlum olur. Mustafa xan çar Rusiyasının ehtiyat etdiyi xanlardanır. Elə məhz bu səbəbdən də xanın yalnız cənəzasinin Şamaxıya daxil olmasına icazə verilir. Mustafa xan ölümsüz bir qəhrəman olur. Vəsiyyətinə əsasən Yeddi gümbəz qəbiristanlığında, Şamaxının ən hündür yerində dəfn edilir.

Romanda ayrı-ayrı məqamlarda sovetlər dönməində xalqımızın başına gətirilən bəlalara toxunulur. Məlum olur ki, üzdə xalqı xoşbəxt gələcəyə aparmaq devizini əldə rəhbər tutan bolşeviklər əslində xalqı əsarət altında saxlamaq, onu öz soykökündən ayırmaq, adət-ənənələrini unutdurmaq siyasəti yeritmişlər. Həmin siyasətin yerinə yetirilməsində ruslara ermənilər canfəşanlıqla kömək etmişdilər. Romanda yaradılan Sərkis Matevosyan obrazı azəri türklərini ölüm kürsüsünə və sürgünə göndərən ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazı olaraq müəyyən yük daşıyır. Koroğlu, Qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanları olan millətin başına gətirilən bu faciələrin əsas səbəbinin doğru idarəçinin

olmaması ilə əlaqələndirilməsi haqlı olaraq qeyd olunur. Xanlar, bəylər və onlara yaxın olan adamlar tutulub güllələnmiş, ya da uzaq yerlərə sürgün edilmiş, vətəndən didərgin salınmışdılar. Siyasət əleyhinə fikir bildirənlər tutularaq Sibirə sürgünə edilmiş, gecə saat 12-dən sonra komendant rejimi tətbiq edilmişdir [41, s.174]. Hələ bunlar azmış kimi “Allahsızlar” adlı cəmiyyət yaradılmış, həmin sözün heç mahiyyətini dərk etməyən azyaşlılar da bu cəmiyyətin üzvünə çevrilmişdilər. Yazıçı özü də kiçik yaşlarından adı bu partiyaya yazılanlardan və partiya bileti alanlardan olduğunu bildirir. Ancaq müəllif xatirələrini qeyd edərkən həmin partiya biletinin nənəsi Rübabə Sultanım tərəfindən ocağa atıldığını bildirir.

Romanda torpaqlarımızın yadellilər tərəfindən mənim-sənilməsinə səbəb olan “Kürəkçay”, “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələri xatırlanır, haqqında bir o qədər də məlumata rast gəlinməyən 38-ci il hadisələrinə toxunulur. Bu mövzular yazıçının “Gülüstandan öncə” və “Xəzərin göz yaşları” əsərlərində geniş işıqlandırılır. İranı tamamilə ələ keçirmək və müharibədə onun neftindən istifadə etmək Hitlerin böyük siyasətinin bir tərkib hissəsi idi. Bu siyasətin həyata keçirilməsi Stalin üçün ciddi təhlükə demək idi. Onun (Stalinin – A.B.) cənub sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Almaniya əleyhinə həyata keçirdiyi planların mahiyyəti vaxtilə İrandan gəlmiş həmsəriləri vətənlərinə geri qaytarmaqdan ibarət idi. Səbəb olaraq rus pasportunun olmaması göstərilə də, əsl niyyət gizli saxlanılırdı. Diqqəti cəlb edən digər məqam köçürülmə ilə bağlı məlumatların dövlət arxivlərində tapılmamasıdır. Ə.Cəfər-

zadə bu haqda qeydlərində yazır: *“Dövlət arxivlərində köçürülən almanların və başqa millətlərin siyahısı durur, var. Amma 1848-50-ci illərdə, yəni, daha doğrusu, XIX əsrin ortalarında, əvvəllərində, 30-cu illərdə Rusiyanın İranla Azərbaycanda yürütdüyü siyasət - bütün sənədlər, rus şahzadəsinin İran məmurları, İran xanları, şahzadələri ilə əlaqəsi və s. əks etdirən sənədlərin, məktubların hamısı Azərbaycandan aparılmışdı. Bir vaxtlar mən bu sənədləri axtarmışdım. Nə Peterburq, nə Moskva arxivlərində bu sənədlərin heç bir izi qalmamışdı”* [41, s.79]. Həmin dövrdə yüksək rəhbər vəzifələrdə rusların və ermənilərin çar rejiminə sadıqlıqla xidmət etmələrini nəzərə alsaq, bir çox sənədlərin tapılmaması qeyri-adi hal deyildi. Bu faciədən təsirlənən yazıçı həmin mövzu ilə bağlı *“Xəzərin göz yaşları”* romanını yazmışdır. Daha sonra müharibənin ağır illərini xatırlayan yazıçı yoxsulluq içində yaşanan o illəri yada salır.

Beləliklə, Ə.Cəfərzadənin tarixi nəsr əsərlərində keçmişin müxtəlif dövrlərinin gerçəkliyinin bədii inikasının şahidi oluruq. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı və sovet gerçəkliyinin təsviri yazıçının bir çox əsərlərinin mövzu və problematikasını təşkil edir. Yazıçı Azərbaycan tarixində həlledici dönüş məqamlarını, xalqın taleyüklü məsələlərini, üstünü toz basmış hadisələrini tarixi gerçəklik və bədii həqiqət kontekstində təsvir edir. Müəllif əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, bu əsərlərində də tarixi hadisələrin təsvirində sənədlər və bədii təxəyyüldən paralel şəkildə sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

NƏTİCƏ

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Əzizə Cəfərzadənin zəngin yaradıcılıq yolunda tarixi gerçəkliyin təsviri başlıca yer tutur. Yazıcının yaradıcılığının və bədii nəsrinin əsasını, demək olar ki, tarixi mövzu və problematika təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, Ə.Cəfərzadənin ilk yaradıcılıq nümunələri tarixi yaddaşımaza həsr olunsada, o əsərlər ya işıq üzü görməmiş, ya da sovet senzurasının qayçısına məruz qalmışdır. Lakin yazıçı ruhdan düşməmiş, tarixi yaddaşa müraciət edərək ondan çox roman və povest yazmışdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm faktıdır. Yazıçı tarixi mövzuya axıradək sadıq qalmış və tariximizin min beş yüz ilə yaxın bir dövrünün gerçəkliklərini bədii tədqiq obyektinə çevirmişdir. Bu əsərlərdə dövrün, mühitin inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətin hərəkət dinamikasını, tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, düşüncəsi, fəaliyyəti ilə bağlı gerçəkliklər təsvir olunur. Məhz bu əsərlər əsasında xalqımızın tarixi inkişaf yolunun müxtəlif hadisələri və şəxsiyyətləri yenidən canlandırılır, müasirlik mövqeyindən təhlilə cəlb edilir. Bütün bunlar tarixi və bədii gerçəkliyin inikası kontekstində baş vermiş, yenidən həyata vəsiqə almışlar. Bu əsərlər yalnız yazıçı yaradıcılığını deyil, Azərbaycan tarixi roman janrını mövzu, üslub, janr və süjet baxımından da zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. Tarixi şəxsiyyətlər və ədəbi şəxsiyyətlərin obrazları baxımından da zəngin yaradıcılığa malikdir. Bunda əsas məqsəd xalqın tarixində mühüm yer tutan şəxsiyyətləri tanımaq olmuşdur. M.Füzuli, Şah İsmayıl

Xətai, Nişat Şirvani, Zeynalabdin Şirvani, Zərrintac Tahirə, Mustafa xan, Seyid Əzim Şirvani, Natəvan, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir kimi onlarla tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin obrazını yaratmışdır ki, bu şəxsiyyətlər Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynamışdır. Yazıcının tarixi mövzulara müraciət etməsinin səbəbi Azərbaycanın tarixi keçmişinə nəzər salmaq, yol verilən təhrifləri aradan qaldırmaq, xalqı öz tarixi kimliyi, soykökü ilə tanış etmək istəyidir. Bu zaman tarixi roman və povest janrlarına daha çox üstünlük vermişdir. Əsərlərinin həyatı gerçəkliyə söykənməsi, əsasən gerçəkçi, real obrazlardan istifadə olunması, müstəqil fikir yürütmək qabiliyyəti böyük oxucu kütləsi toplamış və bir neçə nəslin tərbiyəsində rol oynamışdır.

Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarını əhəmiyyətli edən başqa bir faktor isə tarixi gerçəklik və bədii həqiqət, tarixi fakta yazıçı münasibəti amillərinə özünəməxsus yanaşmasıdır. Yazıcının əsərlərində tarixi gerçəkliyə münasibəti və bədii təxəyyülün rolu məsələsi mövzu ilə əlaqəsi olan bütün əsərlərində araşdırılaraq aşağıdakı nəticəyə gəlinmişdir:

1. İlk kitabının senzuraya məruz qalmasına, yandırılmasına baxmayaraq, Ə.Cəfərzadə tarixi mövzudan əl çəkməmiş və yaradıcılığı boyu davam etdirmişdir. Xurşidbanu Natəvanın həyatına həsr etdiyi “Natəvan haqqında hekayələr”indən tutmuş ondan çox povest və romanlarında tarixi müasirliyin gözü ilə yaxınlaşdırmış və sevdirmişdir. Tarixilik yazıçıya sosrealizm dövründə müasirlik mövqeyini bildirmək üçün lazım olmuşdur. Yazıçı tarixlə müasirliyin vəhdətini əsərlərində uğurla qurmağı bacarmışdı. İdeyaca müasirlik və bu günün problemləri ilə səsleşmə müəllifin

tarixi mövzulu nəsr əsərləri üçün səciyyəvidir.

2. “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsinin kiçik ədəbi-tarixi məzmunlu hekayələrində tarixiliklə bədii gerçəklik paralel olaraq təsvir edilir. Bu hekayələr yazıcının tarixi romançılığa keçməsinin rüşeymlərinin ilkin mərhələsini təşkil edir. Silsiləyə daxil olan hekayələr oxucunu tarixi keçmişlə yanaşı, dərin düşüncələr, xəyallar aləminə aparır, bəzən sevindirir, bəzən də kədərləndirir. Sonrakı əsərlərində daha geniş yer verdiyi Azərbaycan adət-ənənələri burada da ilk dəfə yer alır.

3. Sovetlər dönməində mövcud ideologiyanın əhalini soykökündən uzaq tutmaq, onun milli yaddaşını unutturmaq səyləri Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzuya müraciəti ilə zəifləyir. Xalqın milli keçmişini özünə qaytarır, bununla da onu keçmişə deyil, gələcəyə səsləyir. “Hun dağı” (1981) əsərini yazmaqla xalqın tarixi keçmişini yenidən vərəqləmiş və türk əsilli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Xalqın milli kimliyinin saxtalaşdırıldığı bir zamanda xalqın tarix duyğusunun qədimliyini ortaya çıxarmaq saxta nəzəriyyələri puça çıxarır.

4. Ə.Cəfərzadə V-VI əsrdən başlamış müasir dövrümüzdə qədər baş vermiş tarixi hadisələri səmərəli şəkildə qələmə almışdı. Onun tarixi səpkili əsərləri cansıxıcı xronologiyadan ibarət deyildi, yazıçı maksimum dərəcədə tarixi bütün ruhu ilə (təbiəti, etnoqrafik cizgiləri, şəxsiyyətlərin adları, dili və s.) canlandırmağa çalışırdı. Bu xüsusiyyət müəllifin bütün romanları üçün səciyyəvidir.

5. Ə.Cəfərzadənin tarixi roman və povestləri Azərbaycan tarixinin və eləcə də ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi,

tədrisi üçün çox mühüm bir mənbələrdəndir. Elə buna görədir ki, bu əsərlərin yazılmasından uzun illər keçməsinə baxmayaraq, əsərlərinə maraq sönməyib, təkrar-təkrar nəşr edilir və müxtəlif yerli və xarici mütəxəsislər tərəfindən tədqiq edilir.

6. Ə.Cəfərzadə nəsr üçün siyasi rejim və xalq problemi də səciyyəvidir. Mövcud siyasi sistemlə əlaqəli təlatümlü bir dövrdə yaşayan yazıçı mümkün olduğu qədər dövrün tələblərinə baş əyməmişdi. Sosializm cəmiyyətinin mövcud olduğu dövrdə ədəbiyyatda hakim siyasi-ideoloji ovqatın tərənnümü onun əsərlərində yoxdur. Ə.Cəfərzadə tarixi mövzuya şüurlu şəkildə, bilərəkdən zamanın bu tələbindən qaçmaq üçün müraciət etmişdir. Bununla yazıçı həm də sosialist realizmi prinsiplərinə tabe olmayan sənətkarlardan biri olmuşdur.

7. Ə.Cəfərzadə əsərləri vasitəsilə tarixi şəxsiyyətləri tanıtmığı sovetləri mədh etməkdən üstün tutmuşdu. Sovetlər dönəmində mövcud rejim milli adət-ənənələrə, milli yaddaşa qarşı çevrilmişdir. Mövcud həyat təzi, əxlaqı isə rejimin əhaliyə çevrilən silahı ilə qarşı-qarşıya dayanmış, hakim siyasi partiyanın məqsədinə qovuşmasında ciddi maneə yaratmışdı. Bu cür qarşıdurmanı “Xəzərin göz yaşları” əsərində də müşahidə edirik. Belə ki, sovetlərin yeni qaydaları – qadınların başından çadranın atılması, kişilərin papaqlarının uşaqlar tərəfindən məsxərəyə qoyulması, türkəçarə müalicələrə, Novruz bayramı adət-ənənələrinin icrasına tətbiq edilən yasaqlar və s. ilə yaşlı nəslin nümayəndələri barışa bilməmişdi.

8. Yazıçı tarixi əsər yazarkən tarixilik faktoruna əməl

etmiş və bütün əsərlərində bunu gözləməyə çalışmışdır. Əsərin mövzusu ilə bağlı geniş müəlahidə etmiş, bir çox yerləri gəzmiş, uzaq ölkələrdə səfərlərdə olmuşdur. Yazıcının ev muzeyində qorunub saxlanılan şəxsi qeyd dəftərlərindən onun "Bakı-1501", "Şirvan" trilogiyası, "Cəlaliyyə", "Hun dağı", "Gülüstandan öncə" və s. əsərlərinin mövzusu, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında tarixiliyi əks etdirən çoxlu qeyd qovluqları vardır. Yaradıcılığı yeni axtarışçılıq ruhu ilə seçilən Ə.Cəfərzadə uzun müddət əlyazmalarla məşğul olmuşdu. Yazıcının Əlyazmalar İnstitutunda işləməsi onun tarixi mövzuya müraciətinə əlverişli şərait yaratmışdı. "Gülüstandan öncə" əsərinin materialları qovluğunda saxlanılan Azərbaycan Dövlət arxivindən götürülmüş Şirvan xanlarının şəcərəsi (rus dilində, XIX əsr yazısı) təkcə bu kitabın deyil, həm də XIX-XX əsrin əvvəlləri haqqında yazıcının tarixi əsərlər yazması üçün xüsusi önəm kəsb etmişdi. Əldə olunan bu materialdan yazıçı əsərlərində real adlardan istifadə etmək, doğum, vəfat və dəfn yerlərini dəqiq vermək, adların düzgünlüyü yoxlamaq və s. məqsədlə yararlanmışdı.

9. Ə.Cəfərzadə tarixə münasibətində tarixi konteksti gözləməklə yanaşı, bədii həqiqəti də gözləyərək tarixi faktlardan asılı qalmamışdır. Onun tarixi romanlarında bədii təxəyyül də geniş yer verilmişdir. Bəzən yazıçı hər hansı bir hadisəni müəllif təxəyyülündən gələn təsvirlər əsasında əks etdirərkən ədəbi mühitdə birmənalı qarşılanmamışdı. Tənqidçilərin onu haqsız tənqidlərinin əsasında da, məhz bədii təxəyyüldən geniş istifadə etməsi dururdu. Ancaq buna baxmayaraq, Ə.Cəfərzadə hər zaman öz dəsti-xəttinə

sadiq qalmış və özünəməxsusluğu ilə fərqlənmişdi.

10. Ə.Cəfərzadə Azərbaycan xalqının tarixi taleyində mühüm yer tutan hadisə və şəxsiyyətləri əks etdirmişdir. "Bakı-1501" romanında Şah İsmayılın Fərrux Yasarla qarşılaşmasından, Bakını ələ keçirməsindən, "Bəla" povestində də hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələrdən, Məhəmməd Xudabəndənin yarıtmaz fəaliyyətindən, daxili hərc-mərclikdən bəhs olunmuşdu. "Gülüstandan öncə" tarixi romanı "Kürəkçay" (1805) müqaviləsindən və torpaqlarımızın bölünməsindən bəhs edir. "Zərrintac-Tahirə" və "İşığa doğru" tarixi romanlarında bir zamanlar geniş yayılmış babilik, bəhailik dini cərəyanları, onların azadlıq ideyaları və mübarizələri təsvir edilir. "Zərrintac-Tahirə" romanında XIX əsrdə İranda baş vermiş babillər hərəkatının başçılardan Tahirə Qürrətüleynin simasında yazıçı ölümün gözünün içinə dik baxan azadlıq mücahidlərinin ümumiləşmiş obrazını yaradır.

11. Yaradıcılığında xüsusi yer tutan "Şirvan" trilogiyasında ("Vətənə qayıt" (1973), "Aləmdə səsim var mənim" (1970-72), "Yad et məni" (1980)) yazıçı ictimai bəlalərin kökü və səbəbinə toxunaraq, ictimai həyatı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə əks etdirir. Hər üç romanda bir tərəfdə yeni dərin baxış, gələcəyə meyillər əks olunsa da, digər tərəfdə yeniliyin əksinə çıxan, cəmiyyətdə dərin kök salan köhnəliyi təmsil edən adamlar əks qütb kimi göstərilir. Bütün bu məqamlar əsərin tarixi-ədəbi bağını daha da gücləndirir.

12. "Bəla" povestində tarixi obrazlarla (M.Xudabəndə, Məhdi-Ülya, Əmirxan Türkman, Adil Gəray, Osman paşa

və b.) yanaşı epizodik obrazlar da yer almışdır ki, bu da müəllif qayəsinin açılmasına xidmət edir. Əsərdəki məişət detalları, Fatimə Soltan bəyimə elçi gəlinən zaman icra edilən adət-ənənələr oxucuda maraq doğuran səhnələrdir.

13. 40-45 ilə yazılıb tamamlanan “Zərrintac Tahirə” əsərini əslən azərbaycanlı Zərrintac Qürrətüleyin haqqında ədəbiyyatımızda ilk bədii əsər hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, romanlarında babilər hərəkəti və bəhaizmə toxunmaqla yazıçı ədəbiyyatda bir ilkə imza atmışdır. Ə.Cəfərzadədən sonra isə bu mövzu bir daha işlənilmədi. Öz vətəninədən başqa digər yerlərdə Tahirə Qürrətüleyinin adını daşıyan mərkəzlərin (ABŞ-da qadınları İnkişafı naminə “Tahirə Assosiasiyası”, “Tahirə ədalət mərkəzi”, Braziliya-da “Tahirə Təhsil Kollegiyası”) açılması yazıçı qəhrəmanının müasir dövrdə yaşamasını şərtləndirir. Yazıçı hadisələrin cərəyan etdiyi Qəzvin mühitində, cəmiyyətdə qadına zəif bir məxluq kimi baxıldığı bir zamanda güclü təsirlərə baxmayaraq, Qürrətüleyinin atdığı qorxmaz addımları tarixi gerçəklik və bədii həqiqət kontekstində təsvir edir.

14. Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Nişat Şirvani, Tahirə Qürrətüleyin, Mustafa xan, Sisianov, Xurşidbanu Natəvan, Zeynalabdin Şirvani, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir və b. onlarla tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin obrazı yaradılır.

15. Ə.Cəfərzadə xalqımızın genefonduna böyük zərbə vuran bədii düşüncə tariximizin “ağ ləkə”ləri 30-cu illər repressiyasına da müraciət etmiş və Cənubi azərbaycanlıların kütləvi surətdə deportasiya edilməsi hadisəsini də bədii cəhətdən təsvir etmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan Dilində

1. Abbasov, T. Tarixi roman və bədii həqiqət // – Bakı: Ulduz, – 1982. № 12, – s. 52–53.
2. Axundov, Y. Azərbaycan sovet tarixi romanı / Y.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 238 s.
3. Axundlu, Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər: 1930-2000 / Y.Axundlu. – Bakı: Adiloğlu, – 2005. – 550 s.
4. Axundlu, Y. Ədəbi estafet / Y.Axundlu. – Bakı: Adiloğlu, – 2013. – 560 s.
5. Axundlu, Y. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / Y.Axundlu. – Naxçıvan: Əcəmi, – c. 2. – 2013. – 448 s.
6. Axundlu, Y. Tarixi roman yeni mərhələdə / Y.Axundlu. – Bakı: Maarif, – 1998. – 176 s.
7. Axundov, M.F. Kəməllüddövlə məktubları / M.F.Axundov. – Bakı: Qanun, – 2012. – 160 s.
8. Aleksandr D. Qafqaz səfəri / D.Aleksandr, tərc.ed., Q.Paşayev, H.Abbasov; red. R.İsmayılov. – Bakı: Qanun, – 2014. – 192 s.
9. Alışanlı, Ş. Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi / Ş.Alışanlı. – Bakı: Elm, – 2013. – 404 s.
10. Aşurbəyli, S. Bakı şəhərinin tarixi / S.Aşurbəyli. – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 416 s.
11. Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər / red. S.Əliyarlı – Bakı: Azərbaycan, – 1996. – 872 s.
12. Babazadə, A. “Bakı-1501” romanı ədəbi tənqiddə // –

Naxçıvan: Elmi əsərlər, – 2020. № 3, – s.122-127.

13. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində tarixi və bədii gerçəkliyin inikası // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. № 1, – s. 80-86.

14. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” əsərində repressiyanın inikası // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsi, Axtarışlar, – 2017. № 4, – s. 43-48.

15. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsində Xan qızı obrazı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 7, – s. 275-284.

16. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə romanlarında Şirvan mühiti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 13, – s. 320-328.

17. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Hun dağı” povestində tarixi yaddaşın təsviri // – Bakı: Elmi Xəbərlər, ADU, – 2018. № 2, – s. 55-63.

18. Babazadə, A. Sabir obrazında tarixi gerçəklik və bədii təxəyyül // – Bakı: Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. №4, – s. 364-368.

19. Babazadə, A. “Zərrintac-Tahirə” romanında Babilər hərəkəti və qadın azadlığı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. № 2, – s. 239-245.

20. Bahəddin, Ö. Böyük Hun imperiyası: [2 cildə] / Ö.Bahəddin. – Bakı: Gənclik, – c. 1. –1992. – 408 s.

21. Bakıxanov, A. Gülüstani-İrəm / A.Bakıxanov, tərc.ed., M.Əsgərli; red. Ə.Ələsgərzadə. – Bakı: Xatun Plus, – 2010. – 302 s.

22. Bayramova, N. Şamaxı xanlığı / N.Bayramova. – Bakı: Təhsil, – 2009. – 396 s.

23. Belinski, V.Q. Məqalələr / V.Q.Belinski, tərc.ed., Ə.Ağayev, M.Rzaquluzadə, C.Məmmədov, red., C.Bağır, M.Mirkişiyev. – Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1961. – 166 s.

24. Bir daha redaksiyadan (Redaksiyanın mövqeyi) // – Bakı: Azərbaycan, – 1989. № 10, – s.177-180.

25. Bünyadov, Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər) / Z.Bünyadov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 312 s.

26. Bünyadov, Z. Azərbaycan tarixi / Z.Bünyadov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1994. – 688 s.

27. Bünyadov, Z., Rəhimov, Ə. Tarixi həqiqətlər... Yoxsa təhriflər // – Bakı: Azərbaycan, – 1989. № 4, – s.164-181.

28. Cəfərzadə, Ə. Aləmdə səsim var mənim / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 432 s.

29. Cəfərzadə, Ə. Azadlıq, insaniyyət, dostluq şairi // Bakı. – 1989, 30 may. – s. 3.

30. Cəfərzadə, Ə. Bakı – 1501 / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1981. – 263 s.

31. Cəfərzadə, Ə. Bəla / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Xan, – 2016. – 128 s.

32. Cəfərzadə, Ə. Bir bayraq altında // Ədəbiyyat. – 1997, 01 avqust. – s. 4.

33. Cəfərzadə, Ə. Biz Cəfərzadələr / Əz.Cəfərzadə, M.Cəfərzadə, Əh.Cəfərzadə. – Bakı: Şirvannəşr, – 2001. – 304 s.

34. Cəfərzadə, Ə. Böyük xalq şairi // – Bakı: Azərbaycan qadını, –1952. № 5, – s. 21.

35. Cəfərzadə, Ə. Cəlalyyə / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 468 s.

36. Cəfərzadə, Ə. Eldən-elə / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Şərq-

Qərb, – 2006. – 384 s.

37. Cəfərzadə, Ə. Eşq sultanı / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Şirvan-nəşr, – 2005. – 207 s.

38. Cəfərzadə, Ə. Əllərini mənə ver / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1970. – 179 s.

39. Cəfərzadə, Ə. “Gül dəftəri” və onun haqqında yazılmış şeirlər // – Bakı: Azərbaycan qadını, – 1963. № 12, – s. 21.

40. Cəfərzadə, Ə. Güllüstandan öncə / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Xan, – 2016. – 240 s.

41. Cəfərzadə, Ə. Xəzərin göz yaşları / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: El-Alliance, – 2003. – 168 s.

42. Cəfərzadə, Ə. İşığa doğru / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Şirvan-nəşr, – 1998. – 178 s.

43. Cəfərzadə, Ə. Qəbulə xanım // Ədəbiyyat. – 1996, 30 avqust. – s. 4-5.

44. Cəfərzadə, Ə. Natəvan haqqında hekayələr / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1963. – 58 s.

45. Cəfərzadə, Ə. O haçan gələcək (hekayə) // Ədəbiyyat. – 1945, 15 fevral. – s. 4.

46. Cəfərzadə, Ə. Oyan, balacığım (hekayə) // Ədəbiyyat. – 1944, 4 oktyabr. – s. 4.

47. Cəfərzadə, Ə. Pencək (sənədli hekayə) // Bakı. – 1985, 14 sentyabr. – s. 3.

48. Cəfərzadə, Ə. Sahibsiz ev / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, – 1966. – 80 s.

49. Cəfərzadə, Ə. Sabir / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1989. – 232 s.

50. Cəfərzadə, Ə. Sabir və qadın azadlığı // – Bakı: Azərbaycan, – 1962. № 4, – s. 74-78.

51. Cəfərzadə, Ə. Sabir üçün zaman yoxdur // Ədəbiyyat. – 1996, 31 may. – s. 1-2.

52. Cəfərzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1986. – 488 s.

53. Cəfərzadə, Ə. Şəfqət bacısı (hekayə) // – Bakı: Azərbaycan qadını, –1985. № 3, – s. 10-11

54. Cəfərzadə, Ə. Şirvanın üç şairi / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1976. – 63 s.

55. Cəfərzadə, Ə. Vətənə qayıt / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1977. – 304 s.

56. Cəfərzadə, Ə. Yad et məni / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Gənclik, – 1980. – 320 s.

57. Cəfərzadə, Ə. Zərrintac-Tahirə / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: Göytürk, – 1996. – 348 s.

58. Cəfərzadə, Ə. Eldən-elə (Diyarbədiyar) // Əzizə Cəfərzadənin ev arxivi, iş - P-90/1, v.317.

59. Cəfərzadə, Ə. “Eldən-elə”yə (Diyarbədiyar) aid qeydlər və materiallar // Əzizə Cəfərzadənin ev arxivi, iş - P-92/1, v.20.

60. Cəfərzadə, Ə. Gülüstandan öncə // Əzizə Cəfərzadənin ev arxivi, iş - P-89/1, v.219.

61. Cəfərzadə, Ə. Qeyd dəftəri+Naxçıvan – “Cəlaliyyə” qeydləri // Əzizə Cəfərzadənin ev arxivi, iş - P-109/1, v.1, 2.

62. Cəfərzadə, Ə. Tahirə Qürrətüleyin (Zərrintac-la bağlı qeydlər) // Əzizə Cəfərzadənin ev arxivi, iş - Ə-25, v.277.

63. Cəfərzadə, Ə. “Zərrintac-Tahirə” romanı haqqında Bakı bəhayilərinin məhvili üzvlərinin qeydləri // Əzizə Cəfərzadənin ev arxivi, iş - P-56/1, v.23.

64. Dil, etnos və etnonimiya / red. V.S.Sultanov, K.A.Vəliyeva. Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu . – Bakı:

Örnək, – 1994. – 116 s.

65. Əfəndiyev, O. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti / O.Əfəndiyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 344 s.

66. Əhməd, S.E. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı / S.E.Əhməd. – Bakı: Nurlar, – 2017. – 192s.

67. Əhmədov, B. Türklüyün keçmişinə işıq tutan roman // 525-ci qəzet. – 2017, 30 dekabr. – s.12.

68. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.

69. Əjdəroğlu D., Mikayılov M. Tufanlar qoynundan çıxan türk qadını // Elin sözü. – 2002, 25-30 aprel. – s.7.

70. Əlioğlu, M. Böyük ana, şair və vətəndaş // – Bakı: Azərbaycan qadını, – 1964. № 4, – s. 22.

71. Əlioğlu, M. “Qızlar bulağı” haqqında qeydlər // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1967, 11 noyabr. – s. 5.

72. Əlişanoğlu, T. Müstəqillik körpüsünü keçənlər / T.Əlişanoğlu. – Bakı, Elm və təhsil, – 2015. – 452 s.

73. Əliyev, H. Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında çıxışı // Kommunist. – 1981, 8 iyun. – s. 1-3

74. Əliyeva, İ. El anası – Əzizə Cəfərzadə / İ.Əliyeva. – Bakı: Elm, – 2001. – 64 s.

75. Əliyeva, İ. Sənətkar ömrü // – Bakı: Filoloji araşdırmalar, – 2001. XIII kitab, – s.14 – 18

76. Əsgərov, B. Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül / B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 280 s.

77. Hans Ulrix H. “Müasir tarix” dəyişən xronotopun indisində // – Bakı: Tənqid.net, – 2008. N5, – s. 204-208.

78. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cilddə] / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2017. – 1068 s.

79. Həsənqızı, A. Xəzər yalqız ağladı // Xəzər. – 2005, 29 oktyabr. – s. 12.

80. Həsənzadə, N. Ədəbi həqiqətlər tarixi həqiqətləri təhrif etmir // – Bakı: Azərbaycan, –1989. № 10, – s. 181-185.

81. Həsənzadə, T. XVIII - XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri / T.Həsənzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 294 s.

82. Həşim, Ə. Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında tarixi povest / Ə.Həşim. – Bakı: ADPU, – 2017. – 104 s.

83. Həşimov, Ə. Əzizə Cəfərzadənin “Bəla” povestində tarixi və müasirlik problemi // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2016. № 1, – s. 36-41.

84. Hüseyn, M. “Qılınc və qələm” haqqında qeydlər // – Bakı: İnqilab və mədəniyyət, – 1947. № 1-2, – s. 98-115.

85. Hüseyn, M. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / M.Hüseyn. – Bakı: Yazıçı, – c. 9. –1979. – 634 s.

86. Hüseyn, M. Seçilmiş əsərləri: [3cilddə] / M.Hüseyn. – Bakı: Yazıçı və tarix, – c. 3. – 2005. – 312 s.

87. Hüseynli, A. Həyat və sənət həqiqəti / A.Hüseynli. – Bakı, “T” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2000. – 202 s.

88. Hüseynov, A. Nəsrimiz və keçmişimiz (I məqalə) // – Bakı: Azərbaycan, – 1982. № 9, – s.173-190.

89. Hüseynov, A. Nəsrimiz və keçmişimiz (II məqalə) // – Bakı: Azərbaycan, – 1982. № 10, – s. 174-188.

90. Hüseynov, A. Nəsr və zaman / A.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 186 s.

91. Hüseynov, A. Sənət meyarı / A.Hüseynov. – Bakı:

Yazıcı, – 1986. – 315 s.

92. Hüseynov, İ. Bəs həqiqət? // – Bakı: Azərbaycan, – 1981. № 2, – s. 143-149.

93. Hüseynzadə, Ə. “Qızlar bulağı” haqqında // –Bakı: İnqilab və mədəniyyət, – 1935. № 4, – s. 32-36.

94. Xəlilov, Q. Tənqidçilik çətin peşədir / Q.Xəlilov. – Bakı: Yazıcı, – 1986. – s. 390

95. Kərimzadə, F. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / F.Kərimzadə. – Bakı: Ağrıdağ, – c. 1. Xudafərin körpüsü: roman. – 2002. – 390 s.

96. Kərimzadə, F. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / F.Kərimzadə. – Bakı: Ağrıdağ, – c. 2. Çaldıran döyüşü: roman. – 2003. – 328 s.

97. Kitabı-Dədə Qorqud: əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / tərt.ed. S.Əlizadə; red. T.Hacıyev. – Bakı: Öndər, – 2004. – 376 s.

98. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / F.Köçərli. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – 595 s.

99. Qarabağnamələr: [2 kitab] / tərt.ed. A.Fərzəliyev; elmi red. N.Axundov. – Bakı: Yazıcı, – k.2. – 1991. – 450 s.

100. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y. Qarayev. – Bakı: Elm, – c. 5. – 2016. – 403 s.

101. Qasımov, H. Azərbaycan dramaturgiyası: tarixilik və müasirlik / H.Qasımov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 256 s.

102. Qəhrəmanlı, N. Ədəbiyyat və əbədiyyət (Ədəbi-tənqidi məqalələr) / N.Qəhrəmanlı. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 384 s.

103. Qəhrəmanov, N. Tarixin fəlsəfəsinə doğru // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1982, 12 fevral. – s. 6.

104. Quliyeva, S. Sənədlilik və bədii həqiqət // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2013. № 2, – s. 27-33.

105. Quliyev, V. Cəlaliyyə // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1984, 3 fevral. – s. 6.

106. Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // – Bakı: Azərbaycan, – 1984. № 4, – s.164-175.

107. Qumilyov L. Qədim türklər / L.Qumilyov, tərc.edənlər: V.Quliyev, V.Həbiboglu. – Bakı: Gənclik, – 1993. – 536 s.

108. Qurbanov, Ş. Müasirlik mövqeyindən // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1978, 18 mart. – s. 7.

109. Məmməd Arif. Müasirlik, novatorluq, kamillik // – Bakı: Azərbaycan kommunisti. – 1974. № 12, – s.77-84.

110. M.Ə.Sabir. Hophopnamə: [2 cildə] / M.Ə.Sabir. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2004. – 480 s.

111. Məmmədov, B. Ön söz //Natəvan X. Əsərləri / B.Məmmədov. – Bakı: Lider, –2004. – s. 4-16.

112. Məmmədov, B. Şairə haqqında hekayələr // Azərbaycan gəncləri. – 1964, 3 aprel. – s.4.

113. Məmmədov, M. M.Ə.Sabir: mübahisələr, həqiqətlər / M.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1990. – 280 s.

114. Məmmədzadə Ə. Yaddaşın mühakiməsi // – Bakı: Azərbaycan, – 1994. № 1-3, –s. 172-178.

115. Mirzə Kazım bəy. Müridizm və Şamil; Bab və babilər. Uyğurlar / Mirzə Kazım bəy, tərc.ed., İ.Umudlu, red. Ş.Sadiq, N.Cabbarlı. – Bakı: Hədəf nəşrləri, – 2015. – 432 s.

116. Natəvan X. Əsərlər / X.Natəvan, tərt.ed., B.Məmmədov. – Bakı: Lider, – 2004. – 88 s.

117. Nəsr: Problemlər, mülahizələr (“Dəyirmi stol” ətrafında söhbət) // – Bakı: Azərbaycan, – 1985. № 8, – s. 162-178.

118. Nicat, Ə. Qızılbaşlar / Ə.Nicat. – Bakı: Azərnəşr, – 1993. – 231 s.

119. Rəhimov Ə., Hüseynov İ. Arzumuz, iradımız. // – Bakı: Azərbaycan, – 1981. № 9, – s. 137-143.

120. Rəsul R. Talant, bilik, zəhmət // – Bakı: Azərbaycan, – 1977. №12, – s. 177.

121. Rəsulova, Ə. Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlarında tarixilik və müasirlik // Respublika. – 2015, 28 yanvar. – s. 11.

122. Rumlu, H. B. Əhsənüt-təvarix / H.B.Rumlu, tərc.ed., O.Əfəndiyev, N.Musalı. – Kastamonu: Uzanlar, – 2017. – 661 s.

123. Salamoğlu, T. Müasir Azərbaycan romanının poetikası / T.Salamoğlu. – Bakı: Elm, – 2005. – 280 s.

124. Salman, M. Sabir haqqında xatirələr // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1970, 23 may. – s. 8, 9.

125. Sultanlı, V. Tarixi yaddaşın işığında // Ekspress. – 2001, 22-24 dekabr. – s.15.

126. Sultanlı, V. Yazıçı ömrünün son akkordu // Xəzər. – 2005, 9 sentyabr. – s.7.

127. Şükürov, A. Mifologiya: [8 kitabda] / A.Şükürov. – Bakı: Elm, – c. 6. – 1997. – 232 s.

128. Tağısoy, N. Etnos və epos: keçmişdən bugünə / N.Tağısoy. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 372 s.

129. Telmanqızı, A. Əzizə Cəfərzadənin bədii yaradıcılığı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2000. – 132 s.

130. Telmanqızı, A. Xətai obrazı Əzizə Cəfərzadə yozumunda // – Bakı: Filoloji araşdırmalar, – 2000. XII kitab, – s. 93-95.

131. Telmanqızı, A. Yazıçı və tarix // – Bakı: Filoloji araşdırmalar, – 1999. X kitab, – s.92- 94.

132. Tunceroğlu, D.M. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman janrının inkişafında və formalaşma-

sında rolu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2015. – 154 s.

133. Tunceroğlu, D.M. Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin tarixi roman janrının inkişafında və formalaşmasında rolu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. / – Bakı, 2015. – 28 s.

134. Turaboğlu, X. “Bəla” povesti: mülahizələr, düşüncələr // – Bakı: Azərbaycan, – 2003. №2, – s.183-184.

135. Umudlu, V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828) / V.Umudlu. – Bakı: Elm, – 2004. – 180 s.

136. Vəlixanlı, N. Naxçıvan-ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər) / N.Vəlixanlı. – Bakı: Elm, – 2005. – 152 s.

137. Yüzbaşov, R. Rəmz / R.Yüzbaşov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2006. – 440 s.

138. Yusifli, V. Nəsr: konfliktlər və xarakterlər / V.Yusifli. – Bakı: Yazıçı, – 1986. –166 s.

139. Yusifli, V. Romanlar, qəhrəmanlar // – Bakı: Azərbaycan, – 1986. № 9, s. 162-166.

140. Zamanov, A. Sabir xatirələrdə / A.Zamanov. – Bakı: Gənclik, – 1982. – 164 s.

141. Zamanov, A. Sabir və müasirləri /A.Zamanov. – Bakı: Azərnəşr, – 1973. – 281s.

142. Zamanov, A. Müasirləri Sabir haqqında / A.Zamanov. – Bakı: Uşaqgənclənəşr, –1962. – 322 s.

143. Zeynallı, A. Qüdrətli sənətkar / A.Zeynallı. – Bakı: BSU nəşriyyatı, – 2001. – 144 s.

Türk Dilinde

144. Adıgüzel, S. Bakı-1501 romanının tarihsel boyutu üzerine bir inceleme // – Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2006. Sayı No 15, – s.1-17

145. Babazade, A. Azize Ceferzade nesrinde tarihi konunun önemi // - Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, – Tiflis-Gürcistan: – 24-26 ocak, – 2019, – s. 52.

146. Bayram, P. Azize Ceferzade. Hayatı, edebi şahsiyeti, hikayelerinin incelenmesi / P.Bayram. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2013. – 200 s.

147. Bayram, P. Azize Caferzade'nin Hikâyelerinde II Dünya Savaşının izleri // Savaş ve Edebiyat.Sempozyum bildirileri, – Sakarya: – 16-18 aralık, – 2014. Cilt 1, – s. 534-548.

148. Bayram, P. Eşg sultanı: 16. yüzyıldan 20. yüzyıla bir Fuzuli romanı // Uluslararası sempozyum “Azərbaycanşinaslık: Geçmiş, bugünü ve geleceği”, – Kars: Kafkas Üniversitesi, – 21-23 ekim, – 2015, – s. 259-271.

149. Lukacs, G. (çeviren: Soydemir C.). Roman Kuramı / G.Lukacs. – İstanbul: Metis Yayınları, – 2003, – 153 s.

150. Moran, B. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 3 / B.Moran. – İstanbul: İletişim, – 1998, – 256 s.

151. Oppermann, S. Postmodern tarih kuramı: Tarih yazımı yeni tarihselcilik ve roman / S.Oppermann. – Ankara: Phoenix Yayınevi, – 2006. – 124 s.

152. Yalçın-Çelik, S.Dilek. Yeni tarihselcilik kuramı ve türk edebiyatında postmodern tarih romanları / S.Dilek

Yalçın-Çelik. İstanbul: Hiperyayın, – 2021. – 304 s.

Rus Dilində

153. Алиев, К. Античные источники по истории Азербайджана / К.Алиев. – Баку: ЭЛМ, –1987. – 132 с.

154. Андреев, Ю.А. Русский советский исторический роман 20-30-х годов / Ю.А.Андреев. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, – 1962. –167 с.

155. Броневский, С.М. Исторические выписки / С.М.Броневский. – Санкт-Петербург: Центр Петербургское Востоковедение, –1996. – 240 с.

156. Горский, И.К. Польский исторический роман и проблема историзма / И.К.Горский. – Москва: Издательство Наука, – 1963. – 264 с.

157. Джафаров, Ю. Гунны и Азербайджан / Ю.Джафаров. – Баку: Азернешр, –1993. –107 с.

158. Ленобль, Г. История и литература / Г.Ленобль. – Москва: Художественная литература, – 1977. –301 с.

159. Маликова, Л. Истоки и основные мировоззренческие аспекты бахаизма / Л.Маликова. – Баку: Нана Институт Востоковедения им. акад. З.М.Бунятова, – 2011. – 200 с.

160. Оскоцкий, В.Д. Границы вымысла и пределы документализма // – Москва: Вопросы литературы, – 1980. № 6, – с. 28-37.

161. Оскоцкий, В.Д. Роман и история. Традиции и новаторства советского исторического романа / В.Оскоцкий. – Москва: Художественная литература, –

1980. – 384 с.

162. Петров, С. Русский советский исторический роман / С.Петров. – Москва: Современник, – 1980. – 413 с.

163. Шихаб ад – дин Мухаммад ан Насави. Жизне-описание султана Джалал Ад – Дина Манкбурны / Шихаб ад – дин Мухаммад ан Насави, перевод с арабского, предисловие... и указатели З.М.Бунятова. – Баку: Элм, – 1973. – 452 с.

164. Шихаб ад - дин Мухаммад ибн Ахмад ан Насави. Сират ас -султан Джалал ад-Дин Манкбурны: (Жизне-описание султана Джалал Ад-Дина Манкбурны) / Шихаб ад-дин Мухаммад ибн Ахмад ан Насави, критич.текст, пер. с араб., предисл., и указатели З.М.Бунятова. – Москва: Восточная литература, – 1996. –798 с.

İnternet Resursları

165. Fərəcov, S. Ədəbi aləmdə yaşayan və sevilən – Əzizə Cəfərzadə [Elektron resurs] / – Bakı, – 01 sentyabr, 2017. – s.13.

URL:<http://medeniyyet.az/page/news/40430/Edebi-alemdə-yasayan-ve-sevilen--Ezize-Ceferzade.html>

166. Əliyeva, A. Azərbaycan poeziyasının ağbirçək səsi – Əzizə Cəfərzadə Cəfərzadə: I yazı [Elektron resurs] / Türkünstan. – 31 iyul – 6 avqust, 2018. – s.10.

URL: <http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2018/iyul/601369.jpg>

167. Əliyeva, A. Azərbaycan poeziyasının ağbirçək səsi – Əzizə Cəfərzadə Cəfərzadə: II yazı [Elektron resurs] / Türkünstan. – 8 - 13 avqust, 2018. – s.10.

URL:<http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2018/avqust/601858.jpg>

168. Yusifli, V. Yazıçılıq, alimlik və xanımlıqda Əzizə Cəfərzadə nümunəsi / 525-ci qəzet. – Bakı, – 30 dekabr, – 2016. – s.19.

URL: <http://www.anl.az/down/meqale/525/2016/dekabr/521896.htm>

ΘΛΑΥΘΛΘΡ

MÜƏLLİFİN ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ YARADICILIĞINA HƏSR ETDİYİ, MONOQRAFIYAYA DAXİL OLMAYAN MƏQALƏLƏRİ

1. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ İRSİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

Uluöndər Heydər Əliyev – tariximizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, eləcə də incəsənətimizin inkişafı məhz onun adı ilə bağlıdır. Yalnız onun himayədarlığı sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı bəşəri arenada öz nadir inciləri ilə dünyanı özünə heyran qoymağı bacarmışdı. Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, dəsti-xətti ilə seçilən şairlərin, yazıçıların dünya ədəbiyyatı miqyasında tanındılması, yubileylərinin qeyd olunması, orden və medallarla təltif olunmasında Heydər Əliyevin rolu danılmazdır. Həkimyyəyə dönüşündən sonra H.Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qayğısını əsirgəməmişdi. Onun köməkliyi ilə yenidən AYB fəaliyyətə başladı, mətbu orqanları dövlət himayəsinə götürdü. Tədbirlərdə şairlər, yazıçılar ilə birlikdə iştirak etməsi, onlarla səmimi münasibəti uluöndərin ədiblərimizə diqqət və qayğısından irəli gəlirdi. Keçirilən görüşlərdə əsərlərdən nümunələr gətirməsi, təşkil olunan ədəbi müzakirələr bunun əyani sübutu idi. Şair və yazıçılarımıza verilən bu dəyər onları motivə edir, onlara yeni ideyalar verir.

Heydər Əliyev ixtisasca bir tarixçi olaraq, tarixdə ədəbiyyatın yerini dərk etmiş və hər zaman ədiblərimizi diqqət

mərkəzində saxlamış, əsərlərini yüksək dəyərləndirmiş, medal və ordenlərlə təltif etmişdir. Ümumilli liderimizin bu dəyərləndirməsini biz Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında da görürük. Haqqında araşdırmalar apararaq əldə etdiyimiz məlumatlar, şəkillər, yazıçıya ünvanlanan məktublar, videolentlər bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyimizə əsas verir.

H.Əliyev Azərbaycan xalqının soykökünün, milli-tarixi keçmişinin mənimsənilməsində tarixi mövzuda yazılan əsərlərin zəruriliyini vacib hesab edirdi. 2001-ci ildə Ə.Cəfərzadənin 80 illiyi münasibətilə ünvanlandığı təbrik məktubunda H.Əliyev qeyd edirdi: “Xalqımızın yüzillər boyunca təşəkkül tapmış yüksək milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanmasında sizin də yaradıcılığınız mühüm rol oynamışdır. Tariximizin ayn-ayn mərhələlərinin dərin məzmununu açan əsərləriniz gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması işinə xidmət etmişdir”.

60 ildən artıq bir dövrü əhatə edən və nəsrimizin inkişafına bir töhfə olan ədəbi yaradıcılığınız Azərbaycan dilinin saflığı və təmizliyinin qorunması yolunda mübarizənin də təmsali olmuşdur. Qəhrəmanlıq dolu keçmişə ehtiram aşılayan tarixi romanlarınız insanlanımızı əsrlərin sınağından çıxmış adət-ənənələrimizə sədaqət göstərməyə, milli varlığımızın ifadəsi olan bu müqəddəs sərvəti ulu əcdadlarımızın adına layiq bir şəkildə yaşatmağa çağırır” [2]. İstər məktubda yazılan dəyərli fikirlər, istərsə də 2000-ci ildə “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunması, habelə 2001-ci ildə 80 illiyi münasibəti ilə “Xalq yazıçısı” fəxri adının verilməsi

yazıcının yaradıcılığına verilən yüksək dəyərin bariz nümunəsi idi.

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi birinci dövr (1969–1982) Əzizə Cəfərzadənin bir yazıçı, bir filologiya elmləri doktoru, professor kimi aktiv fəaliyyət göstərdiyi, 17 kitab nəşr etdirib (öz bədii və tədqiqat işləri) və 4 böyük kitabı tərcümə edib yazıçı kimi məşhurlaşdığı bir dövrdür. Eyni zamanda yazıçı Azərbaycan Radio-Televiziyasında “İnicilər”, “Klassik İrsimizdən”, Novruz bayramı ilə əlaqədar və s. proqramlarda milli-vətənpərvərlik ruhunda olan verilişlər aparmışdır.

Əzizə Cəfərzadənin bu dövrdə yazdığı əsərlərdə, eləcə də pedaqoji fəaliyyətində əsas qayə “Azərbaycan gəncliyinə dilini, tarixini, kimliyini, mənliyini aşılamaq idi. “Sən tarix boyu kölə olmamısan, müstəqil yaşamısan və yaşamalısan. Oyan! Qalx, öz müstəqilliyini qaytar!” olmuşdu.

Cənab prezident İlham Əliyevin Şuşa azad edildikdən sonra ilk dəfə 14 yanvar 2021-ci ildə orada olarkən verilən tarixi lentdə (14 yanvar 1982-ci ildə) Şuşada Molla Panah Vaqifin məqbərəsinin aşılmasında iştirak edən Heydər Əliyev, Həsən Həsənov, Mirzə İbrahimov, Süleyman Rüstəm və digər siyasi, ədəbi şəxsiyyətlərlə birgə Əzizə Cəfərzadəni də görürük.

Bu mötəbər tədbirə onun da dəvət edilməsi təsadüfi deyildi, çünki Əzizə xanım hələ yaradıcılığının ilk dövrlərindən Qarabağ mövzusunə xüsusi yer vermişdir. İstər ilk nəşr etdirdiyi kitabı “Natəvan haqqında hekayələr” (1963), tədqiqatçı alim kimi ilk tərtib edib topladığı kitab “Fatma xanım Kəminə”(1971), istərsə də “XIX əsrdə Molla Pənah

Vaqif ədəbi məktəbi” (1965) adlı ilk yazdığı doktorluq işi mövzusunı qeyd edə bilərik. Yazıçı sonralar da bu mövzulara sadıq qalmış, “Bu saat ədəbiyyatda ən vacib mövzu Qarabağdır” deyərək bu çıxışlar etmiş, müsahibələr vermişdir.

1998-ci ildə Şirvanşahlar sarayında Novruz bayramı münasibəti ilə keçirilən tədbirdə H.Əliyevlə birgə Ə.Cəfərzadə də iştirak etmişdi. Yazıcının uluöndərin yaxınında əyləşməsi respublika prezidentinin yazıçı, professoru bu adət-ənənə, folklor sahəsində yüksək qiymətləndirməsinin təcəssümüdür.

Prezidentin Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmasını onun yazıçıya ünvanladığı hər kəlmədən aydın görmək olur: “Siz həm də milli mədəniyyətimizin böyük xəzinəsi olan zəngin şifahi ədəbi irsimizin yorulmaz tədqiqatçısıdır. Bu mənada sizin yazıçı kimi zəngin yaradıcılığınız gərgin elmi fəaliyyətinizdən ayrılmazdır” [2]. Həqiqətən də Əzizə Cəfərzadə folklorumuzun bədii əsərlərdə yaşadıcısı olmuşdur. Xalqımız hər zaman söz ustadlarımızın, ədiblərimizin qədrini bilən, ona dəyər verən xalqdır. Bu gün Əzizə Cəfərzadə aramızda olmasa da daim Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaq, bizlərə yadigar qoyub getdiyi dəyərli əsərləri ilə hər zaman oxucularının sevimlisi olaraq qalacaqdır!

Heydər Əliyev irsi bu gün də layiqincə prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə və incəsənətinə qayğı, diqqət göstərilir, gənc istedadların tapılıb üzə çıxarılması üçün xüsusi şərait yaradılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə, Ə. Biz Cəfərzadələr / Ə.Cəfərzadə, M.Cəfərzadə, Ə.Cəfərzadə - Bakı: Şirvan nəşr, - 2001. - 304 s.
2. Flora Xəlilzadə. Hər bir vətəndaş öz dilini qorumalıdır (Əzizə Cəfərzadə ilə müsahibə). Azərbaycan, 2001, №7, s.4
3. Professor Əzizə xanım Cəfərzadəyə. Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının prezidenti. 28 dekabr, 2001-ci il.
4. Ulduzə Qaraqızı. Əzizə Cəfərzadə: "Bu saat ədəbiyyatda ən vacib mövzu Qarabağdır". Ekspres 13 sentyabr 2001- ci il.

2. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ MÜHİT VƏ ŞƏXSİYYƏT

Həyatının altmış ilini yaradıcılığa, yaradıcılığının da böyük bir qismini tarixi əsərlər yazmağa həsr edən Əzizə Cəfərzadə özünün də dediyi kimi “bildiklərini özü ilə aparmaq” niyyətində deyildi. O, V-VI əsrdən başlamış müasir dövrümüzə qədər baş vermiş tarixi hadisələri səmərəli şəkildə qələmə almışdı. Onun tarixi səpkili əsərləri cansıxıcı xronologiyadan ibarət deyildi, yazıçı maksimum dərəcədə tarixi bütün ruhu ilə (təbiəti, etnoqrafik cizgiləri, şəxsiyyətlərin adları, dili və s.) canlandırmağa çalışırdı. Bu xüsusiyyət müəllifin bütün romanları üçün səciyyəvidir.

Sovetlər dönməində yaşamasına baxmayaraq o, sovetləri əsərlərində mədh etməmiş, tarixi keçmişimizdən bəhs edən əsərlər yazmağı daha üstün hesab etmişdir. Ə.Cəfərzadə nəsrinə üçün siyasi rejim və xalq problemi də səciyyəvidir. Mövcud siyasi sistemlə əlaqəli təlatümlü bir dövrdə yaşayan yazıçı mümkün olduğu qədər dövrün tələblərinə baş əyməmişdi. Sosializm cəmiyyətinin mövcud olduğu dövrdə ədəbiyyatda hakim siyasi-ideoloji ovqatın tərənnümü onun əsərlərində yoxdur. Ə.Cəfərzadə tarixi mövzuya şüurlu şəkildə, bilərəkdən zamanın bu tələbindən qaçmaq üçün müraciət etmişdir. Bununla yazıçı həm də sosialist realizmi prinsiplərinə tabe olmayan sənətkarlardan biri olmuşdur.

Yazıcının əsas niyyəti Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq, yol verilən təhrifləri aradan qaldırmaq və tarixi gerçəkliyi olduğu kimi çatdırmaq

olmuşdu. Bəzən müasir dövəndə baş vermiş hər hansı bir hadisəni qələmə almaq üçün yazıçı məqsədli olaraq keçmişə müraciət etmiş, hadisəni keçmişin ayağına yazmışdı. Müsahibələrinin birində yazıçı bu priyomla bağlı fikirlərini qeyd edir: “ – Müasir dövərdə, müəyyən quruluşda bir sözü deyə bilmirsənsə, keçirt onu ya tarixə, ya da başqa məmləkətə. Mən onun, o sözün tarixi yolunu götürmüşəm... Tarixi mövzuda yazan yazıçılarımız çalışıblar ki, əsl həqiqəti bədii formada millətə çatdırsınlar” [1, s.7]. Yazıcının bu fikirlərinə yaxın müləhi-zəyə M.F.Axundovun “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” məqaləsində də rast gəlirik: “Müasirlər haqqında bu kimi şeyləri yazmaq təhlükəlidir. Bəs necə olsun? ... Əlacı asandır. Hadisənin əmələgəlmə tarixini dövlətində qayda-qanun olmayan Şah Sultan Hüseyn Səfəvinin əsrinə atınız ...” [2, 71].

Zamanla əsərinin çap edilməsinə qoyulan qadağa, yandırılan kitabı Əzizə Cəfərzadənin tarixi mövzuda yazmaq həvəsini söndürə bilməmişdi. Erkən yaşlarında “Əzrayıl” adlı hekayə ilə ədəbiyyat aləminə yeni qədəmlərini atan yazıcının bu əsəri “Ədəbiyyat qəzetində” çap edilməsinə baxmayaraq, senzura qadağası tətbiq olunan əsərlərdən biri olmuşdu. 1948-ci ildə çap olunan ilk kitabı isə yandırılmışdı. Təbii ki, bu amillər yazıcını müəyyən qədər sarsıtmışdı, ancaq onun fəaliyyətini sonlandıra bilməmişdi. Əksinə Ə.Cəfərzadə daha əzmlə çalışaraq, yaradıcılığını məhsuldar etmişdi. Məhz cəsarətli olmasının nəticəsi idi ki, sovetlər dönəmində Şah İsmayıl obrazını ilk dəfə əsərində baş qəhrəman olaraq yaratmışdı.

İlk kitabının yandırılmasına baxmayaraq, 1963-cü ildə onun “Natəvan haqqında hekayələr silsiləsi” çap edilir.

Kitaba Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın qızı X.Natəvanın əhatəsində cərəyan edən hadisələrdən bəhs edən bir neçə silsilə xarakterli hekayələr daxildir. Silsilə haqqında M.Əlioğlu, A.Zeynallı və digərləri müsbət fikirlərini bildirmişdilər. Əsərdə X.Natəvanın fransız yazıçısı A.Düma ilə görüş səhnəsi tarixi faktlarla üst-üstə düşən məqamdı. A.Düma ilə görüş zamanı X.Natəvan dövrü üçün aktual bir çox məsələlərə toxunur. Bu aktual məsələlərdən biri də həmin dövrdə qadın yazıçıların təqib olunması idi. Görüşdə aparılan söhbətlər əsnasında yazıçı oxucunu Qarabağ mühitində cərəyan edən hadisələrlə tanış edir. Bir qrup Qarabağ bəylərinin Xan qızı ilə düşmənçiliyinin səbəbləri də açılır. Xan qızının xeyriyyəçiliyini götürməyən Qarabağ bəyləri onun başqa millətin nümayəndəsi ilə evliliyinə də qarşı çıxmışdılar.

40-cı illərdən başlayaraq qələmə aldığı hekayələrində müharibə dövrünün gerçəkliklərindən bəhs edir. "Axar sular", "Sahibsiz ev", "Şəfqət bacısı", "Ana", "Pencək" və s. hekayələrdə konkret tarixi faktlar, döyüş səhnələri olmadan bədii təxəyyülə əsaslanma ilə dövrün gerçəkliyi, müharibənin insanların həyatına gətirdiyi bəlalardan və s. danışılır.

Tarixi mövzulu nəsr əsərləri yazmaq ənənəsini davam etdirən Ə.Cəfərzadə 1983-cü ildə "Cəlaliyyə" povestini qələmə alır. Əsər hekayə yaradıcılığından sonra yazıçının müraciət etdiyi ilk povest idi. Povestdə hadisələr XII əsrdə yaranan Atabəylər dövlətinin getdikcə zəifləməyə və çök-məyə başladığı, həmçinin yerli feodalların çəkişmələrinin davam etdiyi, xarici siyasətinin düzgün aparılmadığı bir dövrdə cərəyan edir. Əsərin əsas süjet xəttini Xarəzm şah-

zadəsi Cəlaləddinlə Naxçıvan məlikəsi Cəlaliyyənin hərbi ittifaqı və sevgi macərası təşkil edir. Əsəri sənətkarlıq cəhətdən uğurlu hesab edən tənqidçi V.Quliyev yazır: *“Cəlaliyyə” maraqlı kompozisiyaya malik yığcam əsərdir. Burada təsirli, yaddaqalan səhnələr, məqamlar vardır. Hiss olunur ki, müəllif xalq həyatını, milli etnoqrafiyanı yaxşı bilir. Povestin yazılış tərzində də uğurlu təsir bağışlayır*” [3, s.6].

Ə.Cəfərzadənin özünəməxsus yazı texnikası, üslubu olmuşdu. Yazıçının ev arxivində onun qələmə aldığı əsərlərin həcmindən də böyük qovluqlarda əlyazmaları mövcuddur. Burdan da aydın ki, yazıçı hər hansı bir əsəri qələmə almazdan əvvəl dərin araşdırmalar aparmış, sənədlərin əslilə tanış olmağa çalışmış, bacardığıqca qəhrəmanlarının olduğu yerlərə getmişdi. Onun qələmə aldığı tarixi mövzulu əsərləri çoxcəhətli araşdırmalarının bədii yekunu idi. Tarixi faktları qələmə almazdan əvvəl yazıçı tarixçilərin əsərlərindən də bəhrələnmişdi. Ömrünün 37 ilindən çoxunu səyahətlərdə keçirmiş məşhur səyyah, coğrafiyaşünas, həmçinin şair olan Zeynalabdin Şirvani haqqında “Eldən-elə” əsərini yazmazdan əvvəl yazıçı bir çox xarici ölkələrdə (Afrika ölkələri, İraq, İran, Türkiyə, Orta Asiya, Hindistan, Malaziya)səyahətdə olmuş, səyyahın gəzdirdiyi yerlər və yaratdığı əsərləri ilə tanış olmuş, həmçinin coğrafiyaşünas alim, professor Nurəddin Kərəmovun “Qırx il səyahətdə” və s. əsərlərindən bəhrələnmişdi. Eləcə də Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın qızı, Naxçıvan hakimi Cəlaliyyə ilə bağlı “Cəlaliyyə” əsərini yazmazdan əvvəl Naxçıvana təkrar səfər etməklə yanaşı, akademik Ziya Bünyadovun ona hədiyyə etdiyi Ən-Nəsəvinin Cəla-

ləddin Mankburnunun həyatından bəhs edən kitabından bir qaynaq kimi istifadə etmişdi.

Ə.Cəfərzadə tarixdə baş vermiş siyasi hadisələrə biganə yanaşa bilməmiş, xalq və ictimai-siyasi sistem, eləcə də buradan qaynaqlanan problemləri əks etdirməyi əsas hesab etmişdi. “Bakı-1501” romanında Şah İsmayılın Fərrux Yasarla qarşılaşmasından, eləcə də Bakını ələ keçirməsindən, “Bəla” povestində də hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələrdən, Məhəmməd Xudabəndənin yarıtmaz fəaliyyətindən, həmçinin daxili hərc-mərclikdən bəhs olunmuşdu. “Gülüstandan öncə” tarixi romanı müəllifin Azərbaycan tarixini əks etdirmək baxımından uğurlu əsərlərindən biridir. Roman “Kürəkçay” müqaviləsindən və torpaqlarımızın bölünməsindən bəhs edir. “Zərrintac-Tahirə” və “İşığa doğru” tarixi romanlarında bir zamanlar geniş yayılmış babilik, bəhailik dini cərəyanından, onların azadlıq ideyaları və mübarizələrindən bəhs edilir. “Zərrintac-Tahirə” romanında XIX əsrdə İranda baş vermiş babillər hərəkatının başçılarından və fəal təbliğatçılarından biri olan Tahirə Qürrətüleynin simasında yazıçı ölümün gözünün içinə dik baxan azadlıq mücahidlərinin ümumiləşmiş obrazını yaratmışdı.

Ə.Cəfərzadə keçmişlə bağlı əsər yazarkən tarixi faktı əvvələ qoyaraq mükəmməlliyini müxtəlif mənbələrdən yoxlamışdır. Bir yazıçı kimi, ilk olaraq tarixi faktı öyrənmiş və daha sonra bədii təxəyyül vasitəsi ilə faktları canlandıрмаğı üstün tutmuşdur. Lakin yazıçı üçün tarixi nəsr heç də tarix kitabı, tarix dərslisi deyil, orada bədii təxəyyül də

mühüm rol oynayır ki, bu da əsəri daha maraqlı, oxunaqlı və süjetli edir.

Bəzi məqamlarda yazıçının əsərləri ilə bağlı tənqidi fikirlər də qeyd edilmişdir. Bu tənqidi fikirlər yazıçı yaradıcılığında bədii həqiqətin zəifliyi, tarixin təhrifi, etnoqrafizmin bolluğu kimi məsələləri əhatə etmişdir. Əlbəttə, demək olmaz ki, ədəbi tənqid bu məsələdə tamamilə haqsız olmuşdur, bəzi haqlı cəhətləri yox deyil, ancaq bütövlükdə götürdükdə, yazıçı yaradıcılığına, tarixi romanlarında tarixilik-bədiilik prinsipinə əməl etməməkdə tənqid hədəfi olmuşdur. Yazıçının tarixi roman janrına gətirdiyi sərbəstlik, yenilik, bədii təxəyyülə üstünlük vermək (tarixi roman janrının sonrakı inkişaf xətti yazıçının nə qədər haqlı olduğunu göstərdi) konseptinə kompleks yanaşma və dəyərləndirmə bəzən doğru başa düşülmürdü. Lakin ədəbi tənqidin yazıçı yaradıcılığına bu münasibəti sonrakı dövrdə qismən aradan qaldırılmışdır. Ə.Cəfərzadənin tarixi romanlarını ayrı-ayrı dövrlərdə Yavuz Axundlu, Akif Hüseynov, Vaqif Sultanlı, Vilayət Quliyev, Nazif Qəhrəmanlı və digər ədəbiyyatşünas və tənqidçilər müxtəlif problemlər baxımından təhlil etmiş və qiymətləndirmişlər.

Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı, ədəbi şəxsiyyətlərin obrazlarının yaradılması davamlı proses olmuşdur. Obrazları yaradılan ədəbi şəxsiyyətlər Azərbaycan ədəbiyyatında, tarixində iz qoymuşlar. Bu qəhrəmanlar içərisində şair, hökmdar-şair, coğrafiyaşünas-şair olanlar da var. Obrazları yaradılan ədəbi şəxsiyyətlər müxtəlif zaman kəsiyində yaşayıb yaratmışlar. Yazıçı bu obrazları ədəbi qəhrəman və ictimai-siyasi problemlər, ədəbi

qəhrəman və zaman kontekstində yaratmağa üstünlük verir. Bu zaman dövrün, mühitin xarakterini də yaratmağa nail olur. Əslində tarixi əsərlərdə ədəbi şəxsiyyətlərin obrazının yaradılması asan məsələ deyil. Bu problemləri nəzərə almaq və eyni kontekstdə işləmək yazıçıdan böyük ustalıq tələb edir. Folklor motivlərindən, xüsusən də atalar sözləri, zərbi-məsələlər və bayatılardan istifadə yazıcının əsərlərinin daha da dolğunlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Əsərlərin süjet xəttinə ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri fonunda yaşadığı dövr və bu dövrdə cərəyan edən hadisələrə qəhrəmanların mövqeyi və s. daxil edilmişdir. Obrazları işləyərkən yazıçı tarixə baxışı ilə yanaşı, özünün düşüncələrini də nümayiş etdirmişdi. X.Natəvan ("Natəvan haqqında hekayələr" silsiləsi, 1963), N.Şirvani ("Vətənə qayıt", 1977), S.Ə.Şirvani ("Aləmdə səsim var mənim", 1972-1978), ("Yad et məni", 1980), Ş.İ.Xətai ("Bakı-1501", 1981), M.Ə.Sabir ("Sabir", 1989), Z.Şirvani ("Eldən-elə", 1992), Z.Tahirə ("Zərrintac-Tahirə", 1996), M.Füzuli ("Eşq sultanı", 2005) Ə.Cəfərzadə nəsrində yer alan ədəbi şəxsiyyətlərdir. Qeyd olunan ədəbi şəxsiyyətlər içərisində M.Füzulinin Ə.Cəfərzadə yaradıcılığında xüsusi rolu olmuşdur. Yazıçı əsərlərinin böyük bir hissəsində dahi Füzulini yad edir, onun yaradıcılığına müraciət edərək qəzəllərindən nümunələr gətirir.

Şübhəsiz, ədəbi şəxsiyyətlər xalqın taleyində oynadığı rola görə həm də tarixdə tarixi şəxsiyyət olaraq tanınmışdır.

Yaradıcılığında xüsusi yeri tutan trilogiyada ("Vətənə qayıt" (1973), "Aləmdə səsim var mənim" (1970-72), "Yad et məni" (1980)) yazıçı ictimai bəlaların kökü və səbəbinə

toxunmaqla yanaşı, ictimai həyatı bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə əks etdirmişdi. Trilogiyaya daxil olan romanlarda yazıçının daha çox bağlı olduğu Şirvan mühitindən bəhs olunur. Müəllif hər üç romanda yaratdığı ədəbi şəxsiyyətlərin fonunda Şirvan mühiti və tarixinin bəzi qaranlıq, yaxud qəhrəmanlıq dolu məqamlarını təsvir edir. “Vətənə qayıt” romanında XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Nişat Şirvani, “Aləmdə səsim var mənim” romanında XIX əsrin görkəmli maarifçi şairi Seyid Əzim Şirvani, “Yad et məni” romanında isə romantizmin görkəmli nümayəndəsi Abbas Səhhətin həyatından bəhs edən hadisələr öz əksini tapmışdır. Hər üç romanda maraqlı süjet xətti ilə yanaşı, yazıçı tərəfindən məharətlə yaradılan həyat lövhələri vardır. Ayrı-ayrı zaman kəsiyində baş vermiş hadisələr daha çox bədii təxəyyülə əsaslanır. Romanların müxtəlif başlıqlar altında hissələrə bölünməsi hadisələrin bütün incəlikləri ilə göstərilməsinə şərait yaratmışdır. Hər üç romanı birləşdirən ana xətlərdən biri də Vətən və xalq sevgisidir.

Hər üç romanda bir tərəfdə yeni dərin baxış, gələcəyə meyillər əks olunsa da, digər tərəfdə isə yeniliyin əksinə çıxan, cəmiyyətdə dərin kök salan köhnəliyi təmsil edən adamlar əks qütb kimi göstərilir. Nəşr olunduqdan sonra böyük rəğbətlə qarşılanan trilogiya haqqında tənqidçi A.Hüseynov da fikir bildirmişdi. O, əsərlərin bir o qədər də yüksək səviyyədə yazılmadığını qeyd etsə də, romanların müsbət tərəfini də qeyd etməyi unutmur: *“Bu romanlarda, doğrudan da, müəllifin xalqımızın keçmiş həyatına bələdliyi hiss olunur, onlarda yaşayış tərzimiz, adət-ənənələrimiz real boyalarla*

verilir, milli psixologiyamızı açmağa cəhd edilir, tarixi faktlara sədaqət əsasən gözlənilir. Bütün bunlar şəksizdir” [4, s.205]. Ədəbiyyatşünas B.Əsgərov da bu fikirdədir ki: “Yazıçının xalqın həyat tərzinə, məişətinə, adət-ənənələrinə yaxından bələd olması, etnoqrafik detalların, təfərrüatların tutarlılığı, əlvanlığı hər üç romanın oxunaqlılığını artırır” [5, s.156].

Trilogiyada bir çox tarixi faktlar öz əksini tapmışdı. XIX əsrin 60-cı illərində fəaliyyət göstərən “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisinin mahiyyəti, fəaliyyət dairəsi, 1902-ci il zəlzələsindən sonra elin fəryadı, 1905-ci il hadisələrinin insanların fikirlərinə təsiri, eləcə də siyasi sistemdəki qarışıqlıq, Sabirin “Ümid” adlı məktəbi açdırması, H.B.Zərdabinin başlatdığı “Əkinçi”nin (1875) yeni varisləri intişar etməsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalının (1906) dərc olunması, həmçinin “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Füyuzat”, “Bəhlul” jurnallarının “Həyat”, “İrşad”, “Təkamül” qəzetlərinin adlarının çəkilməsi və s. zamanın ruhunu vermək üçün bir vasitə olur.

Əzizə Cəfərzadə folklorla bağlı yazıçı idi. Onun yaradıcılığının qaynaqlandığı mənbələrdən biri də ağız ədəbiyyatı olmuşdu. Yazıçının anası və nənəsi zəngin folklor biliciləri idi və bu yazıçının canına-qanına hopmuşdu. Tarixi faktların araşdırılması zamanı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə üz tutan yazıçı əsl həqiqətin folklorda olması qənaətində idi. Zamanla yazılı sənədlərdə tarixi faktlar dəyişdirilib saxtalaşdırılırdı. Ancaq bu saxtalığı ağızdan-ağıza keçən nümunələrdə etmək olmurdu. Elə buna görə də yazıçının əsərlərində tez-tez folklor nümunələrinə rast gəlirik.

Sovetlər dönəmində mövcud ideologiyanın əhalini soy-kökündən uzaq tutmaq, onun milli yaddaşını unutturmaq söyləri Ə.Cəfərzadənin tarixi mövzuya müraciəti ilə zəifləyir. Yazıçı xalqın milli keçmişini özünə qaytarır, bununla da onu keçmişə deyil, gələcəyə səsləyir. O, “Hun dağı” (1981) əsərini yazmaqla xalqın tarixi keçmişini yenidən vərəqləmiş və türk əsilli olduğunu bir daha təsdiqləyir. Xalqın milli kimliyinin saxtalaşdırıldığı bir zamanda xalqın tarix duyğusunun qədimliyini ortaya çıxarmaq saxta nəzəriyyələri puça çıxarır.

Ə.Cəfərzadə tarixi janrda yazdığı “Hun dağı” əsərində Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü IV əsri əks etdirir. Povest yazıcının türklərin möhtəşəm və əzəmətli tarixi keçmişində dərin izləri olan, Uzaq Şərqdən qərbi Avropaya qədər yayılan hunlar haqqındadır. Əsərdə bədii tədqiqat obyektini kimi götürülmüş hunların tarixi keçmişindən, parçalanmasından, köçmələrindən, adət-ənənələrindən, yaşam tərzindən, digər türk tayfaları ilə birləşmələrindən və s. bəhs olunur. Yazıcının bu mövzuya müraciəti təsadüfi deyildi. Ədəbiyyatşünas Yavuz Axundlunun sözləri ilə desək, *“bu əsəri yazmaqla, Əzizə xanım xalqımızın etnogenezi barədə gedən qızğın mübahisələrə öz sənətkar münasibətini bildirməyə çalışmışdır”* [6, 216]. Məlumdur ki, sovetlər dönəmində türklərin tarixinə dair əsassız fikirlər söylənilmiş, onların Azərbaycan ərazisinə gəlişi qəsdən çox sonralara çəkilmişdi. Ümumi qədim türk tarixi, o cümlədən hunların tarixi öyrənilmədən, Azərbaycan tarixi üzərində də düzgün şəkildə araşdırma aparıla bilməz. Digər türk tayfaları kimi (kimmerlər, saklar, xəzərlər, peçeneqlər,

qıpçaqlar və s.), hunlar da Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynamışdır. Buna görə də povest ulu keçmişimizi öyrənmək baxımından aktualdır. Prof. Bahəddin Ögəlin qədim türk tarixinin hunlar ilə başladığı qənaəti heç də təsadüfi deyil [7, c.1, s.6].

Ə.Cəfərzadə əsərləri vasitəsilə tarixi şəxsiyyətləri tanıtmagı sovetləri mədh etməkdən üstün tutmuşdu. Sovetlər dönəmində mövcud rejim milli adət-ənənələrə, milli yaddaşa qarşı çevrilmişdir. Mövcud həyat tərzi, əxlaqı isə rejimin əhaliyə çevrilən silahı ilə qarşı-qarşıya dayanmış, hakim siyasi partiyanın məqsədinə qovuşmasında ciddi maneə yaratmışdı. Bu cür qarşıdurmanı “Xəzərin göz yaşları” əsərində də müşahidə edirik. Belə ki, sovetlərin yeni qaydaları – qadınların başından çadranın atılması, kişilərin papaqlarının uşaqlar tərəfindən məsxərəyə qoyulması, türkçəyə müalicələrə, Novruz bayramı adət-ənənələrinin icrasına tətbiq edilən yasaqlar və s. ilə yaşlı nəslin nümayəndələri barışa bilməmişdi.

Ə.Cəfərzadənin sonuncu “Eşq sultanı” (2005) adlı romanı söz ustadı Füzuliyə həsr edilib. Səhhəti ilə əlaqədar, əsər müəllif tərəfindən əlyazma şəklində qələmə alınmayaraq maqnitafona diktə edilmiş, oğlu tərəfindən kağıza köçürülmüşdü. Romanda demək olar ki, şairin ömrünün bütün mərhələləri qələmə alınır. Füzulinin həyatı haqqında qeydlər mənbələrdə çox az olduğundan onun haqqında məlumatlar əsasən şairin divanı, şeirləri və “Leyli və Məcnun” poeması vasitəsilə əldə edilmişdir.

Yazıçı şairin həyatı ilə bağlı irəli sürülən bir çox fərziyyələrə romanda aydınlıq gətirməyə çalışır. Əsərdə

Füzuli dövrünün ədəbi, ictimai həyatı geniş yer tutur. Yazıçı Füzulini türkəsilli Bayat qəbiləsinə mənsub olan biri kimi verir. Füzulinin ömrünün sonunadək İraqda yaşaması məsələsinə gəlincə, yazıçı bu səbəbin onun atasının əhdi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlir. Belə ki, ailə həyatı qurmasından beş il keçməsinə baxmayaraq, övlad həsrəti ilə qovrulan valideynlər bir əhd edirlər. Qızı olarsa, onu İmam Hüseyn dərgahına kənz, oğlu olarsa, nökr verəcəyini əhd edən ata arzusuna çatınca ulu tanrının onlara bəxş etdiyi övlada Rəsuli-Xudanın adına uyğun Məhəmməd adı qoymuşdur. Əhdinə vəfasız çıxmaq istəməyən Süleyman kişi beş yaşlı Məhəmməd və həyat yoldaşı Səlmnazla birlikdə Kərbəlaya köçüb gəlmişdir. Beləliklə, Şirvanda anadan olmasına baxmayaraq, Məhəmməd Kərbəlada yaşamalı olmuş, dövrün tanınmış mütəffəkkirlərindən təhsil almış və ömrünü burda da başa vurmuşdur. Doğma vətəmindən uzaq yaşayıb hər üç dildə şeir yazmasına rəğmən, Füzuli hər zaman türk düşüncəsində olmuşdu. Əslən şirvanlı olduğuna əsaslanaraq müəllif onu Məhəmməd Füzuli Şirvani adlandırır.

Romanda yazıçının aydınlıq gətirmək istədiyi digər məqam Füzulinin anadan olma tarixi ilə bağlıdır. Elmi ədəbiyyatda bu tarix 1494, 1496-cı il kimi, hətta 1501-1503-cü il kimi göstərilə də, yazıçı burada bir yanlışlığın olduğunu tarixi faktlarla əsaslandırmağa çalışır. Yazıçı “Bəngü-badə” əsərinin yazılma tarixinə əsasən belə bir qənaətə gəlir ki, Füzuli 1494-cü ildə deyil, ondan daha öncə anadan olmuşdur. Məlumdur ki, Şah İsmayıl 1510-cu ildə özbək hökmdarı Zeybəyi məğlub etmiş və deyilənlərə görə onun

kəlləsindən ayaq (qədər – A.B.) düzəltməmişdir. Əsərin 1511-ci ildən sonra yazılmasını nəzərə alsaq, o zaman Füzulinin az yaşı olur ki, bu yaşda da “Bəngü-badə” kimi poemanın yazılma ehtimalı inandırıcı gəlmir. Yazıçı belə bir qənaətə gəlir ki, Füzuli 1480-1481-ci illər arasında dünyaya gəlmişdi.

Romanda ədəbi şəxsiyyətlərlə (Füzuli, Yusif, Xəyali və b.) yanaşı, tarixi şəxsiyyətlərin də adlarına rast gəlirik. Yavuz Sultan Səlimlə müqayisədə Sultan Süleyman obrazı müsbət planda işlənmiş, əsl fəth kimi təqdim olunmuşdur.

“Rübabə Sultanım” (2001) əsəri müəllifin öz ailəsinə həsr edilmişdir. O ailəyə ki, onlar da repressiyaya məruz qalmışlar. Əsərin yazılma təklifini yazıçının oğlu Turan İbrahimov irəli sürmüşdür. Belə ki, illər öncə “Biz Cəfərzadələr” adlı mövzuda yazmağı təklif olaraq irəli sürən T.İbrahimov Ə.Cəfərzadə və onun qardaşları Məmməd və Əhməd Cəfərzadədən bu haqda qeydlər etmələrini istəmişdi. Avtobioqrafik səciyyə daşıyan əsərdə bir çox tarixi məlumatlar da öz yerini alır. Yazıçının və qardaşlarının qeydləri əsasında ərsəyə gələn əsərdə bir çox mətləblərə toxunulur. Əsərin əvvəlindən yazıçının soykökünün məşhur Şamaxı xanı Mustafa xanın nəslinə mənsub olduğu məlum olur.

Romanda ayrı-ayrı məqamlarda sovetlər dönəmində xalqımızın başına gətirilən bəlalara toxunulur. Məlum olur ki, üzde xalqı xoşbəxt gələcəyə aparmaq devizini əldə rəhbər tutan bolşeviklər əslində xalqı əsarət altında saxlamaq, onu öz soykökündən ayırmaq, adət-ənənələrini unutturmaq siyasəti yeritmişlər. Həmin siyasətin yerinə yetirilmə-

sində ruslara ermənilər canfəşanlıqla kömək etmişdilər. Romanda yaradılan Sərkis Matevosyan obrazı azəri türklərini ölüm kürsüsünə və sürgünə göndərən ermənilərin ümumiləşdirilmiş obrazı olaraq müəyyən yük daşıyır. Koroğlu, Qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanları olan millətin başına gətirilən bu faciələrin əsas səbəbinin doğru idarəçinin olmaması ilə əlaqələndirilməsi haqlı olaraq qeyd olunur. Xanlar, bəylər və onlara yaxın olan adamlar tutulub güllələnmiş, ya da uzaq yerlərə sürgün edilmiş, vətəndən didərgin salınmışdılar. Siyasət əleyhinə fikir bildirənlər tutularaq Sibirə sürgünə edilmiş, gecə saat 12-dən sonra komendant rejimi tətbiq edilmişdir [8, s.174]. Hələ bunlar azmış kimi “Allahsızlar” adlı cəmiyyət yaradılmış, həmin sözün heç mahiyyətini dərk etməyən azyaşlılar da bu cəmiyyətin üzvünə çevrilmişdilər. Yazıçı özü də kiçik yaşlarından adı bu partiya yazılanlardan və partiya bileti alanlardan olduğunu bildirir. Ancaq müəllif xatirələrini qeyd edərkən həmin partiya biletinin nənəsi Rübabə Sultanım tərəfindən ocağa atıldığını bildirir.

Romanda torpaqlarımızın yadellilər tərəfindən mənim-sənilməsinə səbəb olan “Kürəkçay”, “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələri xatırlanır, haqqında bir o qədər də məlumata rast gəlinməyən 38-ci il hadisələrinə toxunulur. Bu mövzular yazıçının “Gülüstandan öncə” və “Xəzərin göz yaşları” əsərlərində geniş işıqlandırılır. İranı tamamilə ələ keçirmək və müharibədə onun neftindən istifadə etmək Hitlerin böyük siyasətinin bir tərkib hissəsi idi. Bu siyasətin həyata keçirilməsi Stalin üçün ciddi təhlükə demək idi. Onun (Stalinin – A.B.) cənub sərhədlərini möhkəmlən-

dirmək məqsədi ilə Almaniya əleyhinə həyata keçirdiyi planların mahiyyəti vaxtilə İrandan gəlmiş həmsəriləri vətənlərinə geri qaytarmaqdan ibarət idi. Səbəb olaraq rus pasportunun olmaması göstərsə də, əsl niyyət gizli saxlanılırdı. Diqqəti cəlb edən digər məqam köçürülmə ilə bağlı məlumatların dövlət arxivlərində tapılmamasıdır. Ə.Cəfərzadə bu haqda qeydlərində yazır: *“Dövlət arxivlərində köçürülən almanların və başqa millətlərin siyahısı durur, var. Amma 1848-50-ci illərdə, yəni, daha doğrusu, XIX əsrin ortalarında, əvvəllərində, 30-cu illərdə Rusiyanın İranla Azərbaycanda yürütdüyü siyasət - bütün sənədlər, rus şahzadəsinin İran məmurları, İran xanları, şahzadələri ilə əlaqəsi və s. əks etdirən sənədlərin, məktubların hamısı Azərbaycandan aparılmışdı. Bir vaxtlar mən bu sənədləri axtarmışdım. Nə Peterburq, nə Moskva arxivlərində bu sənədlərin heç bir izi qalmamışdı”* [8, s.79]. Həmin dövrdə yüksək rəhbər vəzifələrdə rusların və ermənilərin çar rejiminə sadıqlıqla xidmət etmələrini nəzərə alsaq, bir çox sənədlərin tapılmaması qeyri-adi hal deyildi. Bu faciədən təsirlənən yazıçı həmin mövzu ilə bağlı *“Xəzərin göz yaşları”* romanını yazmışdır. Daha sonra müharibənin ağır illərini xatırlayan yazıçı yoxsulluq içində yaşanan o illəri yada salır.

Ə.Cəfərzadə əsərlərinin həyati gerçəkliyə söykənməsi, əsasən gerçəkçi, real obrazlardan istifadə olunması, müstəqil fikir yürütmək qabiliyyəti böyük oxucu kütləsi toplamış və bir neçə nəslin tərbiyəsində rol oynamışdır. Aləmdə səsi və sözü qalan, millətimizin mental daşıyıcılarından biri olan əbədiyaşar yazıçı hər zaman Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əjdəroğlu D., Mikayılov M. Tufanlar qoynundan çıxan türk qadını // Elin sözü. – 2002, 25-30 aprel. – s.7.
2. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cildə] / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2017. – 1068 s.
3. Quliyev, V. Cəlaliyyə // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1984, 3 fevral. – s. 6.
4. Axundlu, Y. Ədəbi estafet / Y.Axundlu. – Bakı: Adiloğlu, – 2013. – 560 s.
5. Əsgərov, B. Azərbaycan tarixi romanlarında gerçəklik və bədii təxəyyül / B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 280 s.
6. Axundlu, Y. Ədəbi estafet / Y.Axundlu. – Bakı: Adiloğlu, – 2013. – 560 s.
7. Bahəddin, Ö. Böyük Hun imperiyası: [2 cildə] / Ö.Bahəddin. – Bakı: Gənclik, – c. 1. –1992. – 408 s.
8. Cəfərzadə, Ə. Xəzərin göz yaşları / Ə.Cəfərzadə. – Bakı: El-Alliance, – 2003. – 168 s.

3. AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ ƏDƏBİYYATINDA ŞAH İSMAYIL OBRAZI

*(Əzizə Cəfərzadənin "Bakı-1501" romanı və İskəndər Palanın
"Şah və Sultan" əsəri vəsasında)*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan Əzizə Cəfərzadə qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrümüzədək olan tarixi hadisələri öz əsərlərinin mövzusu seçməklə tarixin bəzi qaranlıq qalan məqamlarına işıq tutmağa çalışmışdır. Dövrün xarakterini və tarixi qəhrəmanları önə çıxarmaq baxımından yazıçının "Bakı-1501" (1981) tarixi romanını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, sovet gerçəkliyində Şah İsmayıl kimi tarixi şəxsiyyətə əsər həsr edilməsi o qədər də asan deyildi. Bəlkə də on il əvvəl olsaydı, yazıçı bunu gerçəkləşdirə bilməzdi. Şah İsmayıl Xətaiyə həsr olunmuş ilk bədii əsər olması da bu reallıqdan xəbər verir. Romanda XVI əsrin əvvəllərində cərəyan etmiş hadisələr; Səfəvilər dövlətinin qurucusu Şah İsmayılın Şirvana, daha sonra Bakıya gəlməsi və s. qələmə alınmışdır. Maraqlı cəhət burasındadır ki, əsərin baş qəhrəmanı Şah İsmayıl obrazına Sovetlər dönəmində ilk müraciət edən Ə.Cəfərzadə olmuşdur. Bunun özü yazıçı üçün böyük cəsarət hesab olunmalıdır. Yəni yazıçı Xətaiyə şair olmaqdan çox, hökmdar olaraq yanaşır və süjet xəttinin mərkəzində də onun hökmdarlığı dayanır. Romanın bu səciyyəvi xüsusiyyətini N.Qəhrəmanlı yazıçı üslubuna bağlayır: *"Roman "Bakı-1501" adlandırılsa da, təkcə Bakıda baş vermiş hadisələri əhatə etmir, Azərbaycanın digər yerlərində və İran, İraq, Türkiyə ilə bağlı hadisələri birləşdirir. Şair Şah İsmayı-*

lın obrazını yaratmaq təşəbbüsü bu sahədə ədəbiyyatımızda ilk təşəbbüs olub romanın çox mühüm məziyyətidir” [8, s.155]. Tədqiqatçı haqlıdır, roman “Bakı-1501” adlandırılrsa da, süjet xəttinin mərkəzində Şah İsmayılın obrazı və onun ətrafında baş verən hadisələr dayanır, əsər boyu vətənpərvərlik niyyəti boy göstərir. Romanın sonunda Şah İsmayılın monoloqu gələcək nəsillərə vətənpərvərlik vəsiyyəti kimi daxil olur. Şah İsmayıl Xətai obrazına müraciət yazıçı üçün həm də qaçılmaz bir zərurət idi. Çünki yazıçı artıq bir neçə tarixi əsər yazmışdı, indi isə tarixin xalq, millət üçün önəmli yeni bir dönməsinə, tarixi şəxsiyyətinə üz tutmaq lazım gəlirdi. Azərbaycanın gələcək taleyini bənlrləmək üçün Şah İsmayıl Xətai kimi tarixi şəxsiyyətlərə üz tutmaq da buradan irəli gəlirdi. Yazıcının məhz həmin dövəmdə belə bir əsər yazması səbəbsiz deyildi. Asifə Telmanqızı Xətai obrazına qayıdışı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində rus sovet müstəmləkəçiliyinə etirazın güclənməsi və müstəqil dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsini zəruriləşdirən amillərdə görür: *“Çünki Xətai Azərbaycan tarixinin parlaq şəxsiyyətlərindən biridir. Onun yaşadığı dövr tariximizin ən mürəkkəb, ən ibrətamiz səhifələrindəndir. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib qüdrətli bir dövlətin əsasını qoyması onu Şərq tarixinə bir fəth kimi də yazmışdır. Ona görə də bu obraza müraciət ciddi amillərdən doğmaya bilməzdi*” [11, s.94].

Romanı yazmazdan əvvəl yazıçı bir çox mənbələrlə tanış olmuş, müəyyən araşdırmalar aparmışdır. Bunu yazıcının *“...mən əski mənbələrə, ölümsüz Füzuliyə, Xətaini dərin məhəbbətlə sevən A.Bakıxanova əsaslanmış, mənbələri düyü*

arıdan kimi arıtmış, xüsusilə folklor qaynaqlarını, daha çox isə hökmdar şairin öz əsərlərini diqqətlə oxuyub nəticələr çıxarmağa çalışmışdım” [3, s.4], - kimi qeydlərində görürük.

Özizə Cəfərzadənin 21.01.1981-ci il tarixində yazdığı Ev Arxivində saxlanılan gündəliyindən bunu da əldə edə bildik: *“Ziya (akad. Ziya Bünyadov – A.B.) ilə görüşdüm. ...Romanla əlaqədar. Mən vaxtilə Qanadaykən mister Martininin, Səfəvi xanadanına mənsub sənədləri İsfahanda 7 il yaşadığı vaxt topladığını, onunla 1965-ci ildə Afrikada olduğum zaman söhbətlərimizdən danışdım. Sonra da Ziyaya yazdığım əsərdə Həsən Rumludan istifadə etdiyimi söylədim. Razılaşdı bir çox yerdə mənimlə. Təkcə Zübeydə xatun haqqında qəti durdu. Xəlifə qızı, ərəb qızıdır – vəssalam – dedi” [4, s.4].*

Romanda Şah İsmayılın şəxsi həyatı ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə paralel olaraq qələmə alınır. Yazıçı qəhrəmanının keşməkeşli həyatının olduğunu bildirir, məşhur bir nəslə mənsubluğunu xatırladırdı. Məlumdur ki, anası Aləmşah bəyim Ağqoyunlu Uzun Həsənin qızı, atası Şeyx Heydər isə məşhur şiə təriqətinin nümayəndəsi olan Şeyx Cüneydin oğlu olmuşdur. Roman vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq motivləri əsasında qurulmuşdur. Cərəyan edən hadisələr Şah İsmayılın ətrafında baş verir. Əsərin süjet xəttində “bir din, bir dil və bir birlik uğrunda çarpışmaq” ideyası dayanır. Az yaşı olmasına rəğmən, başı bir çox bəlalər çəkmiş İsmayıl ətrafına böyük bir kütləni yığaraq, Azərbaycan torpaqlarını vahid bir dövlət adı altında birləşdirmək məqsədilə bir çox ərəziləri fəth edir.

Tarixdən Şah İsmayılın Orta Asiyaya, İraqi-ərəbə, Kiçik Asiyaya bir-birinin ardınca yürüşlər etməsi və həmin ərazi-

ləri fəth etməsi məlum olsa da, romanda daha çox Şirvan və Bakıya gəlişi ön plana çəkilir. Əsərin “Bakı-1501” adlanmasına baxmayaraq (yazıcının gündəliyindən görürük ki, akad. Z.Bünyadov əsərin adını dəyişməsinə də tövsiyyə etmişdir, lakin yazıçı bu ada alışıdığı üçün dəyişməyib – A.B.), hadisələr təkcə Bakıda deyil, eləcə də digər yerlərdə cərəyan edir. Şeyx oğlu şahın Şirvan kəndi Cabanıda Fərrux Yasarı, Mərv yaxınlığında Şeybani xanı, Şərurda Əlvənd Mirzəni, Həmədanın Almaqulağı torpaqlarında Sultan Murad və Əsləmiş bəyi məğlub etdiyi hadisələr üzərində dayanılır. Romanda qeydə alınan son tarixi hadisə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündə (1514) Sultan Səlimə məğlubıyyəti olmuşdur. Göründüyü kimi, yazıçı Şah İsmayılın bütün siyasi fəaliyyəti ərzində baş verən çəkişmələri və hərbi qələbələri xronoloji ardıcılıqla vermir, yalnız öz amalına xidmət edəcək hadisələri qələmə alır. Doğrudur, yazıcının bədii niyyəti həmişə bütün məsələlərdə uğurlu alınmışdır. Bu, təkcə Ə.Cəfərzadənin deyil, ümumiyyətlə tarixi romançılığımızın müştərək problemlərindəndir, necə deyirlər, “Axilles dabanı”dır. F.Kərimzadə, Ə.Nicat və Ə.Cəfərzadə təxminən eyni vaxtlarda Şah İsmayıl dövrünə müraciət etmiş və onun obrazını yaratmışlar. Lakin fərqli rakurslardan. Tənqidçi Nadir Cabbarov yazıçıların əsərlərində bu çatışmazlıqları ekzotik münasibətdə görür: *“...nəsrimizdə tarixi hadisələrə macəraçı həvəsiylə, ən pisi, böyük tarixi şəxsiyyətlərimizə ekzotik bir maraqla üz tutmaq meylli hələ də davam etməkdədir. Məsələn, son zamanlar Şah İsmayıl Xətai haqda üç roman yaranmışdır. Lakin bu üç roman üst-üstə milli varlığımızın ən böyük nümayəndəsi barədə*

müasir oxucuya arzu olunan məlumatı verməyə qadir deyil" [10, s.182]. Üç əsəri eyni mövqedən qiymətləndirmək o qədər də uğurlu olmasa da, hər halda bu tənqiddən Ə.Cəfərzadənin də yazıçı ünvanına müəyyən pay düşür. Yaxud Vilayət Quliyev "Nəsrimiz və tariximiz" məqaləsində əsərdə bəzi məqamlarda yazıçı ilə razılaşmadığını bildirərək, *"şahın diplomatik heyətin hara gedəcəyini tacir Hacı Salmandan öyrənməsinə, macarlar haqqında ondan məlumat almasına, eyni zamanda bitikçibaşın şahla mübahisəyə girişməsinə bəsit forma"* kimi baxır [9, s.166].

Yazıçı Şah İsmayılı dörd müxtəlif aspektdən təqdim etmişdir. Romanda əvvəlcə onu əqidəsini yayan təriqət başçısı şeyx kimi görürük. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri Şah İsmayılın şiəliyi yaymasıdır. Şeyx nəslinə mənsubluğu bu işdə onun xeyrinə olur. O, Şirvan hakimlərinin şeyx nəslinə düşmən münasibət bəslədiyini və təriqət uğrunda mübarizəni irəli sürərək hərəkətə keçir. Akademik Ziya Bünyadov şiə təriqətindən danışarkən səfəvilərin bu qüsurlu siyasəti haqqında yazır: *"Səfəvilər Azərbaycanda və Şərq ölkələrində yaranmış ağır vəziyyətin səbəbini XIV-XV əsrlərdə bu yerlərdə hökm sürən sünnilikdə görür və sübut etməyə çalışırdılar ki, sünniliyin hakim mövqe tutduğu dövlətlər guya qeyri-qanuni dövlətlərdir, onlar xalqı ağır həyata sürükləyirlər. Məhz buna görə də sünnilik əleyhinə ümumxalq mübarizəsinin aparılması və şiə tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır"* [1, s.393]. Ə.Cəfərzadənin qənaətinə görə şahın yaydığı təriqətin tərkibində digər təriqətlərin də izlərini görmək olur. Yazıçı şairin yaradıcılığından misal gətirərək bu məsələni aydınlaşdırmağa çalışır. Əsərdə -

*Xətaiyəm al atlıyam,
Sözü şəkərdən datlıyam;
Mürtəza Əli zatlıyam, -
Qazilər, deyın şah mənəm.*

*Yəqin bil əbcədi bürhan Əlidir,
Bəyani-tohidü Quran Əlidir;
Bu biçarə Xətainin pənahı
Davasız dərdlərə dərman Əlidir [2, s.31].*

– şeir parçasını nümunə gətirən yazıçı Xətainin şiəliyin müqəddəsi sayılan Həzrət Əli nəslinə mənsubluğunu bildirir: *“Amma eyni zamanda hardasa mənə elə gəlirdi ki, onun ayrı-ayrı parçalarında sufizmin, bəlkə hələ hürufilik və başqa o dövrlərdə yayılmış təriqətlərin təsiri var. Hardasa elə bil ki, o ətrafına mürid toplayanda qarşısında duranların ideya istiqamətini özünə tərəf yönəldir”* [3, s.4]. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, şiəliyi yaymaq Şah İsmayılın məqsədyönlü siyasətinin sadəcə bir tərkib hissəsi olmuşdur.

Tənqidçi Qulu Xəlilovun aşağıdakı fikirləri tarixi romanın parametrlərini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Tənqidçi *“Tarix və tarixi şəxsiyyətlər”* məqaləsində dövrün tarixi əsərlərinə müraciət edərək özünün nəzəri fikirlərini bildirməklə kifayətlənmir, bəzi tarixi romanları bu kontekstdən təhlilə cəlb edir. Onun fikrincə *“Tarixi roman tarixi faktların xronikası, onun yığın-yığın icmalı deyildir, ucuz, bəzən də lazımsız, şirəsiz, dadsız-duzsuz hisslərin yığını, toplusu da, deyildir, dövrün, onun adamlarının psixoloji təfəkkürünün, düşüncələrinin bədii tədqiqi, şərhidir”* [5, s.284]. Bu cür

əsərlərin getdikcə çoxalmasına diqqət çəkən tənqidçi tarixi mövzuların bu qədər ucuzlaşdırılmasının səbəblərini axtararaq belə bir qənaətə gəlir: *“Səbəb ümumi estetik ölçülərin, bədii prinsiplərin həmişə gözlənilməməsi, tənqidi fikrin zəifliyi və cəsarətsizliyi, ona geniş meydan verilməməsi, çox şeylərdə münasibətlərin əsas götürülməsidir. Bu cəhətlər təkcə roman janr sahəsinə aid deyildir, az qala sənətin bütün sahələrinə sirayət etmişdir”* [5, s.289].

Tənqidçi Q.Xəlilov Ə.Cəfərzadənin *“Bakı-1501”* romanına da məhz bu kontekstdən yanaşaraq ciddi qüsurlar axtarır. Romanın Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatında görkəmli yer tutan Şah İsmayıl Xətaiyə həsr edilməsinə diqqət çəkən tənqidçi bu barədə istənilən qədər tarixi mənbə və məlumatların olduğunu xatırladır. Tənqidçini bu əsərdə razı salmayan başlıca faktor *“...əsəri oxuduqca biz tarixdən, dərinliklərdən fəaliyyəti hamıya aydın olan Xətainin əvəzinə tamam başqa xarakterli, başqa səciyyəli bir ortamlə qarşılaşırıq”* [5, s.283].

Fikrimizcə, tənqidçinin bu iradında ümumən tarixi romanlar üçün qeyd edilən bir tendensiya vardır. Belə ki, biz yaddaşımızdakı Xətaini bu əsərdə də görmək istəyirik. Halbuki, yaddaşımıza dərsliklərdən həkk olunmuş Xətaini görmək istəyimiz yazıçının bədii təxəyyülünü məhdudlaşdırmaq deməkdir. Hər yazıçı əgər bizə fərqli bir Xətaini təqdim edərsə, burada tarixin təhrif olunmasından daha çox, bədii interpretasiyadan söhbət gedə bilər. Doğrudur, tənqidçinin əsərlə bağlı iradlarında müəyyən həqiqətlər vardır və bu həqiqətlərə ümumən yazıçı və tarix münasibətlərinin aydınlaşması üçün nəzəri istiqamət kimi təqdirə-

layiqdir. Bu kimi fikirlər 80-ci illərdə tarixi romanların təhlilində müəyyən rol oynayırdı. Lakin müəllifi *“tarixi mövzuları yaralamaq, şəxsiyyətlərin rolunu inkar və ya təhrif etmək, əsrin həqiqətlərinə marksist-leninçi mövqedən yanaşmamaq”*da [5, s.284] ittiham etmək mövcud sosrealizim tələblərindən irəli gəlirdi.

Şah İsmayıl obrazına nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, həmçinin Türk ədəbiyyatında da rast gəlirik. Türkiyə ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan İskəndər Palanın *“Şah və Sultan”* əsərində (2010) iki qüdrətli türk hökmdarının – Şah İsmayıl və Sultan Səlimin obrazını görürük. Qeyd edək ki, bu əsər İ.Palanın Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ilk əsəridir. Roman Şah İsmayıl və Sultan Səlimin qarşı-qarşıya gəlməsindən və Çaldıran döyüşündən bəhs edir. Həmçinin əsərdə Şahın və Sultanın saraydaxili yaşantılarını, bilinməyən tərəfləri, şəxsi duyğularını, fərd olaraq faciələrini və s. görürük. Roman haqqında zamanla müsbət və mənfi fikirlər söylənilmişdi. İ.Pala hər iki türk hökmdarına eyni gözlə baxdığını iddia etsə də, əsərlə tanışlıqdan sonra onun eyni mövqe göstərmədiyinin şahidi oluruq. Şah İsmayılı daha çox mənfi planda göstərməklə bir növ Sultan Səlimə olan rəğbətini göstərmiş, onu ön plana çıxarmağa çalışmışdır.

Məlumdur ki, Şah İsmayıl qarşı münasibət heç də hər zaman birmənalı olmamışdır. Ramiz Mehdiyevin fikrincə *“....yüzilliklər boyu müxtəlif siyasi və dini cərəyanların nümayəndələri, o cümlədən İranda və Türkiyədə elə Qərbdə də XVI əsrdə Yaxın və Orta Şərqdə Şah İsmayılın tarixi rolunu azaltmaq üçün çox səy göstərmişdilər”* [7, s.4].

Yazıcının Sultan Səlimə rəğbətini istər tarixi faktları təhrif etməsində, istərsə də, bədii təxəyyüldən istifadəsi zamanı da görürük. Tarixdən bizə məlumdur ki, Şah İsmayıl qarşı tərəfə gecə hücum etməyi özünə rəva bilməmiş, “Mən karvan basan quldur deyiləm, qoy Allahın təqdir etdiyi kimi olsun” məşhur ifadəsini söyləmişdir. İ.Pala isə Şah İsmayılın həmin ifadəsini xatırlatmamış, buna bənzər bir ifadəni Sultan Səlimin dilindən vermişdir: “Mənə bunu necə təklif eləyirsiniz?! Adi bir karvan soyğunçu-suyammı ki, düşmənim döyüş nizami almamış hücum eləyirəm!” [6, s.206]. Bədii təxəyyüldən istifadə zamanı da Sultan Səlimə rəğbət hisslərinin bəsləndiyinin şahidi oluruq. Guya Səlim Trabzona şahzadə qiyafəsində gələn zaman Şah İsmayıl şahmat oynayır. Şah İsmayıl onun kim olduğunu bilmir və Sultan oyun zamanı onu mat edir. Yazıcının Sultana açıq simpatiyası əsərin ayrı-ayrı hissələrində özünü açıq şəkildə biruzə verir.

Əsərdə tarixi təhrifləri müxtəlif hissələrdə görə bilərik. Romanın hissələrindən birində Şah İsmayılı ana qatili kimi görürük. Bu Şah İsmayıl haqqında dəhşətli faktlardan biridir. Yürüşlər zamanı insan ölümlərinin olması qaçılmaz bir haldır. Ancaq Şah İsmayıl anasına əl qaldıracaq, onu öldürəcək qəddar biri olmamışdır. Müəllif belə bir təsvir verir ki, bir şair şaha yazdığı mədhiyyədə onun ağqoyunlu Uzun Həsənin soyundan olduğunu xatırladır. Uzun Həsən sünni təriqətindən idi və bu xatırlatmadan hiddətlənən şah şairin boynunu vurdurur. Həmin ərəfələrdə Təbriz sünnilərinin evləri qızılbaşlar tərəfindən yağmalanır və guya şah buna fikir vermirmiş. Bu yağmalanmanın qarşısını almaq

üçün orduya göstəriş verməsini xahiş edən anasına şah sərt cavab vermiş və bundan sonra guya anası onun üzünə tüpürmüşdü. Bunu götürə bilməyən şah anasının edam hökmünü verir [6, s.65].

Romanda diqqəti cəlb edən başqa bir məqama diqqət yetirək. Qeyd olunur ki, Şah İsmayıl Sultana məktub yazarkən türk dilindən, Sultan da məktublara cavab yazmaq üçün fars dilindən istifadə etmişdir. Bu təsvirlə yazıçı göstərmək istəyir ki, guya onların hər biri qarşı tərəfə cavab yazarkən həmin qarşı tərəfin rəsmi dilindən istifadə etmişdilər. Tarixə nəzər yetirdikdə zamanla hökmdarların məktublaşma prosesində ayrı dillərdən istifadə etməsi hallarına rast gəlirik. Məlumdur ki, 1501-ci ildə Səfəvi dövlətini yaradan Şah İsmayıl Azərbaycan dilini ilk dəfə olaraq rəsmi dövlət dili elan etmiş və bütün sənədləşmə işlərinin, diplomatik yazışmaların Azərbaycan dilində aparılmasını tələb olaraq irəli sürmüşdür. Bu faktı fars qaynaqları da qeyd edir. Ədəbiyyatdan da bizə məlumdur ki, Şah İsmayıl hökmdar-şairlərimizdən biri olmuşdur və Xətai təxəllüsü ilə şeirlər qələmə alaraq, türkcə divan yaratmışdır. Beləliklə, tarixi şəxsiyyətimizə dair söylənilən bu absurd fikri təkzib edəcək kifayət qədər faktlarımız var.

Səfəvi ilə Osmanlılar arasında 23 avqust 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşü tarixin ən qanlı qardaş qırğını idi. Bu müharibəni qalibi olmayan müharibə də adlandırırlar. Odlu silahı və topu olmayan, həm də osmanlılarla nisbətdə say azlığı olan qızılbaş ordusu məğlub olandan sonra Xoy, Mərənd, Təbrizi tutsa da, bir sıra səbəblərdən, xüsusən yeniçərilər arasında narazılığın artması səbəbindən dolayı

Osmanlı ordusu cəmi 6 gün Təbrizdə qala bilir. Daha sonra Sultan Səlim geri çəkilməmiş, bir neçə sənətkar ailəsini İstanbula köçürmüşdü. Romanda təsvir edilir ki, Osmanlı sarayında yaşayan sünni Can Hüseynlə Səfəvi sarayında yaşayan şiə Ağə Həsən əkiz qardaşlar idi. Bir-birilərindən ayrı düşsələr də onlar sonradan qarşılaşmış, bəzi məqamlarda bir-birilərini əvəz etmişdilər. Qardaşlardan birinin (Ağə Həsənin – A.B.) ölümünün digərinin əlindən olması Çaldıran döyüşündəki iki qüdrətli hökmdarın bir-biri qarşılaşmasının faciəvi rəmzi idi [6, s.231]. Kimin zəfər qazanmasından asılı olmayaraq Çaldıran döyüşündə savaşanlar eyni soydan, eyni millətdən idilər. Bu savaşda məğlub olan türklükdür, Türk dünyasıdır.

“Şah və Sultan” romanında Türk dünyasının qaranlıq tarixinin bədii əksi ilə yanaşı, işıqlı sevgi dünyasının da təqdimatını görürük. Bu sevgi dünyasının qadın qəhrəmanı Bəhrüzə-Taclı xatun olmuşdu. Sünni təbrizli Ömərdən zorla ayrılaraq, on beş yaşına yenicə qədəm qoymuş Bəhrüzə Şah İsmayılın xanımı Gülüzar bəyimin üstünə günü olaraq gətirilmişdir. Sarayda ona şah tərəfindən Taclı adı verilir. Sevdiiyi oğlandan ayırdığına görə Şah İsmayıl əsəbi olan Taclı şaha təslim olmamış, şahla arasına qılınc qoyaraq yatmışdı. Çaldıran döyüşündə əsir alınan Taclı xatuna Sultan Səlim aşiq olmuş, bunu sözləri ilə hiss etdirmiş, ancaq “şah artığına” tamah salmağı özünə sığışdırmamışdı. Onu saray şairi Tacizadə Cəfər Çələbiyə cariyə olaraq bağışlamış, nikahlarını kəsdirmişdi. Ancaq Cəfər Çələbi Sultanın nə vaxtsa fikrini dəyişib Taclıni geri alacağını düşünərək ona yaxın durmamışdı. O zaman Taclıni pak

qaytarmaq lazım idi. Ancaq bu düşüncələr Cəfər Çələbini onu gözləyən ölüm təhlükəsindən qurtara bilmir. Sultan yeniçərilərin bir iftirasını bəhanə edərək onu öldürtdürür. Bəlkə də sultan sonradan fikrini dəyişərək Taclının dul qalmasını istəmiş, ona görə də bu addımı atmışdı. Müəllif Taclının da Sultanın hissələrinə qarşı biganə qalmadığını, ona sevgi bəslədiyini və döyüş meydanında qoyub qaçdığına görə Şah İsmayıldan qisas almaq hissi ilə alışıb yandığını bildirir [6, s.245].

Şah İsmayıl obrazının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, digər xalqların ədəbi nümunələrində yaradılması çox qürurverici amildir. Ancaq düşünürük ki, tarixi şəxsiyyətimizin obrazını yaratmazdan əvvəl tarixi faktlar ətraflı şəkildə araşdırılsa daha yaxşı bir əsərin ortaya çıxarılmasına səbəb ola bilərdi. Biz yazıçının bədii təxəyyüldən istifadə etməsinin əleyhinə deyilik. Ancaq tarixi tamamilə təhrif edərək, yazıçının simpatiya bəslədiyi qəhrəmanı ön plana çıxarmaq üçün digər tarixi şəxsiyyəti aşalamasının da tərəfdarı deyilik. Tarixi əsərlər yazılsa birtərəfli mövqe sərgilənmədən tarixi faktlar, mənbələr araşdırılsa daha yaxşı olardı. Biz Sultanın 8 illik fəaliyyəti dönməndə Türkiyə tarixindəki silinməz izlərindən xəbərdarlıq və onu hər hansı bir rakusdan kiçiltmək niyyətində də deyilik. Ancaq Şah İsmayıl öz fəaliyyəti ilə Azərbaycan tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Hər kəsə məlumdur ki, Azərbaycan torpalarını vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət halında birləşdirən, Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili elan edən və ən nəhayəti Azərbaycan dilində gözəl ədəbi nümunələr yaradan Şah İsmayıl olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bünyadov, Z. Azərbaycan tarixi / Z. Bünyadov. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 1994. - 688 s.
2. Cəfərzadə, Ə. Bakı-1501 / Ə.Cəfərzadə. - Bakı: Yazıçı, - 1981. - 263 s.
3. Cəfərzadə, Ə. Bir bayraq altında // Ədəbiyyat. - 1997, 01 avqust. - s. 4.
4. Cəfərzadə, Ə. Gündəlik (10.01.81-dən 31.12.99-a kimi) // Əzizə Cəfərzadənin Ev Arxivi, Fond 'P', Qovluq № 157, Sənəd № 9, vərəq – 394
5. Xəlilov, Q. Tənqidçilik çətin peşədir / Q. Xəlilov. - Bakı: Yazıçı, - 1986. - 390 s.
6. İ. Pala. Şah və Sultan / İ. Pala. - Bakı: Qanun, - 2012. – 384 s.
7. Mehdiyev, R. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi. Bakı: Azərbaycan qəzeti, 5 dekabr 2012. s. 3-6
8. Qəhrəmanlı, N. Ədəbiyyat və əbədiyyət (Ədəbi-tənqidi məqalələr) / N. Qəhrəmanlı. - Bakı: Nurlan, - 2009. - 384 s.
9. Quliyev, V. Nəsrimiz və tariximiz // - Bakı: Azərbaycan, -1984. №4. - s.164- 175.
10. Nəsr: Problemlər, mülahizələr (“Dəyirmi stol” ətrafında söhbət) // - Bakı: Azərbaycan, - 1985. № 8, - s. 162-178.
11. Telmanqızı, A. Xətai obrazı Əzizə Cəfərzadə yozumunda // - Bakı: Filoloji araşdırmalar, - 2000. XII kitab, - s. 93-95.

4. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “QOBUSTAN ÇÖKƏKLƏRİNDƏ” ƏSƏRİNDƏ QAÇAQ HƏRƏKATI VƏ ONA QARŞI MÜBARİZƏNİN TƏSVİRİ

Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini əsərlərinin əsas mövzusu seçən yazıçı Əzizə Cəfərzadə “Qobustan çökəklikləri” romanında rus kommunist rejimi dövründə fəaliyyət göstərən qaçaqçılıq hərəkatından bəhs etmişdir. 1983-1986-cı illərdə qələmə alınmasına baxmayaraq, məlum səbəblərdən dolayı əsəri çap etdirmək yazıçıya nəsib olmamışdır. Əsər 2021-ci ildə ilk dəfə yazıçının oğlu Turan İbrahimovun təşəbbüsü ilə nəşr edilən yazıçının “Seçilmiş əsərlər”ində (I cild) işıq üzü görmüşdü. Tarixi və bədii gerçəkliyin sintezi əsasında yazılan əsər maraqlı məzmunu ilə seçilir. Yazıçı əsəri qələmə almazdan əvvəl Azərbaycanda baş qaldıran Qaçaqçılıq hərəkatına dair dərin araşdırmalar aparmışdır və o dövrün şahidi olan insanlardan bu mövzuya aid informasiya toplamışdır. Roman dilinin axıcılığı, rəvanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Şirvan mühitində cərəyan edən hadisələrin təsviri ilə yanaşı, adət-ənənələr, folklor nümunələri, dil xüsusiyyətləri və s. haqqında məlumat əldə etmək olur. Şirvan mühitinin təsviri yazıçının bir çox əsərlərinin mərkəzi xəttini təşkil edir.

Məlumdur ki, istilaya uğrayan xalq hər zaman mövcud duruma qarşı istər aktiv, istərsə də passiv mübarizə aparmışdır. Qaçaqçılıq hərəkatı bu mübarizələrin aktiv forması idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda rus qızıl ordu işğalçılarına qarşı mübarizə, başqaldırma hərəkatı rus kommunist idarəsi Azərbaycanı işğal etdikdən sonra başlamışdı. Azərbay-

canda Qaçaqqlar hərəkəti rus sovetinə qarşı başqaldırma və əldə silah tutaraq zülmə qarşı mübarizənin bir örnəyini təşkil edir. Romanda sovetlər dönəmində Şura hökumətinə qarşı açıq və gizli şəkildə mübarizəni görürük. Qaçaqqlar bəzən dağlarda, kəndlərdə, bəzən də şəhərlərdə rus əsgərləri ilə savaşıb və çətin savaşıllardan yaxa qurtarmağı bacarıblar. Dağları, meşələri özlərinə yataqlıq edən qaçaqlar kəndlilərin himayəsinə sığınmışdılar. Əsərin əvvəlində hadisələr Qobustanın düzənlik sahəsindəki Turağay adlı tərpadə cərəyan etsə də, əsas hadisələr Şirvanda baş verir.

Mövcud rejimə qarşı mübarizədə qaçaqlar müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Romanda qaçaqların Şura hökumətinin bir yerdən başqa yerə göndərdiyi silah-sursatı ələ keçirmək, eləcə də şəhərdən kəndə göndərilən ərzaq və digər məhsulları ələ keçirmək üsulundan istifadə etdiyini görürük.

Sovet idarə sistemini qorxuya düşürən qaçaqlar hərəkətinə qarşı mübarizədə yerli idarə rəhbərlərinə də geniş səlahiyyətlər verilmişdir. Kommunist rejimin Qafqazda təyin etdiyi yüksək vəzifəli məmurlar ermənilərin azəri türklərinin üzərinə hücumə keçmələrini təmin və təşviq edirdilər. Yerli idarələrin birində çalışan Sərkis (daşnaklığın gizlədib kommunist qılığına keçmiş) satqın, öz mənfətinə güdən ermənilərin ümumiləşdirilmiş siması idi. Müəllif digər əsərlərində də ermənilərin iç üzünü açıb göstərmişdir. Yazıçını narahat edən digər məsələ “sapı özümüzdən olan baltalar” idi. Müəllif Səlim Səlimbəyovun, Müzəffərin simasında erməni ilə əlbirliyi olan, xalqın başına müsibətlərin gətirilməsinə göz yuman vəzifə sahiblərinin

ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdı. “Din ayrı qardaşlar” olan Səlimbəyovla Sərkis tədbirli planlarla yerli əhalinin daha çox səs-küyünə, narazılığına səbəb olacaq hərəkətlər edirdilər. Milis Abbas isə öz mənafeyi üçün özünü gah qaçaqların tərəfdarı, gah da dövlət idarəsinin işçisi kimi aparən ziddiyyətli obraz kimi təqdim edilir.

Milis idarəsinin rəisi Nəcəfqulu Şura hökumətinə sadıq dövlət məmurlarından biri idi. Vicdanlı, dürüst şəkildə işləməyi özünə deviz seçən Nəcəfqulunun əsas məqsədi qaçaqlara qarşı mübarizə aparmaq, onları doğru yola dəvət edib, Şura hökumətinə tabe etdirmək idi. Əslində bütün qaçaqların heç də hamısı Şura əleyhinə deyildilər. Biz bunu Seyidalının timsalında görürük: “ - Adama necə kərəm deyərlər? Birdəfəlik qanın, axı... Mən Şura hökumətiynən vuruşmuram. Mənim düşmənim ayrı adamdı. Başa düşün. Mən el-camaat, fağır-fuğarayçün gələn uruzudan barlanmaram” [1, 203].

Əsərdə bir çox qaçaq obrazları ilə (Seyidalı, Muxtar Əfəndi, Allahyar, Vəlican və b.) tanış oluruq. Romanla tanışlıqdan məlum olur ki, əslində qaçaqların heç də hamısı eyni mənəbə qulluq etməyib. Onların bir qismi öz mənfəətini güdən (Muxtar Əfəndi və onun dəstəsi), digər qismi isə xalqını fikirləşən, onun xeyri üçün çalışanlar olub (Seyidalı, Alı). Seyidalı dəfələrlə ələ keçmək təhlükəsi altında qalsa da, hər dəfəsində igidliklə xilas ola bilmişdi. Əsərin sonunda onun atışmalar zaman öldüyünü və bundan sonra əsl gerçəyi - kimin satqın, kiminin də Şura hökuməti ilə düşmənçilik etmədiyinin aydınlaşdığını görürük.

Əsərdə bir çox tarixi hadisələr qələmə alınmışdır. Ermənilərin Daşnak partiyası Azərbaycanda kütləvi qətillər törətmiş, evlər yandırmış, arvad-uşaq əsir götürülmüşdür. Qoca Güllü nənənin faciəvi sonluqla ömrünü başa vurması səhnəsinin təsvirini verməklə yazıçı daşnakların xalqımızın başına gətirdiyi faciələrin kiçik bir qismini göstərməyə çalışmışdı. Romanda eləcə də 1918-ci ilin mart soyqırımını da anılır. Mart qırğınları zamanı həyat yoldaşını itirən Güləndam soyqırımında doğmalarını, yaxınlarını itirən soydaşlarımızın ümumiləşmiş obrazı kimi səciyyələnir.

Əsərdə Sənəm, Güləndam, Gülnisə və digər qadın obrazlarının həyat hekayələri ilə tanış olmaqla qadın hüquqlarının tapdanmasının şahidi oluruq. Eyni zamanda “Xəzərin göz yaşları” romanında qeyd olunduğu kimi yazıçı bu romanında da sovetlər dönəmində kommunist rejimin xalqımızın bir çox ənənələrini unutturmağa edilən cəhdləri də qeyd edilir.

Romanla tanışlıqdan məlum olur ki, əsərdə Muxtar Əfəndi kimi yanlış yolu tutmuş qaçaqları istisna etməklə müəllif qaçaqlara ümumən müsbət planda yanaşmışdı. Həmçinin, əsərdə erməni daşnaklarının törətdiyi faciələr və mart soyqırımını xatırlanır. Qeyd olunanları nəzərə alaraq əsərin Sovet dövründə nəşrinin əngəlləmə səbəbləri aydın olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri: [12 cildə] / Ə.Cəfərzadə. - Bakı: Elm və təhsil, - c.1. -2021, - 352 s.
2. Xəlilov, A. Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qarşıdurmalar / A.Xəlilov. – Bakı: Turxan NPB, - 2015, - 556 s

5. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “MANAR SAHİLLƏRİNDƏ” ƏSƏRİNDƏ HİNDİSTAN XALQININ MİLLİ AZADLIQ İDEYALARININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan yazıçı Əzizə Cəfərzadə təkcə Azərbaycan xalqının tarixi ilə deyil, eyni zamanda digər xalqların tarixi ilə də tanış olmuşdu. Bir çox ölkələrə səyahətlər etməsi ona başqa xalqların tarixi ilə tanış olma imkanları yaratmışdı. Hindistan xalqının uzun illər müstəmləkə şəraitində yaşamasına biganə yanaşmayan yazıçı bu mövzunu “Manar sahillərində” əsərində qələmə almışdır. Əsərin əvvəlində müəllif M.F.Axundovun “İran şəhzadəsi Cəlalüddövlənin Hindistan şəhzadəsi Kəmalüddövləyə yazdığı cavab məktubundan” epigraf yazmışdır: “... *Küllü-cəhaniyanə məlumdur ki, ingilis, Hindistan əhalisi ilə nə qism rəftar edir, məgər sivilizasion tapan ingilis Hindistan əhli ilə despotdan yaxşı müamilə edir!...*” [1, s. 221].

Tarixi mövzuda yazılmış əsərin ilk səhifələrindən İngilis müstəmkəçiliyi altında inləyən yoxsul hindlilərin ağır və məşəqqətli yaşam tərzini görürük. Onların bir hissəsi aclıqdan və silahlı qarşıdurmalar, iğtişaşlar zamanı ölmüşdü. Hindistan uzun müddət ingilislərin istismar etdiyi bir yer, necə deyirlər “yağlı tikə” olmuşdu. Hindli Tvasti dənizdən çıxardığı ağ inciləri müəyyən pul müqabilə ingilis ağalarına sataraq gündəlik ruzusunu qazanır. Min bir əziyyətlə, həyatı risklə çıxarılan bu incilər ingilis lordların xanımlarının boyun bəzəyi olmuşdur. Əsərdə

sevgi motivlərinə qismən yer verilmişdir, hadisələr daha çox ictimai-siyasi fonda cərəyan edir. Müəllif dövrün ümumi mənzərəsinin təsvrini verərkən həmin dövrdə Hindistanda yerli məktəblərin olmadığını, mövcud məktəblərin də ingilislərə məxsus olduğunu, dövlət, ticarət, mədəni rabitə və digər yerlərdə əsas hakim dil olaraq ingilis dilindən istifadə olunduğunu qeyd edir.

İngilitərə üçün Hindistan əlverişli yer, xammal bazası idi. Hindliləri inci toplamaq işindən uzaqlaşdırmaq və daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə ingilis cəvahirfuruşları inci çıxarılması işində draqalardan istifadə edirlər. Draqa – mirvari ovu üçün düzəldilmiş xüsusi makinadır ki, bunun vasitəsilə dənizin dibindəki molyuskalar torbavari metal qaba toplanır və çıxarılır.

“Manar sahillərində” əsərində həmin dövr üçün Hindistanın idarəçilik sistemində Mahatma Qandinin olduğunu görürük. Ona “ulu ruh” mənasını verən Mahatma adını məşhur hind yazıçısı, ictimai xadimi Rabindranat Taqor vermişdir. Qandi haqqında məlumat verərkən müəllif onun 1914-cü ildən bəri milli azadlıq hərəkatının banisi, həmçinin 1947-ci ilə Hindistan parçalanmasına qədər ümumhindistan milli konqresinin üzvü olmasını qeyd edir. Onun “qan tökməmək” ideyası Hindistanın bir neçə il əsarətdə qalması ilə nəticələndi.

Qandi qan tökülməsinin əleyhinə idi, düşünürdü ki, ingilislərlə mədəni şəkildə davranılsa, onlar da hind xalqının arzularını dərk edər, onun müstəqilliyini qaytarar, azadlığını verər. O, inqilabın əleyhinə olaraq, sülh yolu ilə məqsədə çatmaq istəyir. Geniş xalq kütlələrini bir araya

gətirməyə çalışan Qandi xalqı bir bütöv olaraq siyasi mübarizəyə səsləyirdi. Siyasi mübarizədə “zor etmə, qan tökmə” prinsipini əsas hesab edirdi.

O, nümayişlər, silahsız üsyanlar və ingilis malını boykot etmək, ingilis qulluğundan imtina etmək və s. yolu ilə mübarizə edir, təbliğ edir, passiv müqavimətlə kifayətlənirdi [1, s.248]. Qandinin sakit həyat tərzini olmamışdır, ömrü daim təlatümlərdə keçən bu siyasi lider 16 dəfə həbs edilmiş, hər dəfə xalqa sevgisi, nüfuzu hesabına azadlığa buraxılmışdır. Qandi düşünmürdü ki, ingilislər heç vaxt könüllü şəkildə Hindistanı verməzlər. O, elə zənn edirdi ki, gec-tez ingilislər hind xalqının azadlıq istəyini görəcək, onlara müstəqillik verəcək. Qandi bilmirdi ki, ingilislər üçün özündən başqa “haqlı xalq” yoxdur. Xalqın parçalanmasında maraqlı olan ingilislərin gizli siyasətləri nəticəsində Hindistanda iki cəbhə formalaşmışdır: “Müstəqil Pakistan” və “Müstəqil Hindistan”. Bir qrup səadəti, xoşbəxtliyi ayrılmaqda, bir qrup isə bir olmaqda görürdü. Birtərəf mövqedə dayanan demək olar ki, yox idi. Hindistan Kommunist Partiyası, tələbə cəmiyyətləri, əsl xalq kütlələri ayrılmanın əleyhinə idilər. Onlar Hindistanın gələcəyini öncədən görərək anlayırdılar ki, ayrılmaq planı ingilislərin siyasi planlarından biridir. Çünki parçalanmadan sonra Hindistanı kölə halında saxlamaq daha rahat olacaqdı. Xalqın xilaskarı olan Qandi belə təlatümlü bir dövərdə tez-tez xalq kütlələri qarşısına çıxaraq Hindistanın parçalanmasının qarşısını yalnız birliklə almağın mümkünliyünü qeyd edirdi. Əsərdə verilən həmin çıxışlardan birinə diqqət yetirək: “...*Bu fikri ilk dəfə ortaya atan cənabı*

mən tanıyıram. Lakin bilirəm ki, o, sənin rifahını yox, cibini güdmüşdür. Böyük və azadlıq eşqilə çırpınan Hindistan, mən çox danışmayacağam... Söz sənindir. Lakin yenə də deyirəm ki, mən sənin səadətini, azadlığını ayrılıqda görmürəm..." [1, s.259]. Təbii ki, Qandinin bu çıxışlarını dəstəkləyənlər olduğu kimi, rədd edənlər də az deyildi.

Əsərdə İntelecens Servis adlı İngiltərə xəfiyyə idarəsinin adı çəkilir. Meredit və Bekker Hindistanda həmin xəfiyyə idarəsinə çalışan və onların "təcili aradan qaldırmaq" əmrini yerinə yetirən, həmçinin çaxnaşma salmağa meyilli casuslardır. "Hindu Mahasabha" adlı cəmiyyət Hindistanda hindlilər arasında düzədilmiş mürtəce və başıpozuqlar yığımları olan bir partiya idi. Onlar ingilislərə xidmət etməyə meyilli bir cəmiyyət kim göstərilir. Qandinin öldürülməsi işi bu cəmiyyətin Raştriya Sevak Sanq adlı hərbi orqanının nümayəndəsi olan Natxuram Vinayyak Hodeyə tapşırılır. Bəzi mənbələrdə onun adı Nathuram Qodse olaraq qeyd edilir və onun bir siyasətçi, ekstremist olduğu bildirilir [2]. Qandi Birl-hauza axşam duasına gedəndə silahdan açılan atəşlə öldürülmüşdür. Baş nazir Cəvahirıl Nehru səsinə kütlələrə çatdıraraq, onları sakitləşdirməyə çalışırdı. Yazıçının qeyd etdiyi bütün bu faktlar tarixi mənbələrlə üst-üstə düşür. Müəllif Qandinin son xırıltılarının sanki "əfv edin, qan tökməyin, sülhü sevin övladlarım" dediyini qeyd edir. Qandinin ölümü bütün Hindistanı matəmə bürüdü. Xalqların birləşəcəyindən ehtiyat edən İngiltərə milli və dini ayrılıqdan bacarıqla istifadə etməyə başlamışdı.

Mahatma Qandi xalqı tərəfindən sevilən və dəstəklənən bir lider idi. Bir çoxları övladlarının adını onun şərəfinə Qandi qoyurdu. Əsərdə kiçik Qandi adlandırılan obrazın adı da belə qoyulmuşdur. Kiçik Qandinin təhsil və digər xərclərinin qarşılanması öz boynuna götürən Mahatma Qandi gənclərin təhsil almalarının, onların özlərini daha da inkişaf etdirmələrinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Əsərdə kiçik Qandinin tələbə vaxtından Hindistan Federativ Gənclər təşkilatına qoşulduğunu, sonra isə milli azadlıq hərəkatının fəalllarından biri olmasını görürük. Qandinin ölümündən sonra kiçik Qandinin ən son məqsədi qollarına ingilis buxovu, dodaqlarına ingilis qıfılı vurulan, alçalan məhkum vətəninə ingilisləri son nəfərinə qədər qovmaq idi [1, s.269]. Bu məqsədlə o, qüvvələri toplayaraq vahid xalq cəbhəsi yaratmağa başladı.

Yazıçı əsərdə tarixi gerçəkliklə yanaşı bədii təxəyyüldən də istifadə etmişdir. Tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı simvolik obrazlardan da istifadə olunmuşdur. 1948-cü ildə qələmə alınan, lakin müəllifin sağlığında çap olunmayan bu əsər müəllifin oğlu Turan İbrahimov tərəfindən "Seçilmiş əsərləri"nə daxil edilərək çap edilmişdir. Düşünürük ki, sovet hakimiyyəti illərində qələmə alınan bu əsərdə azadlıq ideyalarının təbliği və Hind xalqının birliyinə səsləniş müəllifin eyni zamanda öz xalqına da bir çağırış nidası idi!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı: Elm və təhsil, 2021. 418 s.
2. Rajmohan, Q. Patel a life. İndia: Navjivan Trust, 2011 p.615

6. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “ANAMIN NAĞILLARI”NDA DİDAKTİF MOTİVLƏR

Giriş

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Əzizə Cəfərzadə zəngin yaradıcılıq yoluna malik bir yazıçıdır. Əzizə Cəfərzadə - Azərbaycan nəsrinin ayrılmaz bir tərkib hissəsi kimi bu nəsrin inkişaf tarixi ilə birlikdə böyüyən, yetkinləşən, ustalaşan, nəsrin inkişaf sürəti ilə ayaqlaşan və bəzən də bu inkişaf sürətini müəyyən edən nasirlərimizdəndir [2, s.17]. Daha çox tarixi romanlar yazsa da, yazıçı uşaqları unutmamış, onlar üçün vaxtilə anasından – Böyükxanım anadan eşitdiyi nağılları yada salıb kitab halında çap etdirmişdir. Bu Əzizə xanımın yaxşı bir dinləyici, müşahidəçi olduğunu göstərir. 1982-ci ildə Bakıda çap olunan kitab, Milli İrsi Mədəni Tarixi Araşdırılmalər Fondu tərəfindən 2020-ci ildə yenidən çap edilmişdir. Kitabın yeni nəşrində nağıllar audio versiyada da oxuculara təqdim olunur. “Anamın nağılları” nəinki Azərbaycanda, həmçinin 1990-cı ildə İstanbulda Türk Dünyası Araşdırmaları qurumu tərəfindən Türkiyədə “Anamın masalları” adı ilə, eləcə də 2015-ci ildə yazıçının oğlu Turan İbrahimov tərəfindən İngiltərədə “My mother’s tales” adı ilə ingilis dilində çap edilmişdir. Kitaba daxil olan nağılların mövzusu rəngarəngdir.

“Anamın nağılları”nın nağıl özəllikləri

Əzizə Cəfərzadənin “Anamın nağılları” silsiləsinə daxil olan nağıl-hekayələr epik növün nağıl janrının məzmun və

forma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən oxucular tərəfindən maraqla oxunur. Hekayələr nağıl janrının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Kitaba milli köklərə bağlı 25 nağıl daxildir. və bu nağılların hər biri müxtəlif mövzulardadır. Məsələn, “Çörək” nağılında-çörəyə hörmətdən, “Ən böyük dərd” nağılında dostluqdan, “Yaxşı qonşu”, “Balqabaq oğlanın nağılı”nda yaxşı və pis qonşudan, “Salatın ana”, “İki ana” nağılında ana-övlad sevgisi və s. danışılır. Həmin nağıllar oxucularda vətənə sevgi, yurda bağlılıq, dostla sədaqət, halal zəhmətlə yaşamaq və s. müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Bu nağılların bir qismi real, bir qismi isə əfsanə xarakteri daşıyır. Nağıllar içərisində eləcə də yazıçının öz təxəyyülünün məhsulu olan nağıl-hekayələr də var. Folklor nümunələrinin - atalar sözləri, deyimlər, bayatılar, laylalar və s. işlənməsi, kitaba ayrıca rəng qatır və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nə qədər zəngin olduğunu bir daha təsdiq etmiş olur. Həmçinin nağıllarda bir çox tarixi şəxsiyyətlərin Mustafa xan, Şah Abbas, Topal Teymur və b. adları ilə yanaşı, yer adları da qarşımıza çıxır: Fit dağı, Baba dağı, Küdrü düzü və s. nağıllar həm əyləncə, həm də öyrədici xarakter daşıyır.

“Anamın nağılları”nda mövzu rəngarəngliyi

“Anamın nağılları” silsiləsinə daxil olan nağıllar məzmun və forma baxımından bir-birindən fərqlənir. Dini-mifik (“Ponzabığın nağılı”), lətifəvarı nağıl (“Yumurta”, “Yaxşı qonşu”), nağıl-əfsanə “Salxım söyüdü nağılı”) və s. formalarda olması nağılları rəngarəng və daha oxunaqlı edir.

Nağılların əxlaqi-didaktik mövzuda olması və hər nağılın sonunda nəsihətamiz fikirlərin aşılınması müəllifin professional müəllimliyini də özündə ehtiva edir. Eyni zamanda Əzizə Cəfərzadə istedadlı bir uşaq yazıçısı, uşaq psixologiyasına dərinlən bələd olan pedaqoq-sənətkar kimi də özünü göstərə bilmişdir. Yazıçının özünəməxsus tərəflərindən biri odur ki, həyatın bəzən kənardan adi, əhəmiyyətsiz görünən tərəfləri, kiçik detallar, epizodlar onun diqqətindən yayınmamış və yazıçının bədii təxəyyülünə ilham verərək, adilikdə gözəllik görməsinə səbəb olmuşdur. Əzizə Cəfərzadə ilhamla, ciddi yaradıcılıq səyi ilə yazan nasirlərdən biri idi. Kitaba daxil olan nağıllar dolğun məzmunu, maraqlı süjeti ilə fərqlənir.

“Anamın nağılları” kitabı nağıllar silsiləsindən ibarətdir və həmin nağıllar epizodlar əsasında qələmə alınmışdır. Kitabda ön söz yerinə Məmməd Aslan tərəfindən qələmə alınmış “Əcəl macal versəydi” tanıtma yazısı verilmişdir.

Nağılların bir qismi nağıl-hekayə səciyyəsi daşıyır. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında nağıl-hekayə ötən əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaranmağa və formalaşmağa başlamışdır. Süleyman Rəhimov, Mikayıl Rzaquluzadə, Əli Vəliyev və digərlərinin nəsrində nağıl-hekayə janrının nümunələrinə rast gəlirik. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Anar, Əzizə Əhmədova, Mövlud Süleymanlı və b. yaradıcılıqlarında bu janra da müraciət etmişdilər. Özünəməxsus yaradıcılıq dəsti-xətti seçilən Əzizə Cəfərzadə də bu janrdan ustalıqla istifadə etmiş, ədəbi ənənəyə yeni ruh gətirərək maraqlı nümunələr yaratmışdır.

“Anamın nağılları”na daxil olan nağıllar əsasən məişət mövzusunda. Kitaba daxil olan nağıllarda nəslrlə folklorun, nağılla hekayənin vəhdəti özünü göstərir. Hər bir nağıl müəyyən bir didaktik fikrin daşıyıcısıdır. Bu əxlaqi didaktik fikirlərlə tanış olmaq üçün nağılları oxuyub üzərində təhlillər aparmaq kifayətdir.

“Çörək” nağıl-hekayəsində süfrələrimizin əsas neməti olan çörəkdən Etibar adlı kişinin və ailəsinin çörəyə bağlılığından və hörmətindən bəhs olunur. Məlum olur ki, onun evinin hər zaman bərəkətli, ruzulu olması çörəyin hər tikəsinin qədrini bilməsi, qırıntılarının belə yerə atılmaması ilə əlaqəlidir.

“İldə bir yalan danışan” nağıl-hekayəsində gənc nəslə yalanın insan həyatına gətirdiyi faciədən danışılır. Bəzən kiçik bir yalan vəziyyəti düzəltmək əvəzinə daha da gərginləşdirib böyük faciələrə səbəb ola bilər. Nağıldan məlum olur ki, bir tacirin ildə bir dəfə yalan danışan qulu olur. Yalan danışmaq məqamı çatanda qulun danışdığı yalan böyük bir ailə faciəsinə, kişinin öz həyat yoldaşını öldürməsinə səbəb olur. Yalanın geniş miqyas alması iki tayfa arasında qan tökülməsi ilə nəticələnir. Sonda oxucularına müraciət edən yazıçı qeyd edir: *“Heç vaxt yalan danışmayın, yalan deməyə məcbur olduğunuz yerdə susun! Yalandansa, dinməmək yaxşıdır”* [1, s.33].

“Yumurta əhvalatı”nda paklıq, insanın öz nəfsinə qalib gəlməsi və s. motivlər qabardılır. İnsan öz nəfsinin qurbanı olmazsa, Allah onu pis insanlardan hifz edər. Nağılın sonunda zalım padşahın vəzirinin hiyləsi ilə halal tikə harama qarışır, insanlar dəyişik yumurtalar götürməklə pak

ağızlarına haram tikə aparmış olurlar. Bununla da haram bilməyən məmləkətdə hər şey bir-birinə qarışır. Bu nağılda yumurta kiçik bir detaldır. Əslində məqsəd kiçik cinayətlərin getdikcə böyük cinayətlərə yol açmasını bildirməkdir. Nağılın sonu müəllifin nəsihətamiz fikirləri ilə yekunlaşır: *“Mənim balalarım, çalışın dilinizə haram tikə dəyməsin. İnsan ana bətnindən dünyaya pak gəldiyi kimi, pak da gərək köçə bu dünyadan”* [1, s.41]

“Ən böyük dərd” nağıl-hekayəsi dostluq mövzusunadır. Dostluğun dünyada ən qiymətli şey olması fikri aşılır. Dost qədri bilən bir igidin əhvalatı danışılır. Məlum olur ki, igidin göz yaşı axıtmasının səbəbi əsl can dostunu itirməsidir.

“Üç oğul” nağıl-hekayəsində padşahın sağalmaz dərindənə vaxtilə könül əyləndirib sonra atdığı qadından olan üç oğlu dərman olur. Həqiqəti bildikdən sonra padşah oğlanlarını sarayda saxlamaq istəsə də, onlar el, oba üçün xidmət edəcəklərini bildirib sarayı tərk edib gedirlər.

“Yaxşı qonşu” nağıl-hekayəsinin əvvəlində el arasında söylənen deyimlər xatırlanır: *“Yaxşı qonşu qardaşdan da irəlidir”, “Dünyada yaxşı qonşunun yerini heç kim verə bilməz”, “Dışın ağrıdı-çək qurtar, qonşun pisdi-köç qurtar”*. Nağılda ziyana düşüb evini satmaq məcburiyyətində qalan tacirin yaxşı qonşusunun köməyi ilə düşdüyü çətin durumdan qurtulduğu bildirilir. “Balqabaq oğlanın nağılında”kı qonşu isə pis qonşudur, yaxın qonşusunun tapdığı qızıla ortaqlıq olmaq istəyən paxıl qonşu niyyətinə nail ola bilməyincə padşaha tapılan qızıl haqqında dərhal məlumat verir.

“Sədaqət” adlı nağıl-hekayədə taxt-taca qaniçən padşahın yerinə dulusçu oğlu keçir. Sadə xalq nümayəndəsi olan bu əməkçi insan insanlara qarşı ədalətli olur, quraqlıq illərində özünün ən dəyərl əşyalarını, sonda isə xanəndə-kəniz Dilgüşanı taxılla dəyişir. Bu yolla rəiyyət və təbəələrini aclıqdan qoruyur. Nağıl-hekayədəki bu motivlər bizə M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestini xatırladır. Povestdən fərqli olaraq nağılda hər şey yaxşı sonluqla başa çatır. Ölkədəki quraqlıq illəri məhsuldar illərlə əvəz olunur, xəzinə yenidən dolur və padşah qonşu ölkəyə taxıl müqabilində verdiklərini yenidən geri alır. Eyni zamanda bu nümunəvi hərəkəti ilə qonşu ölkənin padşahına örnək olmuş olur.

“Ponzabığın nağıl”da əsas ideya odur ki, gərək həyatda kiməsə umud olmayasan, öz bəxtini öz əllərlə yazasan. Nağılda bir qədər yumoristik məqamlar da var. Belə ki, yaşam tərzindən bezən Ponzabığ ədaləti bərpa etmək naminə Allahla görüşməyə, çətinliyini deməyə gedir. Uzun bir yol qət edəndən sonra Allahı tapan Ponzabığ görür ki, hər kəsin bəxti oyaq olduğu halda, onun bəxti bir tərəfdə yatır. Çomağını götürüb bəxtinin üstünə düşür, onu oyadır, evə qayıdanda isə ailədə işlərin yolunda getdiyini görür. Heç kimə arxayın olmamağı öyrənən Ponzabığ sonda hər çətinliyin öhdəsindən gələrək kasıb həyatdan qurtulur.

“Artıq tamah baş yarar” hekayəsində böyük iddialarda olan, az mala qane olmayıb özgəsinin malında gözü olan Həmid və Əhməd öz nəfsinin qurbanı olur. Heç bir şeydə gözü olmayan zəhmətsevər Məmmədə isə padşahın qızı ilə gözəl bir həyat yaşamaq nəsib olur.

“Yuxuyozan” nağıl-hekayəsində dünyadakı böyük bəlalardan birinin dil bəlası olduğu bildirilir. İnsan dilinin sahibi olmazsa, o zaman başına çox bəlalər gələ bilər. Nağıl qəhrəmanı təsadüfən özünü yuxuyozan kimi təqdim edib sonra dilinin bəlasına düşür. Qarşılaşdığı ilan sayəsində padşahın verə biləcəyi cəzalardan qurtulur. Nağıl sonu müəllifin nəsihətamiz fikirləri ilə tamamlanır: *“Söz ki danışdın, yerini, məqamını biləsən gərək. Bir söz ki, dedin gərək dalında durasan, yoxsa dilindən bəlaya düşənin əlacı yoxdur. Mənim balalarım, dünyada elə yaşayın ki, sonradan tutduğunuz işin peşmançılığını çəkməyəsınız”* [1, s.132].

“Palazqulağın nağılı” silsiləyə daxil olan sonuncu nağıldır. Burada “güc birlikdədir” ideyası əsas götürülür. 7 əkiz qızla evlənmək üçün 7 əkiz qardaş uzun bir yola çıxırlar. Bu yolda onlara yoldaş olmaq istəyən insanları yanlarına alırlar, qarşılaşdıqları çətinlikləri də məhz həmin insanlar sayəsində dəf edə bilirlər. Qardaşların çətin maneələri aşmasında Palazqulağın rolu danılmazdır. Digər nağıllarda olduğu kimi sonuncu nağılda da müəllif nəsihətamiz fikirlərini verməyi unutmamışdır: *“Vətənin bir sıxma torpağını bir ovuc qızıldan, dilimizin bir kiçik sözünü bir ölçü ləl-cəvahiratdan üstün bildim. Hər ikisinin – Vətənin və dilimizin əbədiyyatı üçün nə bacardımsa onu elədim. Sizə vəsiyyətim budur... Sizə üç əmanət qoyub ərən babalar: dilimiz, qeyrətimiz, Vətənimiz. Can sizin, can onlar əmanəti...”* [1, s.360].

“Moda qarı ilə Müdə qarının nağılı”nda hadisələrin gedişatı və sonu *“özgəsinə quyu qazan özü düşər”* atalar sözünü yada salır. Belə ki, padşahın yeni doğulmuş əkiz

uşaqlarını saraydan uzaqlaşdırsalar da, illər sonra bu sirrin üstü açılır və bu əməldə əli olanlar cəzalandırılır.

“Aşımızın kişimişi”, “Deşikli daş”, “Salxım söyüdüən əfsanəsi”, “Şam və Pərvanə”, “İt küçüyü doğan il” və s. nağıllarda əfsanəvi motivlər də var. “Şam və Pərvanə”də pərvanənin nə üçün şamın başına dolanmasının hekayəsi danışılır. Bu ünsürlərə klassik ədəbiyyatımızda da rast gəlirik.

Silsiləyə daxil olan “Şəfa bulağı”, “Daş oğlan”, “Şam və pərvanə”, “Gün günəş oğlu nağılı”, “Ay doğdu, o da para” və s. nağıllarda mifoloji ünsürlərə rast gəlinir.

Nağıl hekayələrdə sevgi motivlərinə də yer verilir. Bu sevgi çoxşaxəli olaraq vətənə, elə, obaya ananın-balaya, iki sevən gəncin bir-birinə olan sevgisini əhatə edir. Vətənə olan sevgi “Daş oğlan”, “Şəfa bulağı”, “Kim güclüdür”, “Üç oğul”, “Sədaqət”, ana-bala sevgisi “Salatın ana”, “İki ana”, iki aşiqin bir-birinə olan sevgisi isə “Deşikli daşın nağılı”, “Gün günəş oğlunun nağılı”, “Ay doğdu o da para” nağıllarının əsas mövzusudur.

Folklorşünas alim Vaqif Vəliyev “Anamın nağılları” ilə tanış olaraq, onun özünəməxsus nağıl gözəlliyinə malik olduğunu qeyd edərək yüksək dəyər vermişdir: *“Ümumiyyətlə, “Anamın nağılları”nın özünəməxsus nağıl gözəlliyi vardır; bu bəlkə də nağılları yazıya alanın həm yazıçı, həm də Azərbaycan folklorunu mükəmməl bilən tədqiqatı-alim olması ilə əlaqədardır.*

Nağılların bəzində xalq həyatını, adət-ənənəni incəliyinə qədər xalqın məişəti ilə bağlı olan son dərəcə zərif detalları təsvir olunan hadisələrin kulmnasiya nöqtəsi ilə bağlamaq bacarığı nağıl gözəlliyinin nişanələrindəndir. Belə halda yalnız bir hadisə, bir

detal sənətkarlıqla söyləndikdə oxucunun gözü qarşısına nağıl dünyasının pəncərəsi açılır” [3, s.6].

Nəticə

Əzizə Cəfərzadə həm də bir folklor tədqiqatçısı idi və onun folklor mövzusuna meylini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu meyl yazıçıda anasından, nənəsindən eşitdiyi folklor nümunələrindən yaranmışdı. Folklor mövzusunda apardığı dərin araşdırmalar, onun bədii təxəyyülünə güc-qüvvət, yeni mövzularda yazmağa stimül vermişdir. “Anamın nağılları” yazıçının folklorla bağlılığının təsdiqi olur. Silsiləyə daxil olan nağılların əsas mayasını folklor motivləri təşkil edir və əsrlərdən bəri insanların beynində artıq özünə yer etmiş əxlaqi dəyərlər yeni formada əks olunur. Bu əxlaqi dəyərlər bu gün də öz aktuallığını itirmir, müasir zamanla ayaqlaşır. “Anamın nağılları” ilə Əzizə Cəfərzadə günümüzə səsleşən daha aktual problemləri seçməyə və yüksək bədiiliklə əks etdirməyə nail ola bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərzadə Əzizə. Anamın nağılları. Bakı: MİMTA, 2020, 392 s.
2. Əliyeva İfrat. El anası – Əzizə Cəfərzadə. Bakı: El 2001, 64 s.
3. Vəliyev Vəqif. “Anamın nağılları”nın nağıl gözəlliyi // Azərbaycan müəllimi. 20 may 1983-cü il

**MÜƏLLİFİN ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ HAQQINDA
MƏQALƏLƏRİNİN SİYAHISI**
(Xronoloji ardıcılıqla)

1. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsində Xan qızı obrazı // Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 7, – s. 275-284.

<http://www.filologiyameseleleri.net/pdf/2017/n7.pdf>

2. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” əsərində repressiyanın inikası // Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsi, Axtarışlar, – 2017. № 4, – s. 43-48.

3. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Cəlaliyyə” povestində tarixi və bədii gerçəkliyin inikası // Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. № 1, – s. 80-86.

[http://mutercim.az/wp-content/uploads/jurnal/
Sbornik_2018-1.pdf](http://mutercim.az/wp-content/uploads/jurnal/Sbornik_2018-1.pdf)

4. Babazadə, A. Mustafa xanın taleyi tarixi və bədii kontekstdə // – Bakı: Elmi əsərlər. BSU, – 2018. № 1, – s. 154-161.

5. Бабазаде, А. Отражение действительности и художественной правдивости в исторических романах. // – Киев. Мова І культура. 2018, выпуск 21, том І (190), ISSN 2522-493X, – с.118-125

<https://burago.com.ua/wp-content/uploads/2018/10/190.pdf>

6. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə romanlarında Şirvan mühiti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 13, – s. 320-328.

<http://www.filologiyameseleleri.net/pdf/2018/13n.pdf>

7. Babazadə, A. Sabir obrazında tarixi gerçəklik və bədii təxəyyül // – Bakı: Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri

jurnal, – 2018. №4, – s. 364-368.

8. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarix və bədii təxəyyülün yeri // – Bakı: Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycan-şünaslığın aktual problemləri” mövzusunda IX Beynəlxalq elmi konfrans. BSU. Bakı. 3-4 may 2018,– s. 59-61.

9. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində mənbə və bədii təxəyyüldən istifadə // – Mingəçevir: Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə və AXC-nin yaradılmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Qlobal tendensiyalar və müasir Azərbaycan” mövzusunda Respublika elmi konfransı. MDU. 7-8 may 2018,– s. 501 -503.

10. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə romanlarında Şirvan mühiti. – Bakı: “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi və AMEA-nın Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə “Müasir Azərbaycandan tarixi Şirvan-şahlar dövlətinə səyahət” mövzusunda gənc alimlərin forumu. 24 oktyabr 2018,– s. 8-15.

11. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Hun dağı” povestində tarixi yaddaşın təsviri // – Bakı: Elmi Xəbərlər, ADU, – 2018. № 2, – s. 55-63.

[http://217.64.17.124:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/771/ADU%20Elmi%20xeberler 2 2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://217.64.17.124:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/771/ADU%20Elmi%20xeberler%202018.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

12. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə hekayələrində tarixi gerçəkliyə yeni baxış // – Bakı: AXC-nin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII respublika elmi konfransı”. 22-23 noyabr 2018, ADPU , – s. 129-132.

13. Babazadə, A. Azize Ceferzadə nəsrində tarixi konunun önemi tezis // Tiflis-Gürcüstan: I Uluslararası Dergi Karadeniz Sosial Bilimlər Sempozyumu. 24-26 yanvar 2019, – s. 52.

http://www.dergikaradeniz.com/sempozyum/upload/ozet_kitapci.pdf

14. Babazadə, A. Problems of development of russian and azerbaijani historical novels at the initial stage of social realism // Hindistan: Asian Journal of science and technology. February 2019, Vol. 10, Issue, 02, pp. 9386-9390.

<https://www.journalajst.com/sites/default/files/issues-pdf/6590.pdf>

15. Babazadə, A. “Zərrintac-Tahirə” romanında Babilər hərəkəti və qadın azadlığı // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığı, – 2019. № 2, – s. 239-245.

16. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində ədəbi şəxsiyyətlərin tərənnümü// – Bakı: Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Mühəndislik Universiteti. 29-30 aprel 2019, – s. 1109-1112.

http://yric.az/GTK_Book_2.pdf

17. Əhmədov, B., Babazadə, A. Şah İsmayıl obrazı Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında // Mingəçevir: “Şəxsiyyət, cəmiyyət, dövlət: qarşılıqlı münasibətlərlə müasir yanaşmalar” mövzusunda Respublika Elmi konfransı. MDU. 06-07 dekabr 2019, – s. 38-40.

https://mdu.edu.az/wp-content/uploads/2022/04/Konfrans_2019.pdf

18. Babazadə, A. “Bakı-1501” romanı ədəbi tənqiddə // – Naxçıvan: Elmi əsərlər, – 2020. № 3, – s.122-127.

19. Babazadə, A. "Cəlaliyyə" romanı ədəbi tənqiddə // - Naxçıvan: "Naxçıvan: Mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan" mövzusunda beynəlxalq konfrans. Naxçıvan Universiteti. 22-23 oktyabr 2020, – s. 249-252.

20. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin "Qobustan çökək-lərində" əsərində qaçaq hərəkəti və ona qarşı mübarizənin təsviri // Bakı: Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr olunan Respublika Gənclər konfransı. AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi. 29 oktyabr 2021, – s. 46-49.

21. Əhmədov, B., Babazadə, A. Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl obrazı (Əzizə Cəfərzadənin "Bakı-1501" romanı və İskəndər Palanın "Şah və sultan" əsəri əsasında) // Mingəçevir: Dayanıqlı inkişaf jurnalı. MDU №1, cild 2, 2022, – s. 132-138.

<https://mdu.edu.az/wp-content/uploads/2022/09/B%C9%99dirxan-Balaca-oglu-%C6%8Fhm%C9%99dov.pdf>

22. Babazadə, A. Bədii əsərlərdə tarixi gerçəklik probleminə yazıçı və tarixçi yanaşması // Bakı: Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXIV Respublika elmi konfransı, Texniki Universitet. 23-24 noyabr 2021.

23. Babazadə A. Əzizə Cəfərzadə irsinə Heydər Əliyev qayğısı // Mingəçevir: Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş "Vətən müharibəsində qazandığımız tarixi zəfər Heydər Əliyev siyasətinin təntənəsidir" mövzusunda elmi-nəzəri konfrans. MDU. 04 may 2021, –s. 178-180.

24. Babazadə, A. Xurşidbanu Natəvan Əzizə Cəfərzadə yaradıcılığında // Bakı: Xan qızı Natəvan. Azərbaycan qadını-

nın ədəbi-mədəni mübarizələri. Beynəlxalq konfransının materialları. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. 05-06 iyul 2022, – s.147-150.

25. Babazadə, A. Azizə Cəfərzadənin “Anamın masalları”nda didaktif motiflər // Kazan, Tatarıstan. Müasir ədəbiyyatda Heydər Əliyev idealının təsvir və tərənnümü. 10. Uluslararası çocuk və gənclik edebiyatı sempozyumu. 20-21 Ekim 2023, – s.271-275

<https://www.cogeyb.org/sempozyum/sempozyum-bildirileri-kitabi/>

26. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi mühit və şəxsiyyət // Bakı: “Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli”. Elmi araşdırmalar toplusu. Nurlar, 2022, – s. 195-208

27. Babazadə, A. Əzizə Cəfərzadənin “Manar sahillərində” əsərində Hindistan xalqının milli azadlıq ideyalarının bədii təəcəssümü // Mingəçevir: Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Davamlı inkişaf strategiyası: Qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransının materialları. MDU. 08-09 dekabr 2023, – s. 303-305

MÜNDƏRİCAT

MİLLİ TARİXİN BƏDİİ İNTERPRETASIYASI (Bədirxan Əhmədli)	3
GİRİŞ.....	19
I FƏSİL. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİK VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT PROBLEMİ.....	28
1.1. Tarixi gerçəklik və bədii həqiqətin sərhədləri	28
1.2. Ə.Cəfərzadə nəsrində tarixi gerçəkliyin bədii dərkində axtarışlar.....	53
II FƏSİL. ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ NƏSRİNDƏ TARİXİ HADİSƏLƏRİN BƏDİİ İNİKASI	83
2.1. “Şirvan” trilogiyasında tarixilik və bədii həqiqət	83
2.2. Müxtəlif tarixi hadisələrin sosial, bədii dərkı problemi	117
III FƏSİL. Ə.CƏFƏRZADƏ YARADICILIĞINDA DÖVRÜN VƏ QƏHRƏMANIN XARAKTERİ.....	158
3.1. Roman və povestlərində dövrün və tarixi şəxsiyyətlərin obrazı.....	158
3.2. Yaxın hadisələrin tarixi-ictimai ziddiyyətləri və bədii gerçəklik.....	192
NƏTİCƏ.....	219
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	226
ƏLAVƏLƏR	241

MÜƏLLİFİN ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ YARADICILIĞINA HƏSR ETDİYİ, MONOQRAFİYAYA DAXİL OLMAYAN MƏQALƏLƏRİ.....	242
1. Əzizə Cəfərzadə irsinə Heydər Əliyev qayğısı	242
2. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi mühit və şəxsiyyət	247
3. Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında Şah İsmayıl obrazı	263
4. Əzizə Cəfərzadənin “Qobustan çökəklərində” əsərində qaçaq hərəkəti və ona qarşı mübarizənin təsviri	276
5. Əzizə Cəfərzadənin “Manar sahillərində” əsərində Hindistan xalqının milli azadlıq ideyalarının bədii təcəssümü	281
6. Əzizə Cəfərzadənin “Anamin nağılları”nda didaktik motivlər	287
MÜƏLLİFİN ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ HAQQINDA MƏQALƏLƏRİNİN SİYAHISI	296

“Elm və təhsil ” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 23.08.2024
Şərti çap vərəqi 19. Sifariş № 376
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 200

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4

